

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

2
1962

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

Український **ІСТОРИЧНИЙ** **ЖУРНАЛ**

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

№ 2.

БЕРЕЗЕНЬ — КВІТЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1962

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), **І. Л. БУТИЧ**,
І. О. ГУРЖИЙ, **М. Р. ДОНІЙ**, **В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ**,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, **І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ**, **П. А. ЛАВ-**
РОВ, **Г. М. МУЛТИХ** (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, **Г. М. ШЕВЧУК**.

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4.

Телефон 9-71-31

Український історический журнал, № 2, 1962

(На українском языке)

Темічний редактор *М. І. Єфімова*

Коректор *О. Д. Яковенко*

БФ 01652. Зам. № 174. Вид. № 12. Тираж 5248. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 19.

Обл.-видавн. аркушів 16,53. Умовн. друк. аркушів 13,7. Здано на виробництво 25/І 1962 р.

Підписано до друку 16/ІІІ 1962 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 4.

СТАТТІ

Л. Р. КЛЕЦЬКИЙ

В. І. ЛЕНІН І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Основне питання сучасності — питання про війну і мир. Імперіалісти готують найстрашніший злочин проти людства — світову термоядерну війну, яка може заподіяти нечуваних руйнувань цілим країнам, винищити цілі народи. Комуністи виходять з того, що об'єднаними зусиллями могутнього соціалістичного табору, миролюбних несоціалістичних держав, міжнародного робітничого класу і всіх сил, які відстоюють справу миру, можна відвернути світову війну. Знищити війни, утвердити вічний мир на землі — історична місія комунізму.

Соціалізм запропонував людству єдино розумний принцип відносин між державами в умовах поділу світу на дві системи — принцип мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, висунутий Володимиром Іллічем Леніним. «**Мирне співіснування** соціалістичних і капіталістичних держав, — говорить в Програмі КПРС, — **об'єктивна необхідність** розвитку людського суспільства. **Війна не може і не повинна бути способом розв'язання міжнародних спорів**»¹. Мирне співіснування передбачає: відмову від війни як засобу розв'язання спірних питань між державами, розв'язання їх шляхом переговорів; рівноправність, взаєморозуміння і довір'я між державами, врахування інтересів одних одними; невтручання у внутрішні справи, визнання за кожним народом права самостійно розв'язувати всі питання своєї країни; суворе поважання суверенітету і територіальної цілісності всіх країн; розвиток економічного і культурного співробітництва на основі повної рівності і взаємної вигоди.

XXII з'їзд КПРС, повністю схваливши генеральну лінію зовнішньої політики Комуністичної партії на мирне співіснування двох систем, до кінця викрив антиленінські «теорійки» ідейного натхненника антипартійної групи Молотова, який твердив, нібито Ленін ніде і ніколи не говорив про мирне співіснування держав з різними соціальними системами. Виступаючи проти політики мирного співіснування, применшуючи сили соціалізму і перебільшуючи сили імперіалізму, Молотов виступив проти найважливіших принципіальних положень ХХ з'їзду КПРС про можливість відвернення нової світової війни в сучасну епоху, проти чітких вказівок В. І. Леніна, що свій головний революційний вплив на розвиток світових подій соціалістична держава робить своїми господарськими успіхами, своїм прикладом, своїми перемогами в комуністичному будівництві. Виступаючи проти основних положень Програми Комуністичної партії Радянського Союзу про мирне співіснування, які спираються на найважливіші вказівки Володимира Ілліча Леніна, Молотов виступив проти В. І. Леніна, порвав з ленінським вченням.

¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 51.

Уже в першому радянському декреті про мир, написаному В. І. Леніним, був зроблений могутній заклик до народів покінчити з імперіалістичною війною і закладені основи миролюбної зовнішньої політики соціалістичної держави. Після того, як молода Радянська республіка відстояла своє право на існування в героїчній боротьбі проти полчищ імперіалістів і білгородійців, Ленін неухильно відстоював можливість і необхідність мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. В. І. Ленін вказував, що на певному етапі історії «існують порядок соціалістичні і капіталістичні держави»², а також довів можливість мирного співіснування між ними. Провідним серед об'єктивних факторів мирного співіснування є міжнародні економічні зв'язки, що виникли на основі розподілу праці і сировинних ресурсів. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що, по-перше, «буржуазним країнам треба торгувати з Росією»³, а, по-друге, Радянська республіка «поза світовими зв'язками існувати не може»⁴. В боротьбі за мирне співіснування першочергове значення має могутність миролюбних держав, єдність соціалістичних і демократичних сил, а також боротьба поневолених народів проти війни. Істотним резервом політики співіснування є гострі міжімперіалістичні суперечності.

В. І. Ленін розкрив також суб'єктивний фактор мирного співіснування — боротьбу народів за мир, миролюбність, органічно властиву соціалістичним державам. Володимир Ілліч підкреслював, що соціалістична держава «сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»⁵. Цей висновок цілком і повністю стосується і ролі мас у міжнародних відносинах. Розвиваючи й поглиблюючи положення К. Маркса і Ф. Енгельса, Володимир Ілліч показав, що відносини між країнами повинні будуватися на основі рівності всіх народів, великих і малих, поваги до їх суверенітету і територіальної цілісності держав, невтручання в їх життя з яких би то не було причин. До рангу зовнішньополітичного принципу було піднесено положення про підтримку робітничо-селянськими державами справедливої боротьби за національну незалежність поневолених народів і жертв агресії. Тісно зв'язаний з демократичними принципами зовнішньої політики і ленінський висновок про недопустимість «експорту революції»⁶.

Ленінська дипломатія відхиляє політику ультиматуму, натиску, сили, а виходить з необхідності вирішувати всі питання шляхом переговорів. Ця ідея була проголошена в першому документі радянської зовнішньої політики — Декреті про мир, в якому Радянський уряд заявив, що не вважає запропоновані «умови миру ультимативними», і висловив готовність розглянути будь-які умови миру⁷.

Характерними рисами ленінської дипломатії є гласність, пряме звернення до народів спиратися на їх думку, активність і реалізм. Одним з головних джерел успіхів радянської дипломатії є її твердість, що поєднується з гнучкістю. Нам, говорив Ленін, «доводиться найбільше маневрувати в нашій міжнародній політиці і найтвердіше додержуватися того курсу, який ми взяли»⁸.

В. І. Ленін не тільки створив учення про мирне співіснування. З перших днів Радянської влади він активно керував боротьбою за вті-

² В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 20.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 180.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 284.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 220.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 48.

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 216.

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 410.

лення цього вчення в життя. Характеризуючи зовнішньополітичну діяльність вождя, відомий радянський дипломат Я. С. Ганецький писав: «Не було такої галузі, якою Леніну не довелося би особисто займатися. Варто, хоча б для прикладу, ознайомитися з листуванням того часу між Леніним і Воровським. Воровський майже з усіх без винятку питань звертався до Леніна»⁹.

Для успішної реалізації курсу на вихід з імперіалістичної війни було особливо важливо визначити, який з двох імперіалістичних таборів — Антанта чи німецький блок — становить для Радянської Росії найбільшу небезпеку. До кінця 1917 р. жодна з країн Антанти не мала достатніх сил (вони були сковані на фронтах) для великої війни проти Радянської країни. Тоді лише німецькі мілітаристи мали на російському фронті могутню армію. В цих умовах Радянський уряд і В. І. Ленін особисто прийшли до висновку, що головні зусилля слід спрямувати на ліквідацію небезпеки навали німецьких імперіалістів. Раднарком РРФСР наполегливо добивався переговорів про загальний мир. У грудні 1917 — на початку 1918 р. В. І. Ленін неодноразово зустрічався з представниками Франції Ж. Садум'єм і США Р. Робінсом і висловлювався за залучення союзників Росії до спільних переговорів. Лише після того, як небажання Антанти йти на мир стало цілком очевидним, Радянський уряд пішов на сепаратні переговори з Німеччиною та її союзниками.

27 листопада (10 грудня) 1917 р. Володимир Ілліч написав проект «Інструкції про переговори на основі «Декрету про мир», потім розробив «Конспект програми переговорів про мир». 9 (22) грудня 1917 р., спираючись на цей конспект, представник РРФСР у Бресті А. А. Йоффе виклав позицію Радянської Росії¹⁰. 2 (15) і 5 (18) січня 1918 р. В. І. Ленін по прямому проводу зв'язувався з Брестом і давав вказівки про дальшу тактику нашої делегації, 7 (20) січня написав «Тези по питанню про негайне укладення сепаратного і анексіоністського миру», а 28 січня (10 лютого) послав у Брест телеграму, в якій вказав на необхідність негайно підписати договір. Проте Троцький не виконав цієї директиви. У зв'язку з переходом німецьких військ у наступ по всьому фронту Володимир Ілліч в ніч з 18 на 19 лютого пише звернення до німецького уряду, в якому протестує проти агресії і повідомляє про готовність підписати мир¹¹.

3 березня 1918 р. мир було підписано. Боротьба В. І. Леніна за Брестський мир була першою практичною перевіркою зовнішньополітичного курсу Радянської країни. Незважаючи на надзвичайно тяжкі умови, Брестський мир був перемогою Радянської Росії, заслугою В. І. Леніна. Один з секретарів Раднаркому М. М. Скрипник згадувала, що «телеграми про мирні переговори Ілліч читав негайно після їх одержання. Його нетерпіння було таке велике, що він не міг чекати, поки депеша буде наклеєна на папір, а читав її, витягуючи з кільця довгої стрічки, що падала на стіл і на підлогу»¹².

Встановлення нормальних відносин з Німеччиною, врегулювання відносин з Прибалтійськими країнами, вирішальні успіхи на фронтах громадянської війни, досягнуті взимку 1919 — весною 1920 рр., — всі ці фактори докорінно змінили обстановку. Антанта була змушена ева-

⁹ Я. Ганецький, Первые шаги, газ. «Известия» від 6—7 листопада 1927 р. (Перші три місяці після Жовтня В. В. Воровський, який перебував у Стокгольмі, був єдиним радянським дипломатом за кордоном).

¹⁰ «Документи внешней политики СССР», т. I, стор. 59—61.

¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 471.

¹² М. Скрипник, Воспоминания об Ильиче (1917—1918 гг.), М.—Л., 1927, стор. 47.

куювати свої війська з Росії і зняти економічну блокаду. У березні 1920 р. В. І. Ленін говорив, що міжнародне становище Радянської Росії ніколи не було таким сприятливим. Справа йшла до повної ліквідації іноземної інтервенції і закінчення громадянської війни. Такий хід подій ніяк не влаштовував найагресивніші елементи Антанти. Вони все ще сподівалися на повалення Радянської влади військовою силою.

Почалась підготовка третього походу Антанти. Його головною силою стала панська Польща, чії армії 25 квітня 1920 р. без оголошення війни вторглися в межі Радянської України. Та успіхи агресора були нетривалими. Після тимчасових невдач Червона Армія перейшла в могутній контрнаступ. Незабаром Польща опинилася в скрутному становищі і, незважаючи на тиск з боку Антанти, звернулася до Радянського уряду з пропозицією розпочати мирні переговори.

Після припинення воєнних дій на польському фронті В. І. Ленін спрямував усі зусилля на зміцнення миру, багато працював над виробленням повноважень для радянської делегації і по затвердженню мирного договору. Головою мирної делегації РРФСР, УРСР і БРСР для переговорів з Польщею було призначено члена ВЦВК комісара польового штабу Реввійськради К. Х. Данішевського. 10 серпня 1920 р., напередодні від'їзду до Мінська для участі в переговорах, Данішевський був на прийомі у Володимира Ілліча. В. І. Ленін інформував його про становище в Англії і Німеччині, про політику Радянської держави, слухав проєкт вступної промови глави делегації і вніс до нього ряд поправок і доповнень¹³.

У період переговорів Володимир Ілліч весь час тримав зв'язок з Мінськом. Він, як згадує К. Х. Данішевський, давав «додаткові вказівки, пропонував твердо триматися зайнятої лінії, давав формулювання пропозиції для наступних засідань, розв'язував незгоди, які виникали між мною і членами делегації, а також Реввійськовою Західного фронту. Одним словом, з Москви Володимир Ілліч безпосередньо керував політикою і тактикою делегації»¹⁴. 1 серпня 1920 р. В. І. Ленін надіслав до Мінська телеграму, в якій повідомляв про нові моменти в радянсько-польських відносинах, про необхідність і надалі діяти на основі даних ним директив. В. І. Ленін і Г. В. Чичерін надіслали радянській делегації ряд телеграм з приводу дальших змін міжнародного становища на користь РРФСР. 14 серпня В. І. Ленін дав вказівку Наркомату закордонних справ інформувати радянського представника в Лондоні про те, що Франція і Польща ведуть справу до зриву мирних переговорів. До листа було додано текст шифровки в Лондон. В тому ж листі В. І. Ленін писав Г. В. Чичеріну:

«Данішевського треба повідомити, щоб почав з *урочистої* заяви про:

- а) незалежність і суверенність,
- б) кордонн *більше* Керзона,
- в) ніяких контрибуцій...»¹⁵.

У зв'язку з перервою переговорів і перенесенням їх за пропозицією Польщі до Риги К. Х. Данішевський повернувся до Москви і 31 серпня інформував В. І. Леніна про хід переговорів. Після відновлення переговорів Володимир Ілліч надіслав новому представнику радянської делегації А. А. Йоффе телеграму такого змісту: «Для нас

¹³ К. Д а н и ш е в с к и й, С. К а м е н е в, Воспоминания о Ленине, Сборник первый, М., 1934, стор. 35.

¹⁴ Там же.

¹⁵ «Ленинский сборник, XXXVI», М., 1959, стор. 119.

вся суть в тому..., щоб мати за короткий час перемир'я... Ваше завдання забезпечити це і перевірити реальність гарантій дійсного виконання. Якщо Ви забезпечите це, то йдіть на максимальні поступки»¹⁶.

В ході дальших переговорів підсудчики добивались перегляду кордону на користь Польщі, але В. І. Ленін рішуче настоював на дотриманні етнічного принципу, а 23 вересня надіслав до Наркомату закордонних справ карту з новим радянсько-польським кордоном і записку: «т. Чичерин! Ось кордон-тахітум. Прийнятий в Цека. Треба точно його повторити»¹⁷. Лідери Польщі незабаром переконались, що англійські покровителі більше не в силах підтримувати інтервенцію. 12 жовтня 1920 р. було підписано попередній мир, а 18 березня 1921 р. — Ризький мирний договір. Наполеглива боротьба Володимира Ілліча за припинення війни завершилась перемогою.

Характеризуючи боротьбу В. І. Леніна за відновлення мирних відносин з Польщею, Данішевський пізніше писав, що його поради, його товариська підтримка, його вказівки бути твердими, спокійними при будь-якій обставині, швидка реакція на зміни міжнародної ситуації і на всі явища міжнародного життя сприяли успішному розв'язанню навіть найскладніших проблем¹⁸.

Налагоджуючи мирні відносини з найближчими сусідами, Радянська держава водночас боролась за врегулювання спірних питань з Антантою. Важливість цієї боротьби визначалась, насамперед, тим, що Антанта, перемігши Німеччину, взялась «душити світовий більшовизм, душити його головний осередок, Російську Радянську Республіку»¹⁹. Пильність, обережність, уміння не піддаватися на провокації Антанти, не дати їй приводу для відкритої війни проти Республіки Рад мали першочергове значення.

Схвально поставився Раднарком РРФСР до пропозиції про скликання на Принцевих островах конференції всіх фактично існуючих в Росії урядів. Радянський уряд не одержав офіційного запрошення на конференцію, проте Наркомат закордонних справ, за вказівкою В. І. Леніна, висловив згоду на негайний початок переговорів. Розроблена з активною участю Володимира Ілліча нота від 4 лютого 1919 р. — відповідь на заяву Антанти про конференцію — є одним з найяскравіших документів ленінської політики мирного співіснування.

Змушені рахуватися з силою Радянської Росії і вимогами народів Заходу, лідери Антанти весною 1919 р. вдалися до чергової спроби дипломатичного зондажу позицій Радянської країни. Президент Сполучених Штатів Америки В. Вільсон і прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд-Джордж направили до Москви працівника Інформаційного центра американської делегації на Паризькій мирній конференції В. Буллита. Йому доручалося з'ясувати, на яких умовах Москва згодна вести переговори про мир. Прибувши до Москви, Булліт зустрівся з Г. Б. Чичерінім і М. М. Литвиновим, а 14 березня — з В. І. Ленінім. Володимир Ілліч в основному схвалив проект американо-англійських пропозицій про мир, але вніс ряд істотних доповнень щодо боргів царської Росії і евакуації з Росії всіх інтервенціоністських збройних сил²⁰. В остаточному варіанті радянських пропозицій кожне слово, як підкреслював Г. В. Чичерін, було старанно обдумане В. І. Ленінім. Повер-

¹⁶ «Ленинский сборник, XXXVI», стор. 123

¹⁷ «Ленинский сборник, XXXV», М., 1945, стор. 152.

¹⁸ «Латышские революционные деятели», Рига, 1958, стор. 75.

¹⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 138.

²⁰ «История дипломатии», т. III, М.—Л., 1945, стор. 62—63.

нувшись до Парижа, Булліт інформував лідерів Антанти про переговори в Москві. Незважаючи на своє вороже ставлення до Радянської республіки, Булліт в ряді виступів підкреслював миролюбність В. І. Леніна, його авторитет і уміння переборювати намагання Троцького та його генералів перешкодити прийняттю мирних пропозицій.

Лідери Антанти заявили про свою непричетність до переговорів, які вів Булліт у Москві. Новий хід «версальських миротворців» пояснювався тим, що весною 1919 р. почався організований ними комбінований похід Антанти проти Радянської Росії. Переговори були знову зняті з порядку денного. Світова громадськість змогла ще раз переконатись у справжніх намірах тих, хто видавав себе за поборників миру і звинувачував у всіх гріхах «незговірливих» більшовиків.

Тим часом обстановка на фронтах громадянської війни в Росії складалась не на користь інтервентів і білогвардійців. «Партія переговорів» у західних країнах зміцнювала свої позиції за рахунок «партії війни». Настала мирна передішка. Знову на першому плані стояло завдання відновлення миру. Досягнення цієї мети значною мірою залежало від натиску народів на уряди. Масштаби цього натиску в свою чергу залежали від того, наскільки громадськість буде знати правду про Радянську Росію.

М. С. Хрущов на XXII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу говорив: «Одним з важливих елементів радянської зовнішньої політики стали контакти з керівними діями інших країн. Як відомо, В. І. Ленін, що безпосередньо керував зовнішньою політикою Радянської держави, при всій його зайнятості зустрічався з діями США, Англії, Франції, Фінляндії, Афганістану та інших країн, вів з ними переговори, особисто збирався взяти участь у Генуезькій конференції 1922 року»²¹. В. І. Ленін знаходив час для бесід з іноземними журналістами, письменниками, громадськими діями, які могли вплинути на поширення за рубежем правди про Радянську Росію. У 1917—1923 рр. Володимир Ілліч розмовляв з американськими літераторами Джоном Рідом, Альбертом Рісом Вільямсом, Луїзою Брайант, Робертом Майнором, Луї Фрейном, Бессі Бітті²², відповідав на запитання кореспондентів газет «Соціал-демократен» (Норвегія), «Дейлі телеграф», «Дейлі ньюс», «Дейлі експрес», «Обсервер», «Манчестер гардіан» (Англія), «Нью-Йорк івнінг джорнел», «Крісчен сайенс монітор», журналу «Уорлд» (США), «Тан» (Франція). Головна тема цих бесід—можливість, необхідність мирного співіснування (співжиття, як говорили у ті роки) двох систем. У тих випадках, коли Володимир Ілліч не міг особисто виступати в іноземних газетах, він вживав заходів до того, щоб необхідні матеріали були підготовлені авторитетними спеціалістами. Велику увагу Ленін приділяв викриттю антирадянської брехні, показу справжніх намірів імперіалістичних держав, їх втручання у внутрішні справи Радянської країни. Так, у травні 1920 р. Володимир Ілліч рекомендував Г. В. Чичеріну зібрати матеріали про допомогу Англії Врангелю і опублікувати їх «з спокійною (без лайки) нотою протесту, довівши, що Англія ухилилась від істини»²³.

Прагнення якомога чіткіше з'ясувати політику мирного співіснування проходить червоною ниткою через усі виступи Володимира Ілліча, присвячені зовнішній політиці Радянської держави. Показовою в цьому

²¹ М. С. Хрущов, Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії, К., 1961, стор. 44—45.

²² «Ленін і зарубіжні літератори. Документи Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС», журн. «Іностранный література», 1957, № 11, стор. 3—35.

²³ «Ленинский сборник, XXXVI», стор. 428 і 449.

є його робота над текстом відповідей на запитання кореспондента газети «Нью-Йорк івнінг джорнел». Зіставлення першого начерку відповідей з їх остаточним текстом показує, що Володимир Ілліч старанно підкреслював все те, що відкривало перспективу мирного договору. Так, у питанні про радянські плани в Азії в начерках передбачалося висвітлення лише спеціфіки визвольної боротьби²⁴, а в остаточному тексті Ленін почав відповідь з принципового твердження: «Ті самі, що в Європі: мирне співжиття з народами, з робітниками і селянами всіх націй»²⁵.

В. І. Ленін систематично викривав антирадянську брехню, роз'яснював зарубіжним народам внутрішню і зовнішню політику Радянської Росії, переконував представників ділового світу Заходу у вигоді торгівлі з Радами. Цим ж міркуваннями керувався він, розмовляючи з англійськими громадськими діячами — письменником Г. Уеллсом, професором Вільямом Т. Гудом, журналістами Артуром Рансомом, Бертраном Расселом — і листуючись з американськими підприємцями В. Б. Вандерліном і А. Гаммером, лідером робітничо-фермерської партії США П. П. Хрістіансенем.

Учасники бесід з В. І. Леніним, повернувшись на батьківщину, виступали, як правило, з правдивою інформацією про Радянську державу, висловлювались за нормалізацію відносин з нею.

Пропагуючи мирне співіснування серед народних мас, Радянський уряд наполегливо добивався досягнення угоди з урядами. У 1920 р. Радянська Росія добилася початку офіціальних переговорів з Великобританією. В період цих переговорів В. І. Ленін заявляв, що «якщо Англія (+Франція+?+?) хоче загального, тобто *справжнього* миру, ми за вже давно»²⁶, що «наша політика в Центральному Комітеті йде по лінії максимальних поступок Англії»²⁷. 16 березня 1921 р. між РРФСР і Великобританією було підписано угоду, за якою Радянська республіка визнавалась де-факто. В. І. Ленін підкреслював, що ця угода має всевітнє значення. Водночас з боротьбою за нормалізацію відносин з капіталістичним Заходом Радянська держава провела велику роботу в напрямі зближення із східними сусідами. «Ми всіх зусиль докладемо, щоб з монголами, персами, індійцями, єгиптянами зблизитись і злитись...»²⁸. Ця ленінська формула стала основою відносин Радянської держави з країнами Сходу. Керівним працівникам Радянського Азербайджану С. Г. Шаумяну, Н. Нариманову, Р. А. Ахундову, Н. Д. Гусейнову, голові Раднаркому Вірменської РСР А. Ф. Мяснікову, повпреду РРФСР у Грузії С. М. Кірову Володимир Ілліч давав вказівки про необхідність проведення щодо східних сусідів політики, яка ґрунтувалась б на повному поважанні їх суверенітету²⁹. Оцінюючи значення ленінських директив, С. М. Кіров говорив, що «в діяльності Володимира Ілліча слід відзначити його інтерес до пригноблених національностей Сходу. І в питанні про пригноблені національності Ілліч нам дав не менше відкриттів, ніж в інших галузях»³⁰.

З іменем В. І. Леніна, підкреслював Г. В. Чичерін, був зв'язаний

²⁴ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 12889, арк. 5.

²⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 331.

²⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 387.

²⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 424.

²⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 54.

²⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 268; журн. «Вопросы истории», 1957, № 3, стор. 30; Н. Нариманов, О В. И. Ленине, Сборник, Баку, 1957, стор. 9; «Спогади про Володимира Ілліча Леніна», т. 2, стор. 154; «Ленинский сборник. XXXIV», стор. 314.

³⁰ С. М. Киров, Избранные статьи и речи, М., 1939, стор. 18.

кожний крок нашої східної політики. Радянський уряд палко підтримував національно-визвольну боротьбу народів Ірану, Афганістану, Монголії, Китаю, Індії, їх прагнення вийти на шлях самостійного розвитку. Велике принципове значення в цьому мають зауваження Володимира Ілліча на лист Г. В. Чичеріна від 10 березня 1919 р. «Новизна нашої міжнародної схеми,— писав Чичерін,— повинна полягати в тому, щоб негрятянські, як і інші колоніальні народи, брали участь у конференціях і комісіях нарівні з європейськими народами і мали право не допускати втручання у своє внутрішнє життя»³¹. В. І. Ленін кілька разів підкреслював слова «і інші колоніальні народи, брали участь нарівні», «не допускати втручання», а всю цитовану фразу відкреслив на полях п'ятьма лініями і написав — «вірно»³².

У квітні—травні 1919 р. В. І. Ленін і М. І. Калінін обмінялись дружніми посланнями з главою Афганської держави³³. Через півроку до Москви прибули представники Афганістану. Під час розмови з ними В. І. Ленін заявив, що Радянська держава подасть допомогу Сходу і в свою чергу розраховує на його підтримку в антиімперіалістичній боротьбі³⁴. 21 лютого 1921 р. було підписано Радянсько-Афганський договір про встановлення дружніх відносин. Незабаром Володимир Ілліч прийняв посла Афганістану в Москві Мірзу Мухаммеда Яфталі. «Зустріч з паном Леніним залишила в моїй пам'яті чудові спогади,— пише Яфталі,— Я дуже добре пам'ятаю, що Ленін тоді висловився про необхідність поліпшення становища народів Сходу... Словом, думки пана Леніна щодо народів Сходу були благородними»³⁵.

В. І. Ленін незмінно цікавився розвитком радянсько-турецьких відносин. Відповідаючи на початку січня 1921 р. на лист президента Турецької республіки Мустафи Кемалю (Ататюрка), він висловив задоволення розвитком радянсько-турецьких відносин і упевненість, що ці відносини будуть поліпшуватись і надалі³⁶. Володимир Ілліч прийняв турецьку делегацію, яка прибула до Москви. Коли почалась радянсько-турецька конференція, він щоденно одержував від Чичеріна інформацію про переговори і давав необхідні вказівки. Кемаль високо оцінював дружнє ставлення Володимира Ілліча до Туреччини і називав його «товариш Ленін»³⁷.

Великого значення надавав Радянський уряд встановленню дружніх відносин з Китаєм. 25 липня 1919 р. Наркомат закордонних справ звернувся до китайського народу та урядів Південного і Північного Китаю з закликом встановити відносини між обома державами на основі союзу і братерства, для чого запропонував Китаю «нині ж вступити в офіційні відносини...»³⁸. У відповідь на це звернення 4 вересня 1920 р. до Москви прибула китайська військово-дипломатична місія, очолювана генералом Чжан Сяо-лінем. 2 листопада Чжан Сяо-лінь прийняв В. І. Ленін. Вітаючи приїзд китайської місії, як перший крок до зближення двох країн, Володимир Ілліч говорив про необхідність налагодження торгових відносин, обмін інформацією і висловив надію, що різноманітність історичних шляхів Росії і Китаю не перешкодить їм

³¹ «Ленинский сборник, XXXVI», стор. 451.

³² Там же.

³³ «Документы внешней политики СССР», т. II, стор. 174—175.

³⁴ Там же, стор. 262. Показово, що англійський уряд не прийняв місію Афганістану, яка прибула до Лондона, а в Москві з нею розмовляв В. І. Ленін.

³⁵ Газ. «Известия» від 2 листопада 1957 р.

³⁶ Див. «Документы внешней политики СССР», т. 3, стор. 450—451.

³⁷ Див. фотокопію листа М. Кемалю В. І. Леніну від 10 квітня 1923 р., журн. «Советское востоковедение», 1958, № 5, стор. 115.

³⁸ Газ. «Известия» від 9 жовтня 1920 р.

об'єднатися для спільної боротьби з імперіалізмом. Чжан Си-лінь повідомив, що повернувшись до Китаю, він розповість про Росію і своє знайомство з нею³⁹.

Обіцянку Чжан Си-лінь виконав. У розмові з кореспондентом газети «Чень-бао» Цюй Цю-бо (грудень 1920 р.) Чжан Си-лінь захоплено говорив про влаштований йому в Росії прийом, про добрі перспективи для встановлення відносин між двома країнами. Він підкреслював дружню позицію Радянського уряду і вказав, що лише відсутність повноважень перешкодила йому довести справу до кінця⁴⁰. Через кілька днів Чжан Си-лінь дав інтерв'ю представникам преси в Харбіні. Він докладно розповів про перебування в Москві, про успіхи Радянської Росії і висловився за проведення дружньої політики. З приводу зустрічі з В. І. Леніним представник Китаю сказав: «Ленін справив хороше враження своєю скромністю і простотою. Нам було надано особняк № 3 на Чистих прудах, а сам Ленін живе у звичайній квартирі з чотирьох кімнат, яка не відрізняється вигодами від робітничих квартир. Це, безумовно, розумна людина, яка чарує своєю мовою і привітністю»⁴¹.

Радянський уряд неухильно добивався політичного і економічного зближення з Китаєм. В. І. Ленін особисто стежив за листуванням Сун Ят-сена з Наркоматом закордонних справ, просив інформувати його про характер зацікавленості, що її проявляв вождь китайської демократії до Радянської Росії⁴². В період між груднем 1921 і вереснем 1924 рр. Китай відвідало три радянські місії, остання з яких добилась підписання угоди. Ленінська політика дружби з народами Сходу завоювала нашії країні заслужену любов і повагу. «Другом Китаю і учителем народу» назвав В. І. Леніна Сун Ят-сен⁴³.

1921—1922 рр. ознаменувались посиленням дипломатичного наступу Радянської держави з метою зміцнення мирної передишки. Володимир Ілліч брав діяльну участь у підготовці радянських делегацій до Брюссельської, Генуезької, Гаагської і Лозаннської міжнародних конференцій.

6 січня 1922 р. Верховна рада Антанти на Каннському засіданні прийняла умови скликання Всесвітньої фінансово-економічної конференції. Деякі з цих умов, насамперед § 1, який вимагав рівноправності двох форм власності — капіталістичної і комуністичної, були цілком прийнятні. Виходячи з цього, Радянський уряд прийняв запрошення взяти участь у конференції. Зимою 1922 р. Володимир Ілліч написав Г. В. Чичеріну ряд записок про характер виступів радянських делегатів у Генуї, неодноразово розмовляв з В. В. Воровським, який був призначений генеральним секретарем радянської делегації. Ленін розробив програму і тактичну лінію радянської делегації в Генуї. Водночас Ілліч стежив за тим, щоб делегація ні в якому разі не виявилась зв'язаною напівультимативними умовами Заходу. В. І. Ленін запропонував Наркомату закордонних справ зібрати всі матеріали, які дозволили б довести, що конференція в Каннах не вимагала від РРФСР визнання виробленої нею умов. Завдяки такому своєчасному крокові була зірвана ще одна спроба англійського уряду зробити натиск на делегацію Радянської Росії.

В. І. Ленін передбачав, що буржуазні дипломати, переконавшись у відмові радянських республік капітулювати, спробують закінчити кон-

³⁹ «Документи внешней политики СССР», т. 2, стор. 223.

⁴⁰ Цюй Цю-бо згодом став відомим діячем Компартії Китаю.

⁴¹ Газ. «Шанхайская жизнь» від 1 січня 1921 р.

⁴² «Ленинский сборник, XXXVI», стор. 410.

⁴³ Газ. «Дружба» від 15 листопада 1956 р.

ференцію, не давши нашій делегації можливості викласти програму роззброєння і економічних зв'язків. «Все мистецтво в тому,— писав Ленін,— щоб і її (пацифістську програму.— Л. К.) і наші купецькі пропозиції сказати ясно і голосно до розгону (якщо «вони» поведуть до швидкого розгону)»⁴⁴. Якщо ж радянські пропозиції не вдається оголосити на конференції, слід, указував Володимир Ілліч, заявити протест і опублікувати його в пресі. Отже, ми виграємо і в тому разі, якщо переговори виявляться практично безрезультатними. Головне ж, підкреслював Ленін, це те, що «на угоду, не вигідну нам, не підемо»⁴⁵.

Результати Генуезької конференції певною мірою залежали і від мистецтва наших делегатів. ЦК партії вжив заходів до того, щоб створити делегацію з найкращих дипломатів. До складу делегації ввійшли відомі радянські діячі Г. В. Чичерін, М. М. Литвинов, В. В. Воровський, Н. Нариманов, Я. Е. Рудзутак та ін. Головою делегації було обрано В. І. Леніна. Проте по волі партії і робітничого класу Володимир Ілліч до Генуї не поїхав. Радянський уряд мав достовірну інформацію про підготовку білогвардійцями (савинківцями, петлюрівцями і врангелівцями) замаху на життя В. І. Леніна і Г. В. Чичерина під час їх поїздки в Геную. Та й залишившись у Москві, Володимир Ілліч керував усією роботою радянської делегації.

Генуезька конференція не привела до врегулювання спірних питань між Радянською Росією і капіталістичним світом, проте сам факт появи Радянської делегації на широкій міжнародній конференції, внесення нею важливих пропозицій, провал спроб імперіалістичного диктату — все це мало величезне значення. Даючи загальну оцінку Генуї, В. І. Ленін підкреслював, що вона знаменувала «передішку» в незмірно більшому, всесвітньому масштабі»⁴⁶, передішку у війнах проти Радянської Росії. Підписаний в дні Генуї радянсько-німецький договір (Рапалло) був першою політичною угодою Радянської Росії з великою європейською державою. В. І. Ленін вітав Рапалльський договір як зразок угоди про мирне співіснування капіталістичної і соціалістичної країн⁴⁷.

В кінці 1922 р. стан здоров'я Володимира Ілліча погіршав. Лікарі заборонили йому працювати. Незважаючи на це, він написав «Замітки з питання про завдання нашої делегації в Гаазі». 29 грудня В. І. Леніну було дозволено читати, і вже через два дні він написав відому статтю «До питання про національності або про автономізацію». Залишаючи політичний заповіт партії і народу, В. І. Ленін вказував на доцільність зміни форм і методів керівництва партією і країною. Торкаючись долі Наркомату закордонних справ, Володимир Ілліч радив і надалі зберігати єдиний дипломатичний апарат Радянської держави. «Цей апарат,— підкреслював він,— уже завоював собі (можна сказати це сміливо) назву перевіреного комуністичного апарату»⁴⁸.

Вивчення ролі В. І. Леніна як керівника зовнішньої політики Радянської держави, його вказівок і особистої участі у переговорах з Німеччиною, з східними державами і Антантою має велике історичне значення. Вірність ленінському зовнішньо-політичному курсу є основою всіх перемог зовнішньої політики Радянського Союзу. Не виключаючи, а передбачаючи економічну, ідеологічну і політичну боротьбу, ленінці виходять з того, що ця боротьба на світовій арені повинна вестись тільки мирними засобами, у формі змагання. Історичне значення для пе-

⁴⁴ «Ленинський збірник, XXXVI», стор. 455.

⁴⁵ Там же, стор. 164.

⁴⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 298.

⁴⁷ Там же, стор. 310.

⁴⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 557.

ремоги ленінського вчення про мирне співіснування має візит М. С. Хрущова у Сполучені Штати Америки, країни Сходу та в численні європейські країни.

Життя підтверджує, що ідея мирного співіснування, змагання двох систем оволоділа свідомістю сотень мільйонів людей, вона стала могутньою матеріальною силою. Ця сила, як вказувалось на XX та XXII з'їздах КПРС, дозволяє виключити війну з життя суспільства. «Ще в перші роки Радянської влади,— говорив М. С. Хрущов,— великий Ленін визначив генеральну лінію нашої зовнішньої політики як курс на мирне співіснування держав з різними соціальними системами. Довгий час правлячі кола західних держав відкидали ці справді гуманні принципи. Незважаючи на це, принципи мирного співіснування проклали шлях до сердець величезної більшості людства»⁴⁹.

Рішення XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, нова Програма, прийнята з'їздом, від першого до останнього рядка пройняті великим піклуванням комуністів про благо і щастя народних мас. Народу, який під керівництвом своєї рідної Комуністичної партії накреслив грандіозні плани будівництва комуністичного суспільства, потрібний мир. У новій Програмі КПРС в повний голос говориться, що головною метою своєї зовнішньополітичної діяльності наша партія вважає — забезпечити мирні умови для побудови комунізму в СРСР і розвитку світової системи соціалізму і разом з усіма миролюбними народами звільнити людство від світової винищувальної війни.

⁴⁹ М. С. Хрущов, Промова на урочистому прийомі в Пекіні на честь десятиріччя Китайської Народної Республіки, газ. «Радянська Україна» від 1 жовтня 1959 р.

В. Ю. БИЧАТІН

ПИТАННЯ АТЕЇЗМУ В ПРОГРАМАХ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

XXII з'їзд КПРС, прийнявши третю Програму партії, поклав початок новому етапу суспільного прогресу, етапу боротьби за безпосереднє здійснення принципів комунізму. З'їзд продемонстрував перед усім світом творчу силу комунізму, глибоку науковість марксистсько-ленінської ідеології, високу теоретичну зрілість Комуністичної партії Радянського Союзу. Одним з основних завдань комуністичного перетворення світу партія висуває завдання виховання нової, всебічно розвиненої людини. Програма ставить величезне завдання — сформувати у всіх трудівників суспільства науковий світогляд. Це — ключ до розв'язання корінних питань комуністичного виховання. Світогляд людей зміцнюється і відшліфовується у боротьбі з ідеалістичними, метафізичними та іншими антинауковими концепціями, зокрема з релігійною ідеологією. М. С. Хрущов на XXII з'їзді партії говорив: «Комуністичне виховання має на увазі звільнення свідомості від релігійних передсудів і забобонів, які все ще заважають окремим радянським людям цілком проявити свої творчі сили»¹.

Марксизм-ленінізм вчить, що релігія і комунізм — несумісні. Релігійна ідеологія, що впливає з перекрученого, помилкового відображення дійсності, протилежна науково-матеріалістичному світогляду, на основі якого радянський народ будує комунізм.

Ще задовго до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції партія розробила основні програмні вимоги у ставленні до релігії і церкви. Антирелігійна пропаганда більшовиків в дореволюційній Росії була підпорядкована завданням боротьби проти експлуататорів, повалення царизму і капіталізму, встановлення диктатури пролетаріату.

В умовах капіталістичного суспільства, де нехтуються елементарні права трудящої людини, в тому числі і свобода совісті, основною програмною вимогою комуністів з питань релігії класики марксизму-ленінізму вважали боротьбу за встановлення справжньої свободи совісті, за право людини вірити в будь-якого бога або не визнавати ніякої релігії — бути атеїстом. Вимагаючи відокремлення церкви від держави, вказуючи на те, що у ставленні до держави релігія повинна бути приватною справою, Карл Маркс і Фрідріх Енгельс всіляко підкреслювали, що для комуністичної партії, для революційного авангарду робітничого класу релігія не може бути приватною справою, що партія повинна боротися за визволення робітничого класу від релігійного дурману.

¹ М. С. Хрущов. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії, 17 жовтня 1961 року, К., 1961, стор. 129.

Особливо велике значення мала розробка питання про ставлення до релігії і церкви в царській Росії, де були відсутні будь-які елементи свободи совісті, де до численних форм гноблення, що тяжіли над народами країни (нечувана сваволя царизму, пережитки кріпосництва на селі, хижацька експлуатація робітничого класу і всіх трудящих зростаючими капіталістичними монополіями — російськими і іноземними), приєднувався і гніт релігійний. Ленінська «Искра» писала, що пануюча православна церква в Росії була «однією з багатогіллястих бюрократичних організацій, що пильно охороняли існуючий політичний порядок»². Без участі церкви в Росії не здійснювався жодний захід. На суді, в службових справах, в особистому житті, — всюди від людини вимагали релігійну присягу і довідку священника про її благонадійність. У руках церкви перебувала реєстрація народжень, одружень і смерті, що давало їй могутній засіб впливу на мільйони людей. Нарешті, в руках церкви перебувало і виховання підростаючого покоління. У 1899 р. в Росії під безпосереднім наглядом і безроздільним впливом православної церкви перебувало 43 069 навчальних закладів, в яких навчалось 1 662 075 чоловік³. Сюди не входили учні всіх земських і міських училищ, а також світських чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів, що також контролювались православним духовенством.

На початку ХХ ст. Росія наближалася до народної революції. Зміна умов існування російського народу поставила суспільні класи вічна-віч за самостійним розв'язанням найважливіших питань, відповідь на які раніше давалися традицією, а це в свою чергу підірвало підвалини релігійного світогляду, на якому трималося панування православної церкви. Паралельно з цим і в силу цих причин у свідомості народу самодержавний порядок перестав вважатися непохитним і необхідним. Звідси — тісна солідарність інтересів самодержавства і церкви. Для того, щоб зупинити еволюцію, що відбувалася в умах людей, зміцнити авторитет церкви і самодержавства, православна церква широко практикувала фабрикування різних «чудес». Так, духовенством було віднесено до «святих» цілий ряд діячів церкви, в урочистій обстановці було відкрито мощі Серафима Саровського та інших новостворених «святих». Відзначаючи пряме спілкування церкви і самодержавства, «Искра» писала, що «чернігівська і саровська дії є продуктом співробітництва по-півської яси і царської порфіри»⁴. Тоді ж деяка частина духовенства, побоюючись, що таке безпосереднє спілкування церкви з ненависним народу самодержавством може скомпрометувати православ'я, намагалася «уловлювати душі» іншими витонченими методами, виступала з закликом до «морального удосконалення», заговала з масами, пропонуючи приступити до переустрою суспільства на засадах «євангельської любові і правди». З цієї частини духовенства вирости такі проповідники «поліцейського соціалізму» і провокатори, як Георгій Гапон. У цих умовах тісного спілкування церкви і самодержавства будь-який виступ проти існуючого ладу повинен був прямо або посередньо спрямовуватися проти казенного православ'я і, навпаки, критика пануючої церкви неминуче перетворювалася в критику всього існуючого режиму.

У період формування марксистської партії в інтересах об'єднання всіх революційних сил недоцільно було протиставляти віруючих робітників — робітникам-атеїстам. Говорячи про економічну і політичну бо-

² Газ. «Искра» (№ 47) від 1 вересня 1903 р.

³ Там же.

⁴ Газ. «Искра» (№ 45) від 1 серпня 1903 р.

ротьбу робітничого класу, В. І. Ленін писав, що для марксиста «обов'язково рішуче протидіяти поділові робітників у цій боротьбі на атеїстів і християн, рішуче боротися проти такого поділу... Проповідник атеїзму в такий момент і при такій обстановці зіграв би тільки *на руку* попові і попам, які нічого так не бажають, як заміни поділу робітників за участю в страйку поділом за вірою в бога»⁵. Виходячи з цих вказівок, в першу Програму партії, прийняту на II з'їзді, не було включено вимогу про обов'язковість атеїзму для всіх її членів і сформульовані тільки такі загальнодемократичні вимоги: необмежена свобода совісті; повна рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси, національності; відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Особливе місце в процесі збирання сил навколо партії, яка створювалась, займало ставлення до сектантського руху. Виникнення сект у Росії було пов'язано з протестом різних верств селянства проти сваволі царизму і поміщицького гніту, що особливо посилювалося в період проникнення в село капіталістичних відносин. Цей протест спрямовувався і проти пануючої православної церкви — вірної служниці існуючого ладу. В свідомості селян протилежність класових інтересів виступала як протилежність «істинної» мужицької віри і хибного, казенного, церковного благочестя.

На кінець XIX ст. сектантство в Росії значно еволюціонувало вправо. Биділення всередині сектантських громад заможної куркульської верхівки привело до дедалі більшого послаблення соціального протесту і до появи тенденції примирення з гнітом, проповідей релігійного самоудосконалення, як головного засобу перетворення світу. Яскравим виразом цієї еволюції є широке проникнення в Росію сект із Заходу (баптисти, адвентисти і т. п.), які з самого початку виступали проповідниками ідеології буржуазії. Проте в умовах бурхливого зростання стихійного революційного руху на початку 900-х років і відставання від нього розвитку російської соціал-демократії певна частина селянства і міської дрібної буржуазії, а також відсталі верстви робітників продовжували ще примикати до різних сектантських течій (особливо до поширеної на Україні штунди), утворюючи всередині сектантства радикально демократичне крило. «Искра» так оцінювала політичну спрямованість цих елементів: «Сучасний штундист багато говорить про свою любов до Христа і старанно читає євангеліє, але він любить Христа не як бога-визволителя, а як спеціального політичного діяча. Він любить не євангельського Христа, а «свого», якого створила його уява під впливом вражень матеріального життя»⁶. У газеті підкреслювалось, що багато робітників, які примкнули до революційної соціал-демократії, починали свою діяльність у релігійних сектах. Враховуючи все це, II з'їзд РСДРП, обговоривши доповідь відомого російського марксиста і вченого Бонч-Бруевича «Розкол і сектантство в Росії», за пропозицією В. І. Леніна і Г. В. Плеханова прийняв резолюцію про створення спеціального марксистського органу для ведення революційної пропаганди серед сектантів. У прийнятій резолюції вказувалося, що, «зважаючи на те, що сектантський рух в Росії є в багатьох його проявах однією з демократичних течій, спрямованих проти існуючого порядку речей, II з'їзд звертає увагу всіх членів партії на роботу серед сектантів з метою повернення їх до соціал-демократії»⁷. Тут йдеться, звичайно, не про союз соціал-демократів з сектантськими організаціями, не про при-

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 359.

⁶ Газ. «Искра» (№ 7) за серпень 1901 р.

⁷ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 47.

мирення їх з релігійними ідеями, а про те, щоб підтримати наявні серед сектантів демократичні елементи, допомогти їм порвати з цими ідеями і встати на шлях революційної боротьби.

Виконуючи рішення II з'їзду, ЦК РСДРП створив у 1904 р. спеціальний друкований орган «Рассвет» для ведення політичної пропаганди і агітації серед сектантів, що виходив за редакцією Бонч-Бруевича.

Правильна постановка питань про ставлення партії до релігії на II з'їзді і в прийнятій Програмі сприяла залученню значних верств віруючих робітників до участі в революційних боях 1905—1907 рр., звільненню їх з-під впливу реакційного духовенства і сектантських проповідників.

Після поразки першої російської революції питання про ставлення до релігії і церкви, питання атеїстичного виховання трудящих починають відігравати дедалі більшу роль. Революція 1905—1907 рр. похитнула позиції царизму і духовенства як у місті, так і на селі. Силу впливу соціалістичних ідей і марксистсько-ленінського атеїзму змушені були визнати навіть такі закорінені стовпи чорносотенної реакції, як лідер духовенства в III Державній думі єпископ Євлогій, який у своїй промові 19 листопада 1908 р. на засіданні Думи говорив: «Погляньте, панове, що відбувається навколо. Подивіться, як широко розповсюджуються соціалістичні безвірні вчення серед наших робітників на фабриках і заводах. Ця грізна хвиля безвір'я, розливаючись усе ширше і ширше, проникає все глибше й глибше, прагне докотитися або навіть уже докотилась до нашого села, раніш мирного і благочестивого. А наша молодь, що вчиться? ... Як мало серед неї людей віруючих, релігійних, відданих церкві»⁸. Церковники в той період активізували свою діяльність, намагаючись вплинути на маси, особливо на селянство. Якщо раніше церква, будучи союзником царизму, не виступала як самостійна політична сила, бо, за висловом В. І. Леніна, вона ще не вірила «у можливість масового руху проти самодержавства і кріпосників у Росії», то після тяжких ран, що їх завдала старому ладу революція, вона виступає як духовний натхненник реакції. Керівництво православної церкви взяло активну участь у створенні таких реакційних організацій, як «Союз русского народа» і «Союз Михаила Архангела». Двадцять шість єпископів, сотні ченців і попів були членами обласних і місцевих рад цих чорносотенних організацій, серед них такі реакціонери, як єпископи Гермоген Саратовський, Євлогій Холмський і Седлицький, Митрофан Волинський, «чудотворець» Йосип Кронштадтський та багато ін. В. І. Ленін говорив про них, що «це не чиновники в рясах..., а кріпосники в рясах»⁹.

Незадовго до контрреволюційного третьочервеневого перевороту, прагнучи консолідувати сили реакції і створити клерикальну партію, що стояла б на охороні існуючого ладу, духовне відомство, не обмежуючись відкритою участю в діяльності контрреволюційних чорносотенних організацій, видало указ, що зобов'язував священників-депутатів Державної думи порвати будь-які зв'язки з лівими, опозиційними партіями, а через день, 14 травня 1907 р., п'ять священників-трудовиків, які не виконали цей указ, були викликані до Петербурзького митрополита, позбавлені духовного сану і відправлені на заслання. Аналогічну позицію до революції зайняли і керівники інших релігійних організацій Росії. Духовенству була надана велика роль у підготовці до скликання чорносотенної III Державної думи, в організації всередині її клерикальної партії. В умовах реакції на допомогу церкві прийшов буржуазний лі-

⁸ «3 Государственная Дума, сессия II», ч. II, М., 1909, стор. 1381.

⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 367.

бералізм, який цим самим продемонстрував свою контрреволюційну суть. З думської трибуни оратори кадетської партії виступили з палкою проповіддю релігії проти соціалізму. Поза Думою цю проповідь у збірнику «Вехи» вела група літераторів і політичних діячів ліберального табору, що вийшла з надр кадетської партії. Представники контрреволюційної буржуазії, почувавши недостатність, застарілість, навіть шкоду, яку завдавали «чиновники в рясах», виступали проти крайностей клерикалізму і відкритого союзу церкви з чорною сотнею лише для заміни деяких засобів одурення народу, занадто грубих, занадто застарілих, що не досягали мети, більш витонченими, більш удосконаленими засобами. Отже, поряд з відкритою боротьбою проти масового руху і розвитку свідомості в широких верствах народу, буржуазія намагалась модернізувати релігію і церкву, звільнити її від деяких рис, що занадто відверто підтверджували її антинародний характер і компрометували ту справу, заради якої буржуазія була готова підтримати її.

Наступ реакції у ті роки зачепив і деяку частину буржуазної і дрібнобуржуазної інтелігенції, що примкнула в період революційного піднесення до марксистської партії. Нестійкі елементи цієї інтелігенції стали на шлях «богобудівництва», на шлях створення нової «соціалістичної релігії». Особливо яскравий вираз ці настрої знайшли в книзі А. В. Луначарського «Релігія і соціалізм», де дається спроба оголосити релігійним навіть вчення марксизму¹⁰. В цих умовах питання викриття реакційного змісту і суті релігії в усіх її проявах і атеїстичне виховання мас повинно було зайняти гідне місце в теоретичній і в практичній діяльності партії. В. І. Ленін не допускав ніяких компромісів щодо релігійної ідеології і вважав ідеї Луначарського та інших «богобудівників» відходом від марксизму. Викриваючи спробу протягти в свідомість робітничого класу релігійну ідеологію, Володимир Ілліч писав у листі до М. Горького (як відомо, М. Горький певний час перебував під впливом «богобудівництва»): «Прикрасивши ідею бога, Ви прикрасили кайдани, якими вони сковують темних робітників і мужиків... Навіть найбільш витончений, найбільш благонамірний захист або виправдання ідеї бога є виправдання реакції»¹¹.

Вирішальну роль у викритті реакційного характеру релігії відіграла геніальна праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», в якій розкрито антинауковий характер всіх ідеалістичних філософських шкіл і доведено їх теоретичну неспроможність. Книга В. І. Леніна стала могутньою зброєю в боротьбі більшовицької партії проти всіх різновидностей і форм опортунізму і відіграла видатну роль в ідейному озброєнні більшовиків, в теоретичному обґрунтуванні принципів марксистської партії нового типу, в її згуртуванні і зміцненні.

Борючись за здійснення програмних вимог партії щодо ставлення до релігії і церкви — встановлення свободи совісті, проголошення релігії приватною справою для держави і відокремлення церкви від держави, — В. І. Ленін водночас рішуче виступив проти опортуністичного перекручення лідерами II Інтернаціоналу положення К. Маркса і Ф. Енгельса про релігію, проти намагань опортуністів перетворити релігію у приватну справу для партії. У своїх статтях «Про ставлення робітничої партії до релігії», «Класи і партії в їхньому ставленні до релігії і церкви» Володимир Ілліч науково обґрунтував програмні вимоги партії щодо ставлення до релігії і церкви і переконливо довів, що ні при яких об-

¹⁰ А. В. Луначарский, «Социализм и религия», М., 1908.

¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 93.

ставних партія не може вважати для себе «приватною справою» питання боротьби з релігійними забобонами. За вказівкою В. І. Леніна, соціал-демократична фракція в III Державній думі при обговоренні питань віросповідання, про реформу народної освіти і кошторис духовного відомства з думської трибуни проголошувала основні принципи марксистсько-ленінського ставлення до релігії і церкви. «Ми добре розуміємо, а історія всіх століть і всіх народів підтверджує нам,— говорив представник робітничої партії і робітничого класу депутат Сурков,— що будь-яка релігія є для народу опіум, яким правлячі класи завжди отруюють народну свідомість і паралізують діяльну народну волю. Щоб наша боротьба була успішною, ми вимагаємо відокремлення церкви від держави і визнання, що релігія повинна бути приватною справою і що кожний громадянин повинен вільно обирати яку завгодно релігію і вірити, в що він хоче»¹². Цей сміливий, відкритий бойовий клич пролунав, за висловом В. І. Леніна, як виклик чорносотенній Думі і відгукнувся у мільйонах пролетарів.

Отже, ще до революції Комуністична партія визначила своє ставлення до релігії як до антинаукового світогляду, протилежного марксизму-ленізму. Історичною заслугою партії в той період є те, що вона зуміла пов'язати боротьбу проти релігії з класовою боротьбою трудящих проти капіталізму, з боротьбою за завоювання робітничим класом політичної влади.

Після перемоги Жовтневої революції почався новий етап боротьби партії проти релігії. Виданням 23 січня 1918 р. декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви Радянська влада практично реалізувала всі вимоги першої Програми партії щодо релігії і церкви. Вперше народні маси одержали справжню свободу совісті, яку неодноразово декларувала буржуазна демократія, але ніколи і ніде її не здійснювала. Відокремлення церкви від держави ліквідувало будь-яке насильство над совістю людини і перетворило релігію в приватну справу для кожного громадянина. Декрет забороняв місцевим організаціям видавати будь-які закони і постанови, що обмежують свободу совісті. З цією ж метою в усіх офіціальних документах виключалося обов'язкове раніше згадування про релігійну належність. Пануюче положення православної церкви було ліквідовано, і кожний громадянин одержав право сповідати яку завгодно релігію, або бути атеїстом, здійснювати своє право совісті — допомагати людям звільнитися від релігійних забобонів, вести антирелігійну пропаганду.

Надаючи найширшу свободу совісті, декрет водночас оберігав інтереси радянського народу і радянської держави від зловживань наданою свободою з боку старого контрреволюційного духовенства, яке відверто вороже зустріло революцію. В зв'язку з цим у декреті вказувалося, що «ніхто не може, посилаючися на свій релігійний світогляд, ухилятися від виконання своїх громадянських обов'язків (відмовлятися від несення військової служби, сплати податків, участі в політичному житті та ін.)»¹³. Спеціальний параграф декрету вказував на відокремлення школи від церкви, тобто припиняв примусове релігійне виховання дітей, створював умови, за яких школа, звільнена від контролю церкви, перетворювалася на центр поширення передового наукового світогляду. Будь-яке навчання релігії допускалося тільки у приватному

¹² Центральний партархів Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, ф. 93, оп. 8, од. зб. 42 226, арк. 86, 87.

¹³ «Сборник узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства», № 18, М., 1918, стор. 263.

порядку. Отже, декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», підбивши підсумок цілому етапу в діяльності нашої партії по атеїстичному вихованню мас, визначив основи політики Радянської держави щодо релігії і церкви, яка в дальшому була закріплена в Конституції СРСР.

Проте Комуністична партія не задовольнилася відокремленням церкви від держави і школи від церкви. По-перше, проголошення свободи совісті не могло розглядатися партією як самоціль. У поняття свободи совісті марксизм-ленінізм включає не тільки право кожного громадянина сповідати яку завгодно релігію, а й бути атеїстом, вести атеїстичну пропаганду. Отже, здійснення свободи совісті створювало передумови для подолання релігійних забобонів, для повного визволення мас від релігійного дурману. По-друге, активна підтримка церковниками усіх релігій експлуататорських класів, відкрита участь керівників православної церкви, сектантських організацій, мусульманського духовенства та інших у боротьбі проти радянської влади вимагало викриття контрреволюційної діяльності релігійно-церковних організацій. Ось чому, розробляючи другу Програму Комуністичної партії, В. І. Ленін вважав за необхідне по-новому поставити питання про атеїзм членів партії і про атеїстичне виховання радянських людей. У Програмі вказувалося: «РКП керується переконаннями, що тільки здійснення плано-мірності і свідомості в усій суспільно-господарській діяльності мас поведе за собою повне відмирання релігійних забобонів. Партія прагне до повного зруйнування зв'язку між експлуататорськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організуючи найширшу науково-освітню і антирелігійну пропаганду. При цьому треба старанно уникати будь-якої образи почуттів віруючих, що веде лише до закріплення релігійного фанатизму»¹⁴. Отже, в Програмі було ясно і чітко висунуто вимогу атеїстичного виховання мас і показано основні напрями, по яких воно повинно здійснюватися. Розробляючи на основі Програми заходи по політичній пропаганді і культурно-освітній роботі на селі, VIII з'їзд з усією силою підкреслив необхідність рішуче припинити будь-які намагання вести контрреволюційну пропаганду під виглядом релігійної пропаганди, вимагав проведення терпеливої і повсякденної науково-освітньої пропаганди, попереджав проти обмежень у галузі свободи совісті, проти навіть тіні насильства в питаннях релігії.

Після VIII з'їзду і прийняття другої Програми значно активізувалася серед населення політико-освітня робота і атеїстичне виховання. Більшість комуністів свідомо брала активну участь у цій великій і складній роботі. Саме в той час висунувся ряд талановитих пропагандистів атеїзму, серед них такі видатні діячі Комуністичної партії як О. Ярославський, І. Скворцов-Степанов та ін. У кінці 1922 р. за редакцією О. Ярославського почала виходити масова газета «Безбожник», що відіграла велику роль в організації і проведенні атеїстичної пропаганди серед населення. Тираж газети досягав близько 500 тис. примірників. У 1923 р. було організовано «Товариство друзів газети «Безбожник», на базі якого в 1925 р. виникла всесоюзна масова організація «Союз воявничих безвірників».

В результаті широкої антирелігійної пропаганди, а також відкритої контрреволюційної діяльності церковників, що глибоко обурювала трудящих, почався масовий відхід від релігії трудівників міста і села. Трудящі дедалі більше переконувалися в реакційності церкви і блюзнір-

¹⁴ «КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 393.

стві релігійних принципів. Багатьох віруючих змусила задуматися і анафема, яку проголосив Радянській владі патріарх Тихон, а також протидія духовенства вилученню церковних цінностей для допомоги голодуючим Поволжжя та інші численні факти спілкування церковників з поваленими експлуаторськими класами. Люди, які порвали з релігією,— це, насамперед, учасники революції, громадянської війни, активні будівники соціалістичного суспільства. Особливо швидко проходив процес відходу від релігії серед робітничого класу.

Водночас партія стикалася з фактами порушення комуністами Програми в галузі релігійних відносин. Деякі члени партії, у свідомості яких збереглися релігійні пережитки, хрестили дітей, вінчалися в церкві, брали участь у богослужіннях та ін. У серпні 1921 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), який обговорив і прийняв спеціальну постанову «Про постановку антирелігійної пропаганди та порушення пункту 13 Програми». Пленум вказав на несумісність з званням члена партії підтримувати зв'язок з церквою, виконувати релігійні обряди. Пленум заборонив приймати в партію вихідців з буржуазної інтелігенції, якщо вони не висловлюють повної згоди з тринадцятим пунктом Програми партії. Для всіх членів партії цей пункт проголошувався обов'язковим, до того ж від них вимагалася активне проведення його в життя, тобто участь у культурно-освітній діяльності, спрямованій проти релігії. Водночас у виняткових випадках ЦК вважав за можливе перебування у партії окремих віруючих, «якщо вони своєю революційною боротьбою або працею на користь революції, захистом її в найнебезпечніші моменти довели свою відданість комунізму», і вказував на необхідність проведення з ними роботи по перевихованню їх і формуванню в них послідовного марксистського світогляду¹⁵.

До питань організації атеїстичного виховання як членів партії, так і найширших мас трудящих у період будівництва соціалізму Комуністична партія зверталася неодноразово. Про це свідчать рішення XII і XIII з'їздів РКП(б) і постанова ЦК ВКП(б) від 3 липня 1923 р. «Про недопустимість перекручення партійної лінії в галузі боротьби з релігією».

Величні досягнення в будівництві соціалізму — здійснення соціалістичної індустріалізації, перехід селянства на шлях соціалістичного ведення сільського господарства, ліквідація експлуаторських класів, культурна революція—поряд з дедалі зростаючим поширенням ідей комунізму привели маси до атеїстичного світогляду. Завдяки величезній виховній роботі партії ідеї марксизму-ленінізму оволоділи широкими масами. Абсолютна більшість населення Радянського Союзу визволилася від релігійних пережитків, зрозуміла антинауковий характер релігійної ідеології. Проте успіхи, досягнуті в атеїстичному вихованні мас, заспокоїли деяких працівників ідеологічного фронту, в результаті чого в ряді республік, областей і районів у післявоєнні роки було допущено серйозні помилки в справі науково-атеїстичної пропаганди. Замість систематичної, копіткої роботи по поширенню природничо-наукових знань і ідейної боротьби з релігією окремі працівники допускали образливі випадки проти духовенства і віруючих, траплялися випадки адміністративного втручання в діяльність релігійних об'єднань і груп. Ось чому в 1954 р. ЦК КПРС двічі обговорював ці питання і 10 листопада 1954 р. прийняв постанову «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». Постанова вимагала подолання подібних помилок і проведення «глибокої систематичної науково-атеїстичної про-

¹⁵ «Известия ЦК РКП(б)», 1921, № 33, стор. 32—33.

паганди, не допускаючи при цьому, звичайно, ображення релігійних почиттів віруючих, а також служителів культу»¹⁶.

Постанова ЦК КПРС викликала значне похваллення науково-атеїстичної пропаганди. Різко збільшилася кількість лекцій, що читалися на природничо-наукові та атеїстичні теми. Якщо членами Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР з цієї тематики в 1955 р. було прочитано 47 333 лекції, то в 1960 р.—268 995 лекцій¹⁷. Форми науково-атеїстичної пропаганди стали більш різноманітними. В республіці лише в Товаристві для поширення політичних і наукових знань створено більше 700 науково-атеїстичних секцій, які об'єднують понад 8 тис. лекторів-атеїстів. Станом на 1 січня 1961 р. на Україні працювало 75 будинок атеїста, 50 кімнат атеїста, 98 пересувних атеїстичних клубів, 7649 кутків атеїста, 500 шкіл атеїзму і т. д. Більше стало видаватися природничо-наукової та атеїстичної літератури. Лише Республіканське товариство видало з питань атеїзму 52 брошури загальним тиражем близько 1 млн. примірників. 3 жовтня 1960 р. почав виходити орган правління Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР журнал «Войовничий атеїст» тиражем понад 40 тис. примірників¹⁸.

Історичний XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу відкрив нову епоху в житті нашої Батьківщини. Він підвів величні підсумки героїчної праці і боротьби радянського народу і прийняв нову Програму партії — програму побудови комунізму. В Програмі партії одержала найбільш повне втілення величезна теоретична діяльність КПРС, особливо після XX з'їзду. Програма містить глибоке філософське, економічне і політичне обґрунтування побудови вищої фази комунізму. Надзвичайно важливе значення нова Програма партії приділяє питанням комуністичного виховання, формування людини комуністичного суспільства.

Будівництво комунізму вимагає більш високого рівня розвитку суспільної свідомості, розуміння загальної мети і завдань руху не тільки масами в цілому, а й кожним громадянином радянського суспільства зокрема. Комунізм ставить перед собою такі завдання, які можуть бути розв'язані тільки при наявності високого розвитку моральних факторів. У Програмі підкреслено, що, відкидаючи класову мораль експлуататорів, комуністи протиставляють перекинутом поглядам старого світу свою мораль, найсправедливішу, найбагороднішу і найгуманнішу мораль, що виражає інтереси та ідеали всіх трудящих.

Моральний кодекс будівників комунізму ставить високі вимоги не тільки перед кожним членом і кандидатом партії, а й перед кожним громадянином нашого суспільства. Це — відданість справі комунізму, соціалістичній Батьківщині, всій світовій системі соціалізму: добровільна праця на благо суспільства; колективізм і взаємодопомога за принципом: кожен за всіх і всі за одного; високе усвідомлення громадського обов'язку і непримиренність до порушників громадських інтересів; гуманне ставлення і взаємна повага людини до людини; непримиренність до несправедливості, дармоїдства, нечесності, користолюбства та ін. У цьому моральному кодексі втілені ті моральні принципи, які вироблялись прогресивними суспільними силами, особливо робітничим класом, протягом усієї багатовікової історії людства. Водночас у ньому виражені етичні вимоги, які могли з'явитися лише в умовах

¹⁶ «Питання атеїзму», К., 1959, стор. 245.

¹⁷ «Довідка про роботу Товариства для поширення політичних та наукових знань Української РСР, Делегатові V з'їзду», К., 1961, стор. 46, 49, 51, 53, 54, 55.

¹⁸ Там же, стор. 46—47.

сучасної фази комуністичного перетворення світу. Виховання радянських людей вимагає непримиренної боротьби з пережитками капіталізму в свідомості людей, зокрема релігійними. Релігійні забобони виховують і закріплюють у віруючих людей такі моральні якості, які повністю суперечать моральному кодексу будівника комунізму, заважають радянському народу розв'язувати завдання комуністичного будівництва.

Якщо моральний кодекс будівників комунізму вимагає від кожної радянської людини активної участі в будівництві комунізму, колективізму і непримиренного ставлення до порушників громадських інтересів, то релігійна мораль проголошує основним завданням віруючого піклування про «спасіння своєї душі», одержання райського блаженства після смерті, протиставляє комуністичний колективізм яскраво вираженому індивідуалізму. Оголошуючи все, що оточує людину, мирською суетою, релігійна мораль фактично виховує у віруючих байдужість до долі свого народу і своєї держави. Все це суперечить природі і діяльності радянської людини, яка звершує величні справи в ім'я щасливого майбутнього. Комуністичний гуманізм, що пробуджує почуття людської гідності, віру в свої сили і готовність до боротьби в ім'я справедливості, проти експлуататорів і ворогів миру, нічого не має спільного з християнською, євангельською «любов'ю до ближнього», що закликає до смирення, послухності, «возлюбити ворогів своїх». Все це показує несумісність морального кодексу будівників комунізму, проголошеного Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу, з релігійною мораллю, доводить необхідність подолання тих релігійних забобонів, які живлять цю мораль. Ось чому питання атеїстичного виховання трудящих мас, будівників комуністичного суспільства, набирають дедалі більшого значення. Вони знайшли своє втілення в Програмі і Статуті КПРС, затверджених XXII з'їздом партії.

На XXII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслювалося, що хоча більшість трудящих у нашій країні порвала з релігією, ще залишається чимало людей, в тому числі і молоді, які потрапляють у тенета церковників, сектантів, що намагаються активізувати свою діяльність. Живучість різних пережитків капіталізму, у тому числі і релігійних, пояснюється не тільки загальним відставанням суспільної свідомості від суспільного буття — силою звички, традиції, а й паразитуванням на тих труднощах, які виникали в ході боротьби радянського народу за побудову соціалізму і комунізму, на особистому нещасті і незлаштованості життя окремих людей.

Певний вплив на збереження релігійних пережитків у деякої частини людей має посилення на Заході клерикалізму, який набуває все зростаючого значення в політичному й ідеологічному арсеналі імперіалізму. Як і завжди великі надії агресивні імперіалістичні кола покладають на католицьку церкву та її керівний орган — Ватикан, для позиції якого характерні: яскраво виражений антикомунізм, що є головною лінією ватиканської політики, тісне спілкування з найбільш впливовими монополістичними об'єднаннями США, що очолюють сили реакції і війни в усьому світі, відверта підтримка реваншистів у Західній Німеччині, диктаторських режимів в Іспанії, Португалії, країнах Латинської Америки та інших найреакційніших сил у світі, прагнення підірвати єдність робітничого руху з допомогою так званої католицької «соціальної дії».

Новим свідченням посилення католицького клерикалізму є поява 14 липня 1961 р. чергової папської енцикліки, присвяченої «сучасному розвитку соціальної проблеми». Буржуазна преса, коментуючи цей документ, називає його «соціальною програмою» Заходу. Автори енциклі-

ки (в основному єзуїти) і Іоанн ХХІІ, який підписав її, ігноруючи появу на земній кулі соціалістичного табору, що охоплює понад третину людства, виступають, як і раніше, відвертими захисниками капіталізму. Захист і збереження капіталізму, прислужництво фінансовому капіталу Заходу католицька церква намагається здійснити через свої клерикальні партії, що стали у післявоєнні роки при владі в деяких країнах Західної Європи (Західна Німеччина, Італія, Голландія, Люксембург та ін.), а також через розкольницькі організації в робітничому русі і, насамперед, через Міжнародну конфедерацію християнських профспілок, що розгорнула свою підривну діяльність у країнах Західної Європи, Латинської Америки і Африки. Саме з цією метою папа Іоанн ХХІІ призначив на 1 травня свято святого Йосипа, щоб перетворити день міжнародного єднання трудящих в день релігійного торжества. Ватикан оголосив про скликання у 1962 р. Вселенського собору християнських церков, метою якого є розгляд питання про об'єднання католицької церкви з православною і протестантською.

Отже, клерикалізм не обмежується використанням церкви та її розгалуженого апарату. Як відмічається в Програмі КПРС, «він має тепер свої великі політичні партії, що стоять при владі в багатьох капіталістичних країнах. Створюючи свої профспілкові, молодіжні, жіночі та інші організації, клерикалізм розколює ряди робітничого класу, ряди трудящих. Монополії щедро фінансують клерикальні партії і організації, що експлуатують релігійні почуття трудящих, їх марновірство і забобони»¹⁹. Хоч ця діяльність розгортається за межами нашої країни, все ж вона певним чином впливає і на деяких громадян Радянського Союзу, різними каналами проникає в наше середовище, що підтверджується рядом судових процесів над активними членами секти «Свідки Іегови», антикомуністична і антирадянська діяльність яких спрямовувалася з Сполучених Штатів Америки. Тому боротьба за нову людину з комуністичними рисами характеру і моралі обов'язково включає в себе боротьбу проти антинаукової релігійної ідеології. В умовах будівництва комунізму, ця «найжахливіша», за висловом Леніна, сила звички є не тільки історичним анахронізмом, але й нестерпною перешкодою на шляху до комунізму, що сковує волю і творчу енергію трудящих мас.

ХХІІ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, вказуючи на необхідність повного і остаточного подолання пережитків капіталізму, звернув особливу увагу на питання посилення атеїстичного виховання. У Програмі говориться, що «партія використовує засоби ідейного впливу для виховання людей в дусі науково-матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних забобонів, не допускаючи ображання почуттів віруючих. Необхідно систематично вести широку науково-атеїстичну пропаганду, терпеливо роз'яснювати неспроможність релігійних вірувань, що виникли в минулому на ґрунті пригніченості людей стихійними силами природи і соціальним гнобленням, через незнання справжніх причин природних і суспільних явищ. При цьому слід спиратися на досягнення сучасної науки, яка все повніше розкриває картину світу, збільшує владу людини над природою і не залишає місця для фантастичних вигадок релігії про надприродні сили»²⁰. Ці програмні положення сприяють залученню до активної антирелігійної пропаганди десятимільйонної армії комуністів, поліпшенню атеїстичного виховання радянських людей, остаточному подоланню залишків релігійної ідеології і моралі.

¹⁹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 46—47.

²⁰ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 106.

До п'ятдесятиріччя газети „Правда“

Г. М. ПОПОВ, М. І. ЛЕДНЄВ, Г. Д. ЙОРДАНОВ

«ПРАВДА» В НАРОДНІЙ БОЛГАРІЇ

5 травня 1962 року минає п'ятдесят років з дня виходу першого номера ленінської «Правди». День преси, установлений в нашій країні в ознаменування цієї визначної дати, став традиційним святом трудящих. Нині це свято відмічається в умовах загального політичного і трудового піднесення, коли радянський народ, натхненний історичними рішеннями XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, приступив до здійснення величної програми побудови комунізму. Велика роль у цьому процесі належить пресі, газеті «Правда», яка міцно увійшла в арсенал найбільш могутніх і дійових засобів ідеологічної роботи Комуністичної партії.

Заслуги «Правди» не обмежуються тією роллю, яку відіграла і продовжує відігравати газета у житті й боротьбі трудящих нашої країни за побудову комунізму, а й мають величезне міжнародне значення. Тим часом в історико-партійній літературі це питання висвітлено недостатньо. Повністю розкрити міжнародне значення «Правди» можна лише в результаті проведення цілого ряду досліджень. У цій статті робиться спроба показати значення газети «Правда» у період боротьби болгарського народу за здійснення першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства і культури — плану будівництва основ соціалізму в Болгарії.

Поширення комуністичної партійної преси у Болгарії має більш як півстолітню традицію, що виникла на основі глибоких зв'язків між робітничим рухом Росії і Болгарії. Періодичні видання нашої партії завоювали собі популярність серед болгарських трудящих ще за часів ленінської «Искри»¹. Особливо великим авторитетом у них давно користується «Правда», яка ще в 1912—1914 і 1919—1923 рр. знайшла тут постійних вдумливих читачів². Крім того, багато статей і матеріалів, що з'являлися в «Правде», систематично передруковувалися або викладалися на сторінках газети «Работнически вестник»³. В 1912—1923 рр. «Правда» відіграла важливу роль у розвитку револю-

¹ Див. «История Болгарской Коммунистической партии», М., 1960, стор. 68; А. Шпитман, Ленинская «Искра» в Болгарии, журн. «Вопросы истории КПСС», 1959, № 3, стор. 112—127; Г. Горов, Полный комплект «Искры» в Бургасе, журн. «Вопросы истории КПСС», 1961, № 3, стор. 162—163; Н. Тодоров, Ленинската «Искра» в българските революционни марксисти, журн. «Исторически преглед», София, 1951, кн. 3, стор. 183—290.

² Илия Кюльовски, Болшевишката «Правда» — учител в борбата за мир и социализъм, газ. «Работническо дело» (орган ЦК БКП) від 8 травня 1952 р.

³ «История Болгарской Коммунистической партии», стор. 143, 146.

ційного руху в Болгарії, в більшовизації партії тесняків і перетворенні її у Комуністичну партію. В 1923—1944 рр., в період панування в Болгарії режиму фашистської диктатури, розповсюдження «Правды» було суворо заборонено. Проте, і за тих умов передові люди країни знаходили шляхи для ознайомлення з матеріалами, що публікувалися в «Правде». В цьому їм допомагали прогресивні болгарські та іноземні газети, нелегальна преса та радіостанції Болгарської компартії, передачі радянського радіо. Надруковані в «Правде» у 1943 р. відомі статті Георгія Димитрова «Куди йде Болгарія?», «Програма болгарського Вітчизняного фронту», «Криза в Болгарії»⁴ відіграли велику роль у згуртуванні всіх патріотичних сил болгарського народу і активізації його боротьби за повалення ненависного іга німецько-фашистських загарбників та їх болгарської агентури.

Перемога збройного повстання 9 вересня 1944 р., в результаті якого було скинуто монархо-фашистську диктатуру і встановлено народно-демократичну владу, відкрила для «Правды» вільний доступ у Болгарію. Уже в перший період народно-демократичного ладу «Правда» подала болгарським комуністам дійову допомогу в зміцненні їх рядів, у мобілізації всіх сил народу на боротьбу за дальше поглиблення соціалістичної революції, що розгорнулася в країні.

Здійснені у 1944—1948 рр. глибокі революційні перетворення в усіх галузях життя та успішне завершення післявоєнного відбудовного періоду дозволили трудящим Болгарії розпочати систематичне й планомерне соціалістичне будівництво. В з'їзд Болгарської Комуністичної партії (грудень 1948 р.) прийняв перший п'ятирічний план побудови основ соціалізму. Болгарська комуністична партія в усій своїй багатогранній діяльності широко й творчо стала використовувати багатий досвід КПРС. Велике значення серед різноманітних форм і методів вивчення досвіду КПРС мало видання в Болгарії найважливіших документів КПРС і Радянської держави, творів В. І. Леніна та керівних діячів КПРС, радянської політичної, наукової, технічної, сільськогосподарської, художньої літератури, а також розповсюдження в Болгарії радянських газет і журналів, особливо «Правды».

Високо оцінюючи роль періодичної преси СРСР як найважливішого джерела вивчення радянського досвіду, Центральний Комітет БКП і місцеві організації провели в роки п'ятирічки величезну роботу, спрямовану на забезпечення широкого розповсюдження її серед робітничого класу, селянства та інтелігенції. Так, у жовтні 1951 р. Центральний Комітет БКП прийняв з цією метою спеціальне Звернення до партійних організацій і всіх трудящих під назвою «За масове збільшення передплатників на наші і радянські газети та журнали». «Величезну роль в рішучому поліпшенні роботи керівних партійних кадрів і партійного активу, у засвоєнні більшовицьких методів роботи,— вказувалося в Зверненні,— відіграє радянська щоденна і періодична преса. Радянські газети і журнали є чудовим засобом ознайомлення наших працівників з багатим і невичерпним досвідом ВКП(б) в усіх галузях соціалістичного і комуністичного будівництва, використання цього зразкового для нас досвіду в партійній, державній, господарській і культурній діяльності»⁵. В результаті здійснених Комуністичною партією та іншими громадськими організаціями заходів розповсюдження радянської періодичної преси збільшувалося з кожним роком. Якщо у 1951 р.

⁴ Див. Георгій Димитров, Избранные произведения, т. II, М., 1957, стор. 5—24.

⁵ Газ. «Работническо дело» від 24 жовтня 1951 р.

радянські газети та журнали передплачували 70 тис. чоловік⁶, то в 1952 р.— уже 120 тис.⁷ Крім того, багато трудящих регулярно одержували «Правду» через пункти роздрібного продажу. Сітка їх за роки п'ятирічки значно розширилася. До початку 1953 р. в Болгарії, яка налічує близько 5,6 тис. населених пунктів⁸, було понад 5 тис. книжкових магазинів, кіосків і лотків по продажу літератури і газет⁹. Особливої популярності серед населення набули спеціалізовані магазини по продажу радянської друкованої продукції. Вперше магазин «Радянська книга» відкрився у Софії в 1950 р., а згодом такі магазини було відкрито у Пловдиві, Варні, Русі, Ямболі та інших містах¹⁰. В роки першої п'ятирічки серед інших радянських газет і журналів «Правду» почали регулярно одержувати майже всі народні клуби-читальні, бібліотеки і червоні кутки. Наприклад, бібліотека невеликого міста Врача в 1950 р. виписувала з СРСР 49 газет і журналів¹¹.

Важливу роль у розповсюдженні «Правды» серед широких верств населення відіграло вивчення російської мови, що було організовано Комуністичною партією. Серед болгар, які з давніх-давен виявляли глибокий інтерес до мови і культури російського народу, після Жовтневої революції і повстання 9 вересня 1944 р. прагнення до оволодіння російською мовою особливо зросло. В перші роки народної влади викладання російської мови було введено в усіх школах і вищих учбових закладах. Водночас почалося і стало поширюватися позашкільне вивчення російської мови. У «Зверненні до трудящих» Центральної комісії по позашкільному вивченню російської мови говорилося: «Могутнім засобом повсякденного самостійного й безпосереднього використання багатой радянської культури, величезних досягнень радянських трудящих у боротьбі за побудову соціалізму і комунізму є знання російської мови. Тому вивчення російської мови трудящими у нас перестає бути тільки особистою справою кожного окремого робітника, селянина, інтелігента й перетворюється в питання величезного громадського значення»¹². Звернення Центральної комісії, створеної з представників керівних органів масових організацій трудящих, закликала: «Через вивчення російської мови — до нових успіхів у будівництві соціалізму й боротьбі за мир!».

Гуртки по вивченню російської мови виникали майже в усіх населених пунктах. До кінця п'ятирічки за допомогою їх російською мовою оволоділи близько 142 тис. робітників, селян, інтелігентів, солдатів і офіцерів Народної армії¹³. Коли ж врахувати молодь, яка навчалася в середніх та вищих учбових закладах або вже закінчила їх, то можна сміливо сказати, що до кінця п'ятирічки понад мільйон болгарських громадян якоюсь мірою оволоділи російською мовою.

В міру зростання у країні кількості тих, хто знав російську мову, множилися й ряди читачів «Правды». Так, робітник заводу ім. 17 партизанів Панто Христов, виступаючи на скликаній у 1952 р. з ініціативи БКП Національній нараді з питань позашкільного вивчення російської мови, відзначав, що раніше робітники лише дивилися в радянських газетах і журналах на ілюстрації, а вже через кілька місяців після від-

⁶ Газ. «За прочный мир, за народную демократию!» від 9 березня 1951 р.

⁷ Газ. «Работническо дело» від 14 листопада 1952 р.

⁸ Э. Валев, Болгария, Экономико-географическое описание, М., 1949, стор. 93.

⁹ Газ. «Литературен фронт» (орган Спілки болгарських письменників) від 24 травня 1953 р.

¹⁰ Газ. «Правда» від 22 травня 1950 р.

¹¹ Газ. «Работническо дело» від 20 лютого 1950 р.

¹² Газ. «Работническо дело» від 28 вересня 1952 р.

¹³ Підраховано на основі даних, опублікованих у книзі «Национално съвещание по извънучилищното изучаване на руски език, Сборник материали», София, 1952.

криття при заводі гуртка російської мови вони читали й текст¹⁴. Ті, що оволоділи російською мовою, здобули можливість знайомитися з матеріалами «Правды», не тільки читаючи її, а й слухаючи огляди газети, які щоденно передаються радянським і болгарським радіо¹⁵. Цьому значною мірою сприяло те, що радіо в роки п'ятирічки проникло в усі верстви населення. До початку п'ятирічки в країні було радіофіковано тільки 41 населений пункт, до кінця її — 993; крім того, у населення в 1952 р. було майже 250 тис. радіоприймачів¹⁶.

Велике значення в розповсюдженні «Правды» мали також багато інших, здійснених під керівництвом Комуністичної партії, заходів по піднесенню культурного рівня трудящих, зокрема ліквідація неписьменності й малописьменності. До кінця п'ятирічки в Болгарії навчилося читати понад 600 тис. дорослих жителів країни¹⁷. Ліквідація неписьменності й малописьменності сприяла різкому зростанню розповсюдження радянської преси серед сільського населення — найбільш відсталой в минулому частини болгарського народу. У 1952 р. на села припадало 48% загальної кількості примірників «Правды», що надходили до Болгарії¹⁸. Завдяки здійсненим під керівництвом Комуністичної партії заходам по піднесенню культурного рівня трудящих і популяризації радянської періодичної преси розповсюдження її серед робітників, селян та інтелігенції за роки п'ятирічки значно зросло. В кінці 1952 р. в країну надходило більш як 33 тис. примірників радянських газет і понад 126 тис. примірників журналів¹⁹. «Правда» стала однією з найбільш популярних газет. ЦК БКП і народний уряд також подбали про прискорення доставки радянських газет читачам. За останні роки п'ятирічки жителі Софії одержали можливість читати «Правду» в день її виходу, а у найвіддаленіші райони країни газета надходила наступного дня²⁰. Слід підкреслити, що всі болгарські газети систематично передруковували або робили виклад найважливіших статей та інформації «Правды». Так, протягом 1949—1952 рр. лише на сторінках «Работническо дело» було вміщено понад 400 різних матеріалів «Правды», в тому числі 118 передових статей. В органі Президії Народних зборів і Національної Ради Вітчизняного фронту Болгарії — газеті «Отечествен фронт» — було передруковано понад 200 матеріалів.

До початку п'ятирічки у Болгарській компартії і особливо в її низових ланках спостерігалось помітне відставання організаційної роботи від вимог політичної лінії і завдань, що стояли перед партією²¹. Набутий досвід організаційної роботи стосувався переважно умов боротьби за повалення влади експлуататорів. Деяка частина партійних організацій зазнавала серйозних труднощів у налагодженні роботи по-новому, недостатньо здійснювала авангардну роль у будівництві соціалізму. «Керівництво соціалістичним будівництвом, — відзначалося у звітній

¹⁴ Журн. «Славяни» (орган Славянського комітету Болгарії), 1952, № 12, стор. 27.

¹⁵ Газ. «Работническо дело» від 18 березня 1952 р.

¹⁶ «Развитие народного хозяйства Народной Республики Болгарии (статистические показатели)», М., 1958, стор. 221.

¹⁷ Див. Г. Попов, Борьба Болгарской коммунистической партии за ликвидацию неграмотности и малограмотности среди взрослого населения страны в годы первой пятилетки (1949—1953 гг.), «Ученые записки Харьковского государственного университета имени А. М. Горького», т. LXXV, «Труды кафедр истории КПСС и исторического и диалектического материализма», т. 3, Харьков, 1956, стор. 165, 175.

¹⁸ Журн. «Новая Болгария», Софія, 1953, № 8, стор. 5.

¹⁹ Архів Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Довідка «Союз болгаро-радянських товариств», 1952 р.

²⁰ Журн. «Новая Болгария», 1953, № 8, стор. 5.

²¹ Див. Георгий Димитров, Избранные произведения, т. II, стор. 655, 660.

доповіді Центрального Комітету VI з'їзду партії,— вимагало повної перебудови роботи партійних органів і партійних організацій. Наша партія приступила до керівництва зовсім новою для неї справою, у якій, звичайно, вона не мала досвіду. В процесі роботи треба було вчитися на радянському досвіді і зміцнювати свої органи і організацію»²².

У 1949—1952 рр. «Правда» вмістила 250 різноманітних матеріалів, присвячених організаційній роботі партійних організацій в СРСР. При цьому редакція враховувала, що ці матеріали становлять велику цінність і для комуністів країн народної демократії²³. Про велике значення матеріалів «Правды» свідчить те, що вони систематично передруковувалися багатьма болгарськими газетами. Так, центральний орган Болгарської комуністичної партії — «Работническо дело» — у 1949—1952 рр. опублікував понад 70 матеріалів на цю тему, у тому числі 34 передові «Правды». Особлива увага приділялася статтям, в яких роз'яснювалися основні принципи організаційної роботи та її вирішальне значення у здійсненні накресленої партією політичної лінії²⁴, а також матеріали про зміцнення рядів парторганізацій, виховання і розстановку партійних кадрів, підвищення активності комуністів і посилення їх авангардної ролі на підприємстві, про налагодження систематичної перевірки виконання партійних рішень²⁵. Широкою популярністю користувалися статті і нариси, присвячені роботі секретарів первинних партійних організацій. Наприклад, надрукована в «Правде» 11 грудня 1950 р. передова «Секретар первинної партійної організації» обговорювалася на засіданні партійної організації с. Чоба, Пловдівської околії, і лягла в основу прийнятого рішення. Доповідаючи про свою роботу, секретар парторганізації Г. Іванов підкреслював, що він постійно керується досвідом первинних організацій КПРС, про який розповідає «Правда»²⁶.

Поряд з організаційною роботою Болгарська комуністична партія велику увагу приділяла ідеологічній роботі. «Необхідність постійного зміцнення партії і її авангардної ролі серед мас,— говорив перший секретар ЦК БКП Тодор Живков,— вимагає невинного розширення й поліпшення ідеологічної роботи серед комуністів і народу»²⁷.

III з'їзд БКП викрив серйозні недоліки в роботі по ідейно-теоретичному гартуванню кадрів, боротьбі проти буржуазної ідеології, по вихованню трудящих мас у дусі ідей марксизму-ленінізму. З'їзд, зокрема, відзначив серйозне відставання партії на теоретичному фронті, наявність в її рядах великої кількості нових членів, які ще не перебороли повністю своїх колишніх дрібнобуржуазних уявлень і забобонів²⁸. «Уся партія повинна проникнутися свідомістю,— зазначалося в резолюції з'їзду «Про марксистсько-ленінську освіту і боротьбу на ідеологічному

²² «Отчетный доклад Центрального Комитета Болгарской Коммунистической партии VI съезду партии», М., 1955, стор. 73—74.

²³ Газ. «Правда» від 20 січня 1950 р.

²⁴ Див., наприклад, газ. «Работническо дело» від 15 травня і 24 серпня 1950 р. і відповідно «Правду» від 27 квітня і 9 серпня 1950 р.

²⁵ Газ. «Работническо дело» від 24 січня і 30 жовтня 1949 р., 8 і 9 липня 1950 р.; газ. «Правда» від 7 січня, 11 серпня, 29 жовтня 1949 р., 6 травня і 25 травня 1950 р.

²⁶ Газ. «Отечествен глас» (орган Пловдівського окружного комітету БКП) від 6 жовтня 1951 р.

²⁷ Тодор Живков, Отчетный доклад Центрального Комитета Болгарской Коммунистической партии VII съезду партии, М., 1958, стор. 114.

²⁸ «Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и политбюро на ЦК, т. IV, 1944—1955 гг.», София, 1955, стор. 125—126.

фронті»,— що оволодіння її кадрами і всіма членами марксистсько-ленінським вченням є зараз центральним середпартійним завданням, що це завдання повинно здійснюватися всіма силами і засобами, неухильно й послідовно»²⁹.

Вирішуючи поставлене завдання, Болгарська комуністична партія широко використовувала «Правду» як важливе джерело досвіду КПРС в організації політичного навчання комуністів. В роки першої п'ятирічки тільки на сторінках «Работническо дело» було передруковано 15 різноманітних матеріалів «Правды» про систему партійної освіти КПРС, серед них передові «Повсякденно і конкретно керувати партійною освітою»³⁰, «Виховання молодих комуністів»³¹, «Курси пропагандистів»³² та ін. Важливу роль у підвищенні ідейно-теоретичного рівня болгарських комуністів відіграли статті «Правды» з важливих питань марксистсько-ленінської теорії, стратегії, тактики й політики комуністичних партій, про славний історичний шлях КПРС. «Вивчення ленізму,— писала «Правда»,— збагачує кадри братніх партій країн народної демократії, які йдуть по шляху переходу від капіталізму до соціалізму, великим революційним досвідом більшовицької партії, що привела радянський народ до перемоги соціалізму»³³.

В досліджуваній період газета опублікувала статті про основні твори В. І. Леніна, в тому числі про праці «Крок вперед, два кроки назад», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Держава і революція», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та ін.³⁴ Усі вони були передруковані цілим рядом болгарських газет³⁵. Статті з питань марксистсько-ленінського вчення та ідеологічної роботи, що вміщувалися в «Правде», високо цінилися болгарськими комуністами. Вони зберігалися в окремих папках у кабінетах партійної освіти³⁶, багато з них перекладалось болгарською мовою спеціально створеними при цих кабінетах групами перекладачів³⁷, видавалися окремими брошурами³⁸.

«Правда» допомагала Болгарській компартії не тільки в ідейно-теоретичному гартуванні своїх кадрів, а й в організації масово-політичної роботи серед трудящих. Такі її статті, як «Політична робота на шахті», «Політична робота в період збирання врожаю», «Підвищувати рівень політичної роботи в МТС», систематично передруковувалися в центральному органі БКП³⁹. Важливу роль відіграла газета в боротьбі проти ворожої комунізму ідеології, в роз'ясненні трудящим міжнародного становища. Так, тільки з питань міжнародного становища дві центральні болгарські газети «Работническо дело» і «Отечествен фронт»

²⁹ «Българската комуністическа партия в резолюции и решения...», стор. 125—126.

³⁰ Газ. «Работническо дело» від 23 березня 1950 р.; газ. «Правда» від 22 березня 1950 р.

³¹ Газ. «Работническо дело» від 22 травня 1950 р.; газ. «Правда» від 10 квітня 1950 р.

³² Газ. «Работническо дело» від 24 липня 1950 р.; газ. «Правда» від 17 липня 1950 р.

³³ Газ. «Правда» від 13 січня 1949 р.

³⁴ Див. газ. «Правда» від 12 травня і 2 вересня 1949 р., 27 квітня і 9 серпня 1950 р.

³⁵ Див. газ. «Работническо дело» від 22 і 29 травня 1949 р. та 15 і 24 травня 1950 р.

³⁶ Газ. «Работническо дело» від 24 червня 1950 р.

³⁷ «Информационный бюллетень ЦК БКП», 1953, № 4, стор. 18—19; газ. «Работническо дело» від 8 серпня 1950 р.

³⁸ Див., «Творчески да изучаваме марксистско-ленінската теория», Софія, 1953.

³⁹ Див. газ. «Работническо дело» від 5 червня і 24 липня 1949 р. та 10 січня 1950 р.; газ. «Правда» від 12 травня і 16 липня 1949 р. та 9 січня 1950 р.

вмістили понад 150 різноманітних матеріалів з «Правды». VI з'їзд Болгарської Комуністичної партії (28 лютого — 3 березня 1954 р.) відзначив, що за період, який минув після V з'їзду, Болгарська комуністична партія «добилася серйозних успіхів у галузі марксистсько-ленінської освіти в середині партії і в пропаганді марксизму-ленізму поза нею»⁴⁰. В досягненні цих успіхів певна заслуга належить і «Правде», матеріали якої подали істотну допомогу партійним організаціям Болгарії. Велике значення мали матеріали про досвід і успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, що систематично публікувалися газетою. Через «Правду» робітники, селяни й представники народної інтелігенції Болгарії знайомилися з прогресивними формами господарювання, передовими методами праці, патріотичними починаннями радянських передовиків промисловості і сільського господарства.

Задовольняючи безперервно зростаючий інтерес трудящих до життя Радянського Союзу, газета «Работническо дело» ввела на першій сторінці постійний відділ «З Радянського Союзу», систематично друкувала матеріали під рубрикою «Навчаємось на досвіді ВКП(б)». В лютому 1950 р. Центральний Комітет БКП схвалив цю ініціативу газети⁴¹. Незабаром подібні відділи та рубрики — «Вивчаємо радянський досвід», «З досвіду СРСР», «Оволодіємо досвідом ВКП(б)» і т. п. — запровадили всі газети. Багато матеріалів, що тут публікувалися, бралися з сторінок «Правды». Наприклад, газета «Отечествен фронт» у 1949—1952 рр. передрукувала понад 50 подібних матеріалів. «Работническо дело» вмістила в 1949—1952 рр. тільки з питань господарського будівництва близько ста різноманітних матеріалів з «Правды». Як приклад назвемо такі статті: «Боротьба за технічний прогрес», «Пропагувати й запроваджувати досвід новаторів виробництва», «Ширше розмах змагання за краще використання оборотних коштів»⁴².

Через «Правду» та інші радянські газети болгарські трудящі дізнавалися про такі починання радянських людей, як особисті зобов'язання про довстрокове виконання річних планів і п'ятирічки в цілому, рух за швидкісні методи праці, співдружба працівників науки і виробництва, змагання за економію сировини, за рентабельну роботу підприємств, випуск продукції тільки відмінної якості, зустрічі передовиків різних заводів для обміну досвідом. Так, за свідченням директора великої болгарської новобудови — хімічного комбінату в Димитровграді — «Правда» відіграла видатну роль у засвоєнні трудівниками цього колективу передового радянського досвіду і впровадженні його у виробництво⁴³. На нараді ударників, яка відбулася тут у 1950 р., токарь С. Марев у своєму виступі відзначив, що про метод радянського токаря-швидкісника Павла Бикова він вперше дізнався із сторінок «Правды»⁴⁴. Про це ж писав у багатотиражці суднобудівної верфі в м. Варна інший болгарський новатор А. Георгієв⁴⁵. Особливо помітну роль відіграла «Правда» у поширенні в Болгарії руху раціоналізаторів і вина-

⁴⁰ «Българската комунистическа партия в резолюции и решения...», т. IV, стор. 480.

⁴¹ Див. «Българската комунистическа партия в резолюции и решения...», т. IV, стор. 243.

⁴² Газ. «Работническо дело» від 25 березня і 16 серпня 1949 р. та 5 квітня 1950 р.; газ. «Правда» від 24 березня і 5 серпня 1949 р. та 29 березня 1950 р.

⁴³ Центральний державний архів Народної Республіки Болгарії (далі — ЦДА НРБ), ф. 174, оп. 1, спр. 24, арк. 83.

⁴⁴ Архів Димитровградського міськкому БКП, Протоколи наради ударників, 1950, стор. 145.

⁴⁵ Газ. «За родно корабостроене» (орган первинної парторганізації БКП і адміністрації суднобудівної верфі у м. Варна) від 25 березня 1951 р.

хідників, який виник в СРСР. Так, вона допомогла Болгарській комуністичній партії організувати і розгорнути відомий почин радянських раціоналізаторів М. Левченка і Г. Муханова⁴⁶. Першими з болгарських робітників підхопили цей почин трудівники взуттєвої фабрики «Руно»⁴⁷. Незабаром їх приклад наслідували колективи теплоелектроцентралі, гірники рудника «Вулкан»⁴⁸ і багато інших. Лише в 1952 р. трудящими було внесено більше 15 тис. раціоналізаторських пропозицій, що дали можливість зекономити понад 100 млн. левів⁴⁹.

Значну роль відіграла «Правда» і в житті трудівників болгарського села. Досить відзначити, що тільки «Работническо дело» передрукувала за досліджуваний період більше 40 статей, нарисів, інформацій з питань сільського господарства. Особливо багато друкувалося в болгарській пресі матеріалів «Правды» у 1950 р., коли кооперативний рух серед болгарських селян набув масового характеру. Так, лише газета «Черноморський фронт» (орган Бургаського окружного комітету БКП і окружної Народної Ради) передрукувала в той час з «Правды» 33 статті. За прикладом своїх радянських товаришів болгарські селяни брали зобов'язання по підвищенню врожайності, прискоренню темпів сільськогосподарських робіт, достроковому виконанню виробничих планів. Знатна болгарська пташниця П. Найдѣнова розповідала, що підвищення несучості курей вона добилася завдяки вивченню передового досвіду радянських працівників, про який вона читала в літературі, виданій російською мовою⁵⁰.

Великий вплив мала «Правда» і на розвиток болгарської національної культури. Вона регулярно знайомила трудящих Народної Республіки Болгарії з розвитком і досягненнями радянської культури і науки, з створеними за ці роки в СРСР видатними творами літератури і мистецтва. Живий інтерес серед працівників культури Болгарії викликали матеріали, в яких висвітлювався досвід роботи радянських культурних установ, роль масових організацій трудящих в їх діяльності.

Цінну допомогу подала «Правда» Болгарській комуністичній партії своїми статтями з принципових питань розвитку соціалістичної культури. Зазначені матеріали набували особливо важливого значення для Болгарії тому, що реакційні погляди і теорії в галузі культури, які вкорінилися тут при капіталізмі, далеко ще не були переборені. Робота по викорчовуванню їх розглядалася Комуністичною партією як важливе завдання її діяльності на культурному фронті. Тому наполеглива боротьба, яку проводила «Правда» в ті роки проти бездіяльності й об'єктивізму, космополітизму й низькопоклонства перед реакційною культурою буржуазного Заходу, її виступи на захист реалістичного напрямку в літературі і мистецтві подали істотну допомогу Болгарській комуністичній партії. Благотворний вплив на розвиток болгарської культури мали й організовані в ті роки на сторінках «Правды» дискусії з питань фізіології, мовознавства і політичної економії. Певне значення у підвищенні ідейності і майстерності болгарської літератури і мистецтва мали також опубліковані в «Правде» рецензії й відгуки на твори болгарських діячів культури. Так, у 1951 р. газета надрукувала статтю І. Масленні-

⁴⁵ ЦДА НРБ, ф. 174, оп. 1, спр. 24, арк. 81; газ. «Работническо дело» від 6 травня 1952 р.

⁴⁷ Газ. «Работническо дело» від 7 грудня 1951 р.

⁴⁸ Газ. «Строим Димитровград» (орган Димитровградського міського комітету БКП) від 21 лютого і 20 березня 1952 р.

⁴⁹ Газ. «Правда» від 11 липня 1953 р.

⁵⁰ Журн. «Славяни», 1952, № 12, стор. 27.

кової, а в 1952 р.— статтю А. Хачатуряна про концерти болгарських артистів у Москві⁵¹ і рецензію на один з перших художніх фільмів Болгарії «Ранок над Батьківщиною»⁵².

Високо оцінюючи матеріали, що публікувалися «Правдой», центральні та міські газети Болгарії систематично передруковували багато з них. Так, тільки в 1949 р. «Работническо дело» вмістила 7 передових і редакційних статей «Правды» з питань культури⁵³. Матеріали з питань культурного будівництва, що публікувалися в «Правде», широко обговорювалися болгарською громадськістю. Так, передруковуючи статтю «Правды» про театральну критику, газета «Работническо дело» підкреслювала, що болгарській театральній критиці слід взяти її до уваги і зробити відповідні висновки. III пленум профспілки артистів театральних працівників, який незабаром відбувся, обговорив питання про боротьбу на ідеологічному фронті та завдання болгарського театру. В основу обговорення були покладені статті з цього питання, опубліковані в газетах «Правда» і «Работническо дело». Пленум прийняв рішення, спрямоване на зміцнення зв'язку мистецтва з життям, на посилення питомої ваги п'єс на сучасні теми в репертуарі болгарських театрів⁵⁴. Яскравим доказом великого значення «Правды» для розвитку соціалістичної культури болгарського народу можуть бути численні висловлювання її найкращих представників. Так, видатний учений, ректор Державного університету в Софії професор В. Георгієв у статті, присвяченій 40-річчю «Правды», назвав її невтомним пропагандистом досвіду культурного будівництва в СРСР, наставником болгарських вчених⁵⁵.

Значну роль відіграла «Правда» в боротьбі Болгарської компартії за підвищення рівня періодичної преси. Болгарська революційна преса, що має багаті й славні традиції, завжди була бойовим помічником партії. Водночас до початку п'ятирічки і в перші її роки в діяльності газет і журналів були виявлені істотні недоліки. Основна їх причина полягала в тому, що працівники преси ще не мали достатнього досвіду роботи в умовах соціалістичного будівництва. Тому, накреслюючи заходи по дальшому підвищенню рівня періодичної преси, Болгарська комуністична партія націлювала їх на уважне вивчення та використання багатющого досвіду радянської преси, насамперед «Правды». «Газета «Правда», як і радянська преса взагалі,— вказувалося в постанові Політбюро ЦК БКП «Про стан і роботу редакції газети «Работническо дело» від 16 лютого 1950 р., — служить зразком того, якою повинна бути комуністична преса»⁵⁶.

Виконуючи вказівки Комуністичної партії, редакції і журналісти наполегливо вчилися у «Правды». Про це свідчать, зокрема, матеріали, що публікувалися на сторінках «Работническо дело». Наприклад, у серпні газета вмістила великий нарис «Бойовий шлях «Правды». Він був написаний власним кореспондентом газети в Москві Г. Боковим по матеріалах кабінету історії газети, який існує при редакції «Правды»⁵⁷.

⁵¹ Газ. «Правда» від 31 травня 1951 р. і 30 вересня 1952 р.; газ. «Работническо дело» від 4 червня 1951 р. і 2 жовтня 1952 р.

⁵² Газ. «Правда» від 16 вересня 1952 р.; газ. «Работническо дело» від 18 вересня 1952 р.

⁵³ Газ. «Работническо дело» від 12 січня, 2 березня, 1 липня, 14 вересня, 25 жовтня, 14 листопада, 18 грудня 1949 р.; газ. «Правда» від 28 грудня 1948 р., 28 січня 1949 р., 28 червня, 12 вересня, 22 жовтня, 11 листопада, 17 грудня 1949 р.

⁵⁴ Газ. «Работническо дело» від 2 квітня 1949 р.

⁵⁵ Газ. «Работническо дело» від 4 травня 1952 р.

⁵⁶ «Българската комунистическа партия в резолюции и решения...», т. IV, стор. 242.
⁵⁷ Георги Боков, Боеви път на «Правда», газ. «Работническо дело» від 21 і 22 травня 1949 р.

Ефективною формою засвоєння болгарськими журналістами досвіду «Правды» стало безпосереднє спілкування їх з працівниками редакції. В 1949 р. з приводу місячника болгаро-радянської дружби і радянської культури в Болгарії побував член редколегії «Правды» Д. Заславський. На запрошення болгарських колег він відвідав ряд редакцій, виступав на зборах журналістів, де розповів про досвід роботи радянської преси⁵⁸. В 1949 і 1951 рр. члени редколегії «Работническо дело» провели по кілька місяців у редакції «Правды», знайомлячись з її роботою⁵⁹. У травні—червні 1951 р. головний редактор газети А. Стойков вивчав тут структуру редакції, методи її праці⁶⁰. Болгарські журналісти запозичили у правдистів чимало цінного. Була удосконалена структура апарату редакцій, впроваджено планування роботи, яке раніше недооцінювалося, значно поліпшились зміст матеріалів, що публікуються, і оформлення газет. За прикладом «Правды» газети зміцнювали зв'язки з читачами.

Важливим кроком у дальшому розвитку руху робітників було створення в січні 1951 р. при «Работническо дело» журналу «Работническо-селски кореспондент» за зразком журналу «Рабоче-крестьянский кореспондент», який існує при «Правде». Завдяки журналу ряди робітників зростали з кожним роком. Якщо в окружній газеті «Коларовградська борба» раніше співробітничало лише 10—15 чоловік, то в 1952 р.— вже 380 чоловік⁶¹, кількість кореспондентів «Септемврийської перемоги» (м. Плевен) зросла до 570 чоловік⁶². Залучення до активної участі в пресі широких трудящих мас сприяло дальшому підвищенню рівня газет і журналів, посилюло їх роль у соціалістичному будівництві.

Завдяки керівництву і повсякденній допомозі з боку Комуністичної партії, наполегливій праці журналістів і широкому використанню ними радянського досвіду болгарська періодична преса в роки п'ятирічки поліпшила свою роботу і стала успішно виконувати свої завдання. Особливо цінну допомогу Комуністичній партії в мобілізації і організації трудящих мас на будівництво соціалізму подав центральний орган партії газета «Работническо дело», 25-річчя якої в березні 1952 р. святкувала вся країна. За видатні заслуги газета удостоїлася вищої нагороди — ордена «Георгій Димитров»⁶³. Заслужено пишаючись досягнутими успіхами, болгарські журналісти незмінно підкреслюють, що цими успіхами вони зобов'язані радянській пресі і особливо «Правде». «Для «Работническо дело» і всієї нашої преси, для всіх болгарських журналістів,— вказувала «Работническо дело» в одній з передових статей за 1952 р.,— більшовицька преса є вищою школою, в якій вони постійно вчаться, а газета «Правда»— вищим зразком, до якого прагнуть»⁶⁴.

Завдяки правильній політиці і величезній організаторській роботі Болгарської компартії, невтомній праці трудящих мас, братерській допомозі з боку Радянського Союзу та інших країн світової соціалістичної системи завдання першого п'ятирічного плану Народної Республіки Болгарії були виконані в основному до кінця 1952 р.— на рік раніше наміченого строку. Визначну роль у досягненні цих успіхів відіграла, зокрема, і газета «Правда», яка досягла тоді небаченого розповсюджен-

⁵⁸ П. Георгиев, А. Бурмов, Ц. Стефанов, История на българския работнически печат, Софія, 1954, стор. 291.

⁵⁹ Там же, стор. 293.

⁶⁰ Архів редакції газ. «Работническо дело» (Софія), ф. секретаріату, 1951 р.

⁶¹ Газ. «Работническо дело» від 6 травня 1952 р.

⁶² Газ. «Работническо дело» від 26 січня 1952 р.

⁶³ Газ. «Работническо дело» від 5 березня 1952 р.

⁶⁴ Газ. «Работническо дело» від 6 травня 1952 р.

ня серед усіх верств трудящого населення Болгарії. З номера в номер висвітлюючи багатий досвід КПРС, газета подавала Болгарській Комуністичній партії допомогу у підвищенні рівня її організаторської діяльності, марксистсько-ленінському гартуванні кадрів та поліпшенні масово-політичної роботи серед трудящих. Матеріали, що публікувалися газетою, благотворно відбилися на боротьбі болгарського народу за розвиток соціалістичної економіки і культури. Все це переконливо свідчить про велике міжнародне значення «Правди».

В. Г. САРБЕЙ

ВИСВІТЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО РУХУ НА УКРАЇНІ В «ПРАВДЕ»

(1912—1914 рр.)

До Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні найбільш широкою публічною трибуною для пропаганди марксистсько-ленінської теоретичної думки в усіх галузях суспільної науки, в тому числі і в історіографії, була більшовицька періодична преса. Знаменно, що навіть про легальні більшовицькі періодичні видання (тим більше це стосується нелегальних) В. І. Ленін говорив: «...Всі скільки-небудь серйозні відтинки теоретичної думки соціал-демократії мають там загалом і в цілому безумовно правильну передачу»⁶⁵. Не можна сказати, що дожовтнева більшовицька преса не привертала уваги дослідників. Численні праці з цієї проблематики написані в плані історії преси або джерелознавства. Дожовтнева більшовицька преса має стати об'єктом вивчення історіографії. Радянські історики мають показати на конкретному матеріалі вклад дожовтневої більшовицької преси у розвиток історичної науки в Росії взагалі, і на Україні зокрема. Насамперед, слід звернути увагу на праці В. І. Леніна, опубліковані в центральній і місцевій більшовицькій пресі, ряд з них, спеціально присвячених історії українського народу, або таких, що торкаються проблем цієї історії, відіграли велику роль в українській історіографії. Про Україну говориться або згадується майже в 70 книгах, брошурах, статтях, промовах і виступах В. І. Леніна. Крім того, понад 100 ленінських творів епістолярного характеру стосуються України⁶⁶. Видатні діячі більшовицької партії В. В. Вакар, В. В. Воровський, Г. І. Петровський, О. Г. Шліхтер та інші, які в різні часи до Жовтневої революції працювали на Україні, також висвітлювали в своїх історико-публіцистичних працях важливі проблеми історії українського народу і, безперечно, внесли значний вклад у розвиток історичної науки на Україні в дожовтневий період.

Широко висвітлювала питання історії України також центральна більшовицька преса, зокрема ленінська «Искра» (1900—1903 рр.), газети «Вперед» (1904—1905 рр.), «Пролетарий» (1906—1907 рр.), «Новая жизнь» (1905 р.), «Рабочая газета» (1910—1912 рр.), «Социал-демократ» (1908—1917 рр.), «Звезда» (1910—1912 рр.), журнали «Вестник жизни» (1906—1907 рр.), «Мысль» (1910—1911 рр.), «Просвещение» (1911—1914 рр.). Та перше місце належить «Правде» (1912—

⁶⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 465.

⁶⁶ С. А. Воробйова, Т. К. Молодід, Видання і переклад творів В. І. Леніна на Україні в роки Радянської влади, «Український історичний журнал», 1964, № 2, стор. 79.

1914 рр.). В жодній більшовицькій газеті або журналі, що виходили до Жовтневої революції, не було так повно відбито життя українського народу, насамперед робітничого класу України, як у «Правде». З 646 номерів газети, що вийшли за два роки її існування, навряд чи знайдеться хоч би один номер, в якому в тій або іншій формі — у статті, кореспонденції, інформаційній або хронікальній замітці — не зачіпались би питання життя і боротьби трудящих України. Вже в першому номері «Правды», були надруковані кореспонденції з Донбасу, Миколаєва, Кременчука, Чернігова. Всього за 1912—1914 рр. «Правда» опублікувала понад 1550 матеріалів на українську тематику⁶⁷. Переважно ці матеріали стосувалися найактуальніших проблем тодішньої сучасності. Радянський дослідник П. І. Воробей зробив кількісно-тематичний розподіл цих матеріалів за такими проблемами: економічне становище України — 26, становище робітників — 453, страйковий рух — 606, профспілковий рух — 60, страхова кампанія — 37, виборча кампанія — 49, накази робітничим депутатам, привітання газеті «Правда» — 73, демонстрації, мітинги, протести — 21, робітнича преса — 29, інші замітки та кореспонденції — 196⁶⁸.

В. І. Ленін вважав, що дослідження більшовицьких істориків-публіцистів повинні бути спрямовані на виховання політичної свідомості робітничого класу, який вів героїчну боротьбу за передові історичні завдання всього людства. А свідомим робітником, як відзначав Володимир Ілліч, не може бути «той, хто ставиться, як Іван Непомнящий, до історії свого руху»⁶⁹. Тому в центрі уваги більшовицької історіографії дожовтневого періоду були питання робітничого руху. Найбільшого значення В. І. Ленін надавав висвітленню проблем тодішньої сучасності, життя і боротьби робітничого класу, закликав вивчати «факти теперішнього робітничого руху», вдумуватись у їх значення⁷⁰. За свідченням В. Бонч-Бруєвича, В. І. Ленін приділяв особливу увагу всіляким хронікальним матеріалам, що надходили з фабрик, заводів та інших місць. Йх Володимир Ілліч вважав найважливішими, «бо в них відбивалось справжнє життя, всі факти боротьби і зростання пролетаріату, факти зростання і настрою селянських трудящих мас, а також усе інше, чим було живе і сповнене наше суспільне і революційне життя того часу»⁷¹.

Ще в 1900 р. В. І. Ленін висунув головну історичну проблематику, розробкою якої повинна займатися марксистська робітнича преса, вказував, що робітнича газета повинна систематично висвітлювати всі прояви політичного гніту в Росії і робітничий рух в усіх його формах, робити «певні висновки з кожного такого факту стосовно до кінцевих цілей соціалізму і до політичних завдань російського пролетаріату»⁷². Вказівки В. І. Леніна «Правда» поклала в основу своєї діяльності, стала не тільки виразником громадської думки широких пролетарських мас, а й «літописом робітничого руху».

Величні історичні завдання революційної боротьби, що висувалися об'єктивним розвитком історичного процесу, не дозволяли припускати найменшої фальсифікації і перекручення в зображенні історичної дійс-

⁶⁷ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 116.

⁶⁸ П. І. Воробей, Більшовицька преса 1912—1914 рр. — важливе історичне джерело для вивчення робітничого руху на Україні в роки революційного піднесення, «Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного Інституту ім. О. С. Пушкіна», т. II, Київ — Львів, 1953, стор. 16.

⁶⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 252.

⁷⁰ Див. лист В. І. Леніна В. Войтінському, журн. «Большевик», 1938, № 2, стор. 62.

⁷¹ «Ленін — журналіст і редактор», М., 1960, стор. 343—344.

⁷² В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 294.

ності. «Робітничому класу треба знати правду! Робітнича газета «Правда» повинна відповідати своїй назві; цим вона виконає своє призначення»⁷³— проголошено в редакційній статті першого номера. Дійсно, «Правда» стала джерелом найдостовірнішої інформації про історичні події і явища, що тоді відбувалися в країні. Як і вся марксистська преса в цілому, «Правда» давала «єдиний чудовий, незамінний, що допускає перевірку всяким і кожним, матеріал про широту робітничого руху і про панування в ньому різних напрямів»⁷⁴. Точність у висвітленні подій «Правдой» досягалася завдяки її тісним зв'язкам з масами. Статті і замітки, що публікувалися у дожовтневій «Правде», слід розглядати як плід колективної творчості. Вже початковий етап їх створення був колективним. Відомий історик-більшовик В. Невський, який у період дожовтневої «Правди» працював у Харківській партійній організації, пізніше розповідав: «Звичайно хто-небудь з товаришів збирав відомості; відомості ці приносились в організацію, там їм надавалася літературна форма, і вони летіли до Петербурга. Дуже часто кореспонденції писались самими робітниками»⁷⁵. Далі інформаційний матеріал, що надходив до газети від тисяч її робітничих кореспондентів, проходив велику творчу обробку в редакції: він ретельно перевірявся, насичувався переконливою аргументацією та політичними узагальненнями і тільки після того друкувався. Якщо, за образним висловом самої «Правди», «душу» її створювали кореспонденти-робітники, то думку робітничої маси допомагали якнайточніше сформулювати, провести в життя літератори-професіонали з рядів більшовицької партії⁷⁶.

Та «Правда» не стала чимось на зразок копилки всілякого фактичного матеріалу. Газета проводила строгий відбір фактів, вміщуючи на сторінках тільки ті з них, «які мають суспільне значення і безумовно вірогідні»⁷⁷. На основі цих фактів «Правда» підводила читача до узагальнюючих висновків, що стосувалися корінних історичних проблем і ставилися перед робітничим класом життям. Саме за це газету високо цінували робітники. Характерним є один з відгуків з України. У 1913 р. робітники Макіївського трубноліварного заводу писали: «Ми лише три місяці одержуємо нашу любиму газету «Правда». За такий короткий час у ній ми знайшли більше, ніж за три роки в інших газетах. Ми бачимо життя і боротьбу наших товаришів за шматок хліба, ми бачимо, які жертви приносить робітничий клас за поліпшення свого становища. Але «Правда» зміцнює наш дух і змушує легше переносити наші жертви. Ми бачимо, що наша газета «Правда» пильно стежить за робітничим життям і висвітлює його. Хай живе «Правда» на багато років!»⁷⁸. Як і в інших місцевостях царської Росії, більшовицькі організації на Україні дивились на «Правду», як на свій керівний друкований орган. «Катеринославська організація соціал-демократичної робітничої партії» у статуті, прийнятому в квітні 1914 р., відзначила, що примикає до більшовиків і «вважає своїм літературним органом газету «Путь Правды»⁷⁹, журнал «Просвещение» і всі професійні органи, що видаються послідовними марксистами»⁸⁰. Багато уваги «Правда» приділяла ви-

⁷³ «О партийной и советской печати, Сборник документов», М., 1954, стор. 119.

⁷⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 333.

⁷⁵ «Из эпохи «Звезды» и «Правды» (1911—1914 гг.)», вып. II, М., 1921, стор. 35.

⁷⁶ Газ. «Путь Правды» від 22 квітня 1914 р.

⁷⁷ Газ. «Правда» від 27 квітня 1912 р.

⁷⁸ «Большевистская «Правда», К двадцатипятилетию основания «Правды», М., 1937, стор. 227.

⁷⁹ Одна з багатьох назв «Правды» 1912—1914 рр. — В. С.

⁸⁰ Г. В. Петряков, Деятельность В. И. Ленина по руководству «Правдой» в 1912—1914 годах, журн. «Вопросы истории», 1956, № 11, стор. 16.

криттю сваволі царських властей і фабрично-заводської адміністрації, висвітлювала тяжкі умови праці, вкрай скрутне матеріальне становище переважної маси робітників, переконливо показувала політичне безправ'я трудящих. Багато таких фактів газета брала з життя трудящих мас України. Нещадними експлуаторами були іноземні капіталісти — власники численних промислових підприємств на Україні. «Правда» показала, що європейський «цивілізований» капітал ні на йоту не кращий від «варварського» російського. В статті «Шахтарі на французьких копальнях Донецького басейну» газета писала, що робочий день шахтарів триває близько 12 годин на добу, а вкрай низькі їх заробітки (70—90 коп. за день), не забезпечували навіть напівголодного прожиткового мінімуму. Шахтарі «підробляли» Гвечорами, і в свята. Вони були замучені численними штрафами. Автори статті писали, що це було «не життя, а єгипетське рабство». Коментуючи статтю, Г. І. Петровський відзначав, що вона є «суцільний зойк шахтарів французького рудника»⁸¹.

Гострий, спрямований на викриття всієї системи капіталізму, характер матеріалів, що їх вмщувала «Правда», не раз служив причіпкою царським властям для її переслідування. Так, у постанові Санкт-Петербурзького комітету в справах друку від 11 жовтня 1913 р. про арешт № 7 газети «За правду» за опублікування кореспонденцій з Катеринослава і Юзівки писалося, що в газеті «робітники зображені безправними жертвами капіталу, які віддають йому за мізерну винагороду свою працю і навіть життя, а хазяї-підприємці представлені брутальними експлуаторами і гнобителями. Водночас робітники закликаються до організованої боротьби з своїми хазяями, чим збуджується ворожнеча між робітниками і хазяями»⁸². В даному разі не можна не віддати належне прозорливості царської цензури, яка дала досить точну характеристику загальної політичної спрямованості конкретних фактичних матеріалів про становище пролетаріату України, опублікованих у «Правде».

З цієї тематики в «Правде» привертає увагу стаття М. С. Ольмінського «Вартість толмачовщини». Ретельно аналізуючи статистичний матеріал про професіональний травматизм, автор прийшов до висновку, що Херсонська губернія і Одеса займають «сумну першість» майже перед усіма губерніями Росії за кількістю каліцтв робітників. Причому показник цей тут безперервно зростає: у 1909 р. трапилось 2274 нещасних випадки, у 1910 р.— 2886, у 1911 р.— 3547. Більшовик, історик-публіцист показав неспроможність спроб казенних борзописців відшукати якісь об'єктивні виправдання цього явища, він відзначив, що «число нещасних випадків залежить також від умов праці, а отже, і від успіху боротьби робітничого класу за поліпшення цих умов»⁸³. Г. І. Петровський у статті «Становище шахтарів», опублікованій 20 березня 1913 р. в «Правде», писав, що з кожних 100 робітників шахт Донбасу постійно 40 зазнають каліцтв. У кореспонденції з Брянського металургійного заводу в Катеринославі «Правда» розповідала про звирячу експлуатацію підприємцями робітників-«каталів», яким протягом 12-годинного робочого дня за жалюгідну плату доводилося засипати в доменну піч від 1500 до 2000 пудів залізної руди⁸⁴. Газета писала про надзвичайно низький рівень заробітної плати на багатьох підприємствах України, про

⁸¹ Газ. «Правда» (№ 50 і 51) від 1 і 2 березня 1913 р.

⁸² «Большевистская печать в тисках царской цензуры 1910—1914 гг. Газеты «Звезда», «Правда», Сборник документов под ред. В. А. Быстрянского», Л., 1939, стор. 123.

⁸³ Газ. «Правда» від 29 березня 1913 р.

⁸⁴ Газ. «За правду» від 15 листопада 1913 р.

хронічне голодування робітників і членів їх сімей. Недарма робітники Риковського рудника в Донбасі прямо заявляли: «Голод у нас агітатор»⁸⁵.

В «Правде» вперше було висвітлене життя тих заводів і фабрик, тих найзнедоленіших і найвідсталіших верств трудящих, про які ніхто до того не писав. В. Невський у праці «Робітничий рух у Харкові в 1912 році» відзначав: «Шевці, друкарі, конфектиці, залізничники, металісти всіх рангів, цукровари, трамвайники, прикажчики, робітники дрібних майстерень, навіть службовці на пошті і телеграфі — ось хто є героями, про яких безустанно писала «Правда»⁸⁶. 29 червня 1912 р. «Правда» в невеликій замітці показала жахливі умови праці і побуту робітниць швейних майстерень Харкова, 25 липня 1912 р. — викрила лицемірство встановлення Харківською міською думою 8-годинного робочого дня для вагоновозатих і кондукторів міського трамваю, бо насправді ці категорії трудящих працювали по 16 годин. Особливо вражаюче жахливим був опис життя робітників одного з цукрових заводів, розташованих на околиці Харкова. Газета показала, що ніяка ідилічна картина чудової української природи не може приховати язв капіталізму, коли бачиш «вимучених людей, які вийшли з заводу, з впадими грудьми, хворобливо блискучими очима»⁸⁷.

26 травня 1912 р. в кореспонденції з Києва «Правда» розповідала, як товарна криза, застій у торгівлі привели до того, що величезна кількість прикажчиків мануфактурного ринку опинилась за бортом, поповнюючи кадри неімущих і безробітних. Отже, назва «пролетаріат», робила висновок «Правда», «цілком прикладається і до них»⁸⁸. В іншій кореспонденції з Києва, опублікованій 5 липня 1912 р., описувалось життя кийвських праль — «цих білих рабинь», як їх назвала газета. «В числі дрібних підприємств майже всі кийвські пральні можна поставити на перше місце за жахливими умовами, — писала «Правда». — За кількістю робітників, зайнятих в них, вони ніколи не бувають такими великими, як підприємства інших галузей промисловості. Проте умови праці в них чи не найгірші»⁸⁹.

Жахливе матеріальне становище робітників змушувало їх підніматися на боротьбу за свої права. Узагальнюючи фактичний матеріал про страйк робітників Харківського паровозобудівного заводу на початку 1913 р. «Правда» писала: «Страйк почався дуже дружно в силу того, що багато накопичилось неправд і образ, і тому, що, ганяючись за дивидендом, адміністрація заводу урізала заробіток робітників до краю. З 1908 р. заробітна плата впала в середньому на 180 крб.»⁹⁰. 22 березня 1913 р. «Правда» розповіла про страйк робітників Миколаївського суднобудівного заводу. Приводом до страйку, в якому взяло участь близько 7 тис. чоловік, стало зв'язче побиття поліцейським наглядачем одного з робітників заводу. Страйкарі поставили вимогу про звільнення території заводу від поліцейських наглядачів. «Правда» підкреслювала, що у виступі миколаївських робітників, насамперед, була виявлена солідарність робітників у відстоюванні своїх прав. У передовій статті «Два страйки», вміщеній у тому ж номері газети, страйк миколаївців за розміром і характером ставився в один ряд з страйком 14 тис. пугіловських робітників у Петербурзі. «Обидва ці страйки говорять. —

⁸⁵ Газ. «Пролетарская правда» від 31 грудня 1913 р.

⁸⁶ «Из эпохи «Звезды» и «Правды» (1911—1914 гг.)», вип. II, стор. 107.

⁸⁷ Газ. «Правда» від 4 жовтня 1912 р.

⁸⁸ Газ. «Правда» від 26 травня 1912 р.

⁸⁹ Газ. «Правда» від 5 липня 1912 р.

⁹⁰ Газ. «Правда» від 16 січня 1913 р.

писала «Правда»,— що російському робітникові доводиться кожного дня бути готовим для захисту своїх найелементарніших прав, а захищаючи їх — зустрічатись не тільки з капіталістом, а й поліцейським чином, завжди і скрізь пов'язувати «економіку» і «політику»⁹¹.

Страйковий рух в Росії, в тому числі і на Україні, займав провідне місце в історико-публіцистичній тематиці «Правды». «Ми добились того, що мимо нашої газети не проходить жодна сутічка праці з капіталом»⁹²,— так цілком справедливо підводився підсумок більше як дво-річному існуванню «Правды» в одній з редакційних її статей. Протягом 1912 р. «Правда» надрукувала понад 20 кореспонденцій і повідомлень про страйки на Україні⁹³. Серед вміщених у газеті з квітня 1913 по квітень 1914 р. 647 кореспонденцій з найбільших промислових районів України (Харкова, Катеринослава і Донбасу) більше третини було присвячено страйковому рухові⁹⁴. Та це й не дивно. Адже цей період характеризувався значним піднесенням страйкової боротьби трудящих Росії, в тому числі України. За підрахунками проф. П. А. Лаврова, в 1913 р. на Україні відбулося 249 страйків, з них — 92 політичних; у першій половині 1914 р. тут відбувся 301 страйк, з них — 211 політичних⁹⁵.

Більшовики Г. І. Петровський і М. К. Муранов — обранці від українських губерній до IV Державної думи у статтях «Правды» відзначали славні революційні традиції робітників Катеринославщини і Харківщини, підкреслюючи, що вони були на першій лінії революційної боротьби всеросійського пролетаріату, звертали увагу на помітне і неухильне зростання політичної свідомості серед пролетарських мас України⁹⁶. М. К. Муранов, вивчивши становище і політичні настрої робітників Харківщини, прийшов до висновку, що «вони добре засвоїли, що життя — боротьба — і що тільки безпосередня боротьба позбавить робітничий клас від гніту капіталізму і експлуатації»⁹⁷. У статті «Минуле і теперішнє», опублікованій 8 травня 1913 р. у «Правде», Г. І. Петровський показав зростання політичної свідомості робітників Катеринослава і Донбасу протягом 17—18 років, зазначивши, що трудящі України наслідують кращі методи революційної боротьби у робітників Петербурга. Стихійне обурення робітників експлуаторськими порядками, що раніше виливалось у бунти, тепер змінилось стрункою, могутньою, свідомою боротьбою в ім'я торжества загальнопролетарської справи. «В одному місці,— писав Г. І. Петровський,— шахтарі вимагають поваги до робітничого свята, а в іншому — вимагають, щоб життя людини не мінялося за грош. Пролетаріат Росії стає свідомішим і минули вже часи, коли витрачались жертви на те, щоб за п'ять хвилин до свистка можна було руки помити»⁹⁸. Найбільш виразним рубежем в остаточному піднесенні революційного руху серед катеринославських робітників, як і серед усєї маси всеросійського пролетаріату, Г. І. Петровський вважав «Ленські події» 1912 р. Про це він писав у статті «Катеринослав-

⁹¹ Газ. «Правда» від 30 березня 1914 р.

⁹² Газ. «Трудовая правда» від 21 червня 1914 р.

⁹³ Ю. О. Слюсаренко, Роль «Правды» в розвитку революційного робітничого руху на Україні в 1912—1914 рр., «Під прапором марксизму-ленінізму, Збірник статей, присвячених 40-річчю утворення Комуністичної партії України», К., 1959, стор. 103.

⁹⁴ С. М. Ковалев, Большевицкая «Правда» 1912—1914 гг., М., 1941, стор. 68; Л. Добровольський, Газета «Правда» і робітничий рух на Україні в 1912—1914 рр., К., 1960, стор. 63.

⁹⁵ П. А. Лавров, Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг., К., 1957, стор. 40—41, 109.

⁹⁶ Газ. «Правда» від 1 лютого 1913 р.; газ. «Путь Правды» від 18 квітня 1914 р.

⁹⁷ Газ. «За правду» від 18 жовтня 1913 р.

⁹⁸ Газ. «Правда» від 8 травня 1913 р.

ські робітники та їх експлуатація»⁹⁹. В революційну боротьбу втягувалося дедалі більше робітників України. За неповними даними тодішньої більшовицької преси, у 1913 р. на Україні страйкувало понад 80 тис. робітників, а за сім перших місяців 1914 р.— понад 100 тис.¹⁰⁰

Зростання політичної свідомості робітничого класу виявлялося також в утворенні на ряді підприємств профспілкових організацій, через які більшовицька партія здійснювала керівництво робітничим рухом. Власті розуміли взаємозв'язок між профспілками і партією. Тому, як повідомляла «Правда», коли на підприємствах Харкова робітники заговорили про необхідність створення профспілкових організацій, у відповідь посилювались арешти революційно настроєних робітників і першим питанням, яке задавала охрнка заарештованим, було: «Чи належите ви до соціал-демократичної партії і якщо ні, то чому?»¹⁰¹. В іншій замітці «Правда» розповідала про успіхи профспілкового руху в Києві¹⁰². Всього в 1912—1914 рр. в ній було вміщено близько 120 матеріалів про діяльність легальних робітничих організацій України¹⁰³.

Найбільш яскравий політичний характер мали в той період першо-травневі робітничі страйки. У хронікальній замітці «1 Травня в провінції», опублікованій у «Правде» 17 травня 1912 р., показано, що пролетаріат найбільших промислових центрів України, таких як Одеса, Харків, Київ, Катеринослав, Херсон, разом з робітниками багатьох міст Росії взяв активну участь у відзначенні пролетарського свята масовими страйками. Могутньою згуртованістю і солідарністю робітничий клас змушував підприємців поважати свято трудящих.

В ряді кореспонденцій з України «Правда» викривала штрейкбрехерство, вказувала на його шкідливість в робітничому русі. Так, підводячи підсумки страйку на одному з одеських заводів, газета писала, що «страйк програно через малодушність деяких робітників, які прийшли на роботу тоді, як інша маса ще трималася стійко»¹⁰⁴. Страйк на Французькому суднобудівному заводі в Миколаєві також не досяг мети через штрейкбрехерство і нестійкість частини робітників. У спеціальній статті «Правда» детально проаналізувала історію цього страйку та причини його невдачі¹⁰⁵.

Наполегливу боротьбу вела «Правда» проти ідеології буржуазного націоналізму, який посилено пропагувала буржуазія. 10 травня 1914 р. газета опублікувала статтю В. І. Леніна «Розбещування робітників витонченим націоналізмом», в якій було викрито підступний прийом «прогресивних» буржуазних партій і груп, що проповідували ідеї, спрямовані на роз'єднання робітників і послаблення їх революційної боротьби. В. І. Ленін говорив, що «до числа таких ідей належить витончений націоналізм, що проповідує розділення і роздроблення пролетаріату під найбільш пристойними і прекраснозвучними приводами, наприклад, під приводом охорони інтересів «національної культури», «національної автономії або незалежності» і т. д. і т. п.»¹⁰⁶.

⁹⁹ Газ. «Правда» від 15 березня 1913 р.

¹⁰⁰ «Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна», т. II, стор. 16—17.

¹⁰¹ Газ. «Правда» від 30 травня 1912 р.

¹⁰² Газ. «Правда» від 28 квітня 1912 р.

¹⁰³ О. Н. Щ е к и н а, Борьба большевистских организаций Украины за легальные рабочие организации в период нового революционного подъема (1910—1914 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1961, стор. 17.

¹⁰⁴ Газ. «Правда» від 5 березня 1913 р.

¹⁰⁵ Газ. «Правда» від 17 липня 1912 р.

¹⁰⁶ В. І. Л е н і н, Твори, т. 20, стор. 262.

У трактуванні національного питання і у висвітленні національно-визвольного руху на Україні «Правда» виходила з ленінських вказівок про те, що не слід протиставляти національні інтереси класовим або підпорядковувати перші другим, бо захист загальнокласових інтересів пролетаріату є також засобом захисту його корінних, національних інтересів.

В. І. Ленін, більшовицька партія і її центральний орган газета «Правда» постійно цікавилися боротьбою українського народу, висвітлювали і спрямовували її на знищення національного гніту. Про велику увагу «Правды» до національного питання на Україні свідчить опубліковане в газеті за підписом Г. І. Петровського звернення до робітників-українців з проханням повідомляти про всі випадки «пригнічення національності». Виступаючи на захист національних прав українського народу, газета зазначала в цьому ж номері, що «національний гніт — один з проявів панування капіталу в сучасному суспільстві — веде до культурної, економічної і політичної відсталості пригноблених націй і тим перешкоджає розвитку класової самосвідомості і класової роботи пролетаріату цих націй»¹⁰⁷.

«Правда» стала пропагандистом ленінських праць, спеціально присвячених національно-визвольному рухові українського народу. На її сторінках були вперше надруковані такі праці В. І. Леніна, як «Кадети про українське питання» («Рабочая правда» від 16 липня 1913 р.), «Як єпископ Никон захищає українців» («Правда Труда» від 13 вересня 1913 р.), «Кадети і право народів на самовизначення» («Пролетарская Правда» від 11 грудня 1913 р.), «Ще про «націоналізм»» («Путь Правды» від 20 лютого 1914 р.) та ін. Позиції російських великодержавних шовіністів, які цькували український народ за «сепаратизм», В. І. Ленін протиставляв позицію робітничого класу, який виступав проти всяких національних привілеїв, за право націй на самовизначення¹⁰⁸.

Велику роботу по відстоюванню національних прав пригноблених царизмом народів Росії проводила більшовицька фракція в Державній думі. Спростовуючи в одному з номерів «Правды» брехливий наклеп українських буржуазних націоналістів, нібито російські соціал-демократи не захищають демократичні і національні інтереси українського народу, Г. І. Петровський пропонував звернутися до фактів — перечитати промови депутатів соціал-демократичної фракції в Думі. Промови ці, справедливо зазначав він, свідчать, «що ніхто не виступав так яскраво і послідовно на захист пригноблених національностей, як с.-д. фракція»¹⁰⁹. 22 травня 1913 р. «Правда» опублікувала промову з національного питання, проголошену Г. І. Петровським у IV Державній думі. Основний її текст, пройнятий гострою критикою колонізаторської національної політики царизму на Україні, написав В. І. Ленін. За свідченням Г. І. Петровського, ним самим були зроблені у ленінському тексті лише окремі вставки фактичного матеріалу¹¹⁰.

Всіляко відстоюючи право українського народу на освіту рідною мовою, «Правда» пропагувала кращі зразки передової української культури, розкривала демократичні традиції в ній. Зокрема, на сторінках «Правды» була дана розгорнута оцінка історичних заслуг великого сина українського народу Т. Г. Шевченка та його творчої спадщини. У статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (25 лютого 1914 р.) «Путь Правды»

¹⁰⁷ Газ. «Правда» від 30 березня 1913 р.

¹⁰⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 90.

¹⁰⁹ Газ. «Правда» від 10 березня 1913 р.

¹¹⁰ Див. Ф. Я. Горювський, Більшовики і українське національне питання в IV Державній думі, «Український історичний журнал», 1958, № 2, стор. 8.

відзначала «різносторонній могутній талант» Т. Г. Шевченка, характеризувала його як «улюбленого поета та борця за щастя народу», який усе життя був стійким у своїх революційно-демократичних переконаннях¹¹¹. Особлива цінність статті полягала в тому, що в ній простежено зв'язок між творчою спадщиною Шевченка і тією визвольною боротьбою, яку вів український народ під керівництвом більшовицької партії в роки революційного піднесення 1910—1914 рр. З одного боку, «Правда» вважала цілком природним явищем, що народ готувався широко відзначити 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, бо поет заслужив «право на вічну славу і добру пам'ять нащадків, за благо і щастя яких він все своє життя боровся», з другого, — газета гнівно таврувала тих владу імущих нащадків Т. Г. Шевченка, які і понад півсторіччя після його смерті тримали творчу спадщину поета під забороною. З таким же гнівом газета виступала і проти буржуазно-націоналістичної оцінки спадщини великого Кобзаря¹¹². Висунуті «Правдою» положення щодо оцінки історичної ролі Т. Г. Шевченка були спрямовані не тільки проти чорносотенної великодержавницької публіцистики та історіографії, а й проти писанини глави української буржуазно-націоналістичної історіографії М. Грушевського¹¹³.

«Правда» присвятила спеціальну статтю Лесі Українці, першою звернула увагу на близькість української поетеси до «визвольного суспільного руху взагалі і пролетарського, зокрема». Отже, робила висновок газета, її творча спадщина повинна стати надбанням пролетарської літератури¹¹⁴. У певній мірі ставленням до передової російської і української літератури «Правда» визначала демократизм політичних діячів. У цьому дуже цікавою є стаття «Земський вандалізм», що зривала маску демократів з ліберальних діячів Конотопського земства. Останні вилучили з бібліотек повіту твори Л. Толстого, М. Горького та інших «крамольних письменників», а твори таких «неблагонадійних», як Т. Шевченко і Марко Вовчок, були проголошені взагалі «книжковим хламом»¹¹⁵.

Грунтуючись на ленінському вченні про дві національні культури в кожній національній культурі класово-антагоністичного суспільства, «Правда» рішуче засуджувала так звану «національну» культуру, яку намагалися прищеплювати масам експлуататорські класи. В. І. Ленін у «Правде» розкрив справжню реакційну суть лозунгу «національної культури» українців, який демагогічно відстоював чорносотенний депутат IV Державної думи єпископ Никон. На ділі це був лозунг пропаганди чорносотенства українською мовою, лозунг українсько-клерикальної культури. В. І. Ленін писав: «Свідомі робітники зрозуміли, що лозунг «національної культури» є клерикальний або буржуазний обман — все одно, чи мова йде про великоруську, українську, єврейську, польську, грузинську чи будь-яку іншу культуру. 125 років тому, коли ще не було розколу нації на буржуазію і пролетаріат, лозунг національної культури міг бути єдиним і цільним закликком до боротьби проти феодалізму і клерикалізму. Але з того часу класова боротьба буржуазії з пролетаріатом розгорілася всюди. Розкол «єдиної» нації на експлуататорів і експлуатованих став доконаним фактом»¹¹⁶. Викладені тут положення спрямовані проти фальшивих «теорій» безкласовості і без-

¹¹¹ Газ. «Путь Правды» від 25 лютого 1914 р.

¹¹² Газ. «Путь Правды» від 18 лютого 1914 р.

¹¹³ «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 125.

¹¹⁴ Газ. «Рабочая Правда» від 30 червня 1913 р.

¹¹⁵ Газ. «Правда» від 22 серпня 1912 р.

¹¹⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 335.

буржуазності української нації та «єдиного потоку» в розвитку української культури, які пропугувала в той час українська буржуазно-націоналістична історіографія на чолі з М. С. Грушевським.

Нищівним ударом по українській буржуазно-націоналістичній історіографії, зокрема по писанині затаврованого В. І. Леніним «паршивого, поганого націоналістичного міщанина» Льва Юркевича, який під прапором марксизму проповідував «розділення робітників за національністю, окрему національну організацію українських робітників»¹¹⁷, було опублікування 29 червня 1914 р. «Правдою» з ініціативи В. І. Леніна за підписом Оксена Лоли українською мовою «Звернення до українських робітників». В ньому зображувалась жорстока капіталістична експлуатація, якої зазнавали і шахтарі Катеринославщини, і сільсько-господарські робітники Київщини, Херсонщини та інших місць. «Звернення...» викривало ворожу трудящим масам України суть як великодержавного шовінізму, так і українського буржуазного націоналізму, який облудно ототожнював російський царизм і великоросійські експлуататорські класи взагалі з російським народом. У примітці «Від редакції» В. І. Ленін виділив основну ідею «Звернення...» — об'єднання робітників усіх націй Росії для спільної боротьби проти експлуататорів, — вказав на шкідливість пропаганди українських буржуазних націоналістів, які намагались «відхилити українських с.-д. робітників від великоруських»¹¹⁸. 20 травня 1912 р. в «Правде» була опублікована спеціальна стаття, що викривала буржуазний характер партії так званих «українських прогресистів». Газета показала, що за фальшивими фразами «українських прогресистів» про «демократизм», про «охорону інтересів» робітників і селян, про розширення і урівняння прав і т. д. «ховаються певні буржуазні інтереси, їх зрадництво інтересів народу, від імені якого вони безцеремонно говорять, ховається їх бажання «йти на виручку» існуючого режиму, тільки трішечки підправленого за їх рецептом»¹¹⁹.

Розрахована на широкі маси багатонаціонального пролетаріату Росії, «Правда» всіляко пропугувала інтернаціональну згуртованість робітників різних національностей, засуджувала національну ворожнечу, що мало велике значення для України, де пролетаріат формувался не тільки з місцевого населення, а й за рахунок прийшлих найманих робітників з різних районів Росії.

Особливу увагу звертала «Правда» на багатонаціональний склад пролетаріату в Донбасі. В одній з кореспонденцій газета писала: «Десятки тисяч робітників зайняті тут; під землею добувають вугілля, на поверхні переробляють «сирі матеріали природ» в різного роду балки, рейки, фабричні інструменти. Робітники масами їдуть сюди в надії знайти заробіток: прогудувати себе з сім'єю, накопичити грошву для підтримання свого господарства, яке залишилось на селі, розладнане і запущене. Тут зустрінете орловських, тульських, елецких, могильовських жителів, малоросів, великорусів, поляків, німців, татар»¹²⁰.

Отже, дожовтнева більшовицька «Правда» справді по-науковому розкривала різні сторони багатогранного розвитку об'єктивного історичного процесу і завдавала нищівних ударів по всіляких фальсифікаторських концепціях буржуазної історіографії. В той час, як буржуазна історіографія капітулювала в поясненні складної і суперечливої історичної дійсності періоду імперіалізму, виявила повне безсилля у визна-

¹¹⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 100.

¹¹⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 455.

¹¹⁹ Газ. «Правда» від 20 травня 1912 р.

¹²⁰ Газ. «Правда» від 13 липня 1912 р.

ченні провідних явищ, що найбільш характеризували хід історичного процесу (насамперед, неухильне зростання ролі робітничого класу в суспільно-політичному русі Росії), стала все більше вдаватися до прямої фальсифікації фактів і перекручень, марксистська історіографія, представлена тоді насамперед працями В. І. Леніна, його соратників та більшовицькою пресою («Правде» тут належить одне з найпочесніших місць), дала справді правдиве і єдино правильне висвітлення і тлумачення багатьох визначальних історичних подій, що тоді відбувалися. Марксистська історіографія, як і вся марксистська суспільна наука в цілому, була підпорядкована інтересам і практиці революційної боротьби трудящих мас, керованих більшовицькою партією. Тому у більшовицькій пресі, зокрема в «Правде», як і в живій дійсності, висвітлення сучасного тісно пов'язувалось з минулим, але найбільш докладно в ній розроблялися найважливіші проблеми тодішньої сучасності. Власне в цьому і полягає одна з найбільших заслуг більшовицької історіографії в дожовтневий період.

Дожовтнева більшовицька «Правда», яка по праву займає почесне місце в історіографії України, і нині є зразком для радянських істориків у розробці історичних проблем сучасності.

У новій Програмі КПРС перед працівниками суспільних наук ставляться найважливіші конкретні завдання, підкреслюється, що «головним у цій галузі є вивчення і теоретичне узагальнення практики комуністичного будівництва, дослідження основних закономірностей економічного, політичного і культурного розвитку соціалізму і переростання його в комунізм, розроблення проблем комуністичного виховання... Важливе значення має вивчення переможного, перевіреного життям історичного досвіду Комуністичної партії і радянського народу, закономірностей розвитку світової системи соціалізму, світового комуністичного і робітничого руху»¹²¹.

¹²¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 111, 112.

ПОВІДОМЛЕННЯ

І. П. ШКУМАТ

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО РОЗВИТКУ ШЕБЕЛИНСЬКОГО ГАЗОВОГО РОДОВИЩА

(1956—1961 рр.)

Керуючись ленінськими вказівками про переважний розвиток важкої індустрії, Комуністична партія і Радянський уряд особливу увагу звертають на піднесення її складової частини — газової промисловості. Контрольними цифрами розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр. передбачено довести видобуток газу у 1965 р. у Радянському Союзі до 150 млрд. кубометрів¹. На кінець семирічки Українська РСР даватиме країні 31,5 млрд. кубометрів газу, видобуток якого зросте, головним чином за рахунок Шебелинського газородовища².

Великі перспективи відкриває перед газовою промисловістю нова Програма партії, затверджена XXII з'їздом КПРС. У ній вказується, що партія буде послідовно проводити лінію на переважаючий видобуток нафти й газу, причому велика увага буде звернена на використання їх як сировини для хімічних виробництв. Велике місце у виконанні цих завдань буде належати Шебелинському газородовищу, яке за своїми запасами займає третє місце у світі. За даними Управління геології і охорони надр при Раді Міністрів Української РСР, запаси природного газу Шебелинки на 1 липня 1959 р. дорівнювали 570 млрд. кубометрів³.

За 1956—1961 рр. Комуністична партія і уряд Радянської України провели велику роботу по розвитку Шебелинського газородовища. Протягом 1957—1961 рр. Рада Міністрів Української РСР прийняла кілька спеціальних постанов про розвиток газородовища, постачання йому необхідного устаткування і матеріалів. Лише у 1957—1958 рр. на газородовище було направлено додатково 98 одиниць різних верстатів і технічного обладнання, 2 тис. т цементу, 800 т сортового заліза, 500 т дроту, 300 т азбесту тощо⁴. Значну допомогу в розробці газородовища подали підприємства Російської Федерації та інших братніх республік. У спорудженні підприємств газородовища й забезпеченні їх необхідним устаткуванням і матеріалами брали участь колективи понад 100

¹ «Матеріали внеочередного XXI съезда КПСС», М., 1959, стор. 19.

² «Матеріали внеочередного XXI съезда КП Украины», К., 1959, стор. 30.

³ «Робітнича газета» від 9 вересня 1959 р.

⁴ Поточний архів Шебелинської контори буріння та газопромислу, Господарські звіти за 1956—1960 рр.

підприємств Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Талліна, Уралу, Ташкента, Риги та інших промислових центрів. Почуття інтернаціонального зобов'язку в розвитку Шебелинки проявили і трудящі Китаю, Румунії, Чехословаччини, НДР та інших соціалістичних країн, які надіслали будівельникам матеріали, машини, інструменти тощо⁵.

Успішний розвиток газородовища значною мірою залежав від наявності кваліфікованих кадрів робітників та інженерно-технічних працівників, від їх технічної озброєності. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР, ЦК КП України і уряд Української РСР подали велику допомогу у підготовці кадрів для Шебелинки. У 1956—1960 рр. сюди було направлено близько 350 технічно освічених спеціалістів — робітників, техніків, інженерів з різних кінців країни. У 1956—1957 рр. на Шебелинку прибули спеціалісти з Баку, Грозного, Татарії, Башкирії, Сахаліну, Саратова, Дашави, Стрия та інших місць. Свій досвід по бурінню й експлуатації свердловин вони передали працівникам Шебелинки. Крім того, у 1958—1960 рр. на підприємства газородовища прибуло понад 200 молодих спеціалістів з вищою й середньою освітою — випускників московських, львівських, харківських, казанських вузів і технікумів. У порядку шефської допомоги свій досвід робітникам Шебелинського газородовища передали газовики Дашави, Стрия, Саратова, Баку, Новосибірська, Тбілісі та інших міст⁶.

Велику допомогу шебелинським буровикам і газовикам подав комсомол України, який направив на газородовище сотні юнаків і дівчат. Взимку 1958 р. ЦК ЛКСМУ оголосив Шебелинку ударною будовою. Було вирішено послати сюди великий загін молодих робітників. У 1959—1960 рр. на газородовище прибуло понад 1000 комсомольців і позаспількової молоді. Всього за 1956—1960 рр. комсомольські організації України направили на Шебелинку понад 2000 юнаків і дівчат⁷. На підприємствах родовища працювали робітники 14 національностей, серед них — росіяни, українці, білоруси, азербайджанці, молдавани, дагестанці, татари та ін.⁸

Під керівництвом ЦК КП України значну роботу по розвитку Шебелинки провели партійні організації Харківщини. Харківський обком КП України і партійна організація Балаклійського району, на території якого розташоване газородовище, систематично займались усіма питаннями виробничої, організаційної й масово-політичної роботи підприємств Шебелинки. Протягом 1958—1961 рр. обком партії направляв на газородовище кілька бригад відповідальних партійних працівників, які на місці подавали практичну допомогу.

Велику роботу по розвитку Шебелинського газородовища провели створена влітку 1956 р. партійна організація газопромислу, а також парторганізація контори буріння, що розпочала свою роботу значно раніше. Протягом 1956—1957 рр. ці партійні організації значно зросли за рахунок комуністів, які прийшли з інших газородовищ, та передовиків виробництва. Так, у 1956 р. в конторі буріння було прийнято до Комуністичної партії шість передовиків виробництва. У 1957—1960 рр. в ряди Комуністичної партії вступили передові бурові майстри Д. Саенко, А. Булим, В. Короватський, О. Домашенко, М. Романовський, М. Бездітько та ін.⁹

⁵ Поточний архів Шебелинської контори буріння та газопромислу, Господарські звіти за 1956—1960 рр.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Поточний архів партійної організації Шебелинської контори буріння, Журнал обліку комуністів за 1956—1960 рр.

Поповнилась за рахунок передових виробничників і партійна організація газопромислу. Якщо в 1956 р. на газопромислі налічувалось 6 комуністів, то в 1960 р. їх було 68¹⁰. У партійній організації контори буріння у 1956 р. налічувалось 39 комуністів, а на кінець 1960 р.— 58. Фактично зростання партійної організації контори буріння було набагато більшим, проте значна частина комуністів-спеціалістів протягом 1959—1960 рр. виїхала на інші газопромисли країни¹¹.

На підприємствах Шебелинки комуністи очолили вирішальні ділянки виробництва. Так, у 1957—1958 рр. до турбінного і веломонтажного цехів, у бурові бригади контори буріння було направлено 18 комуністів — робітників високої кваліфікації¹². В результаті заходів, вжитих партійними організаціями, кількість комуністів, безпосередньо зайнятих на виробництві, збільшилась більш як удвоє¹³.

Партійні організації провели велику організаторську і масово-політичну роботу, спрямовану на успішне виконання виробничих планів. З метою виявлення внутрішніх резервів виробництва партійні організації Шебелинки систематично проводили громадські огляди. Так, у 1957—1959 рр. у конторі буріння в таких оглядах брало участь понад 300 чоловік, у тому числі 32 комуністи. Було зібрано 318 різних пропозицій, реалізація яких дала близько 100 тис. крб. економії¹⁴. Протягом 1957—1961 рр. такі огляди проводились і на газопромислі.

Партійні організації підприємств стали глибше вникати в економіку виробництва. Так, у січні 1958 р. комуністи контори буріння, обговорюючи питання про підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції, проаналізували роботу кожного комуніста, з'ясували, чому деякі з них не боролися за підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції, не виконували норм виробітку. На зборах були намічені заходи по ліквідації виявлених недоліків. Партійне бюро разом з головним інженером П. Гольдштейном і головним механіком М. Рожновим добилися створення відповідних умов праці для буровиків, стали більше цікавитися їх технічним постачанням, підвищенням кваліфікації, побутом¹⁵.

Розв'язання великих і складних завдань семирічкі, створення матеріально-технічної бази комунізму вимагає від партійних організацій посилити контроль за господарською діяльністю. Велике значення у зв'язку з цим мали рішення червневого (1959 р.) пленуму ЦК КПРС про створення в первинних партійних організаціях підприємств комісій по здійсненню контролю за діяльністю адміністрації. На газородовищі було створено комісії по контролю за впровадженням нової техніки, механізації та автоматизації, за якістю продукції, за зниженням собівартості продукції. Ці комісії подали підприємствам велику допомогу у ліквідації недоліків виробництва. Комісія по впровадженню нової техніки електротехнічного цеху контори буріння в 1959 р. детально перевірила використання нової техніки, впровадження механізації у виробництво, вказала на недоліки і намітила шляхи їх подолання. Зокрема,

¹⁰ Поточний архів партійної організації Шебелинського газопромислу, Журнал обліку комуністів за 1956—1960 рр.

¹¹ Поточний архів партійної організації Шебелинської контори буріння, Журнал обліку комуністів за 1956—1960 рр.

¹² Там же.

¹³ Поточний архів первинних парторганізацій Шебелинської контори буріння та газопромислу, Журнал обліку комуністів за 1957—1960 рр.

¹⁴ Поточний архів Шебелинської контори буріння, Господарські звіти за 1957—1959 рр. Тут і далі ціни даються в старому обчисленні.

¹⁵ Поточний архів партійної організації Шебелинської контори буріння, Протоколи партійних зборів за 1958 р.

деякі агрегати були перебудовані, деякі — замінено новими. Продуктивність праці цеху зросла в 2,5 рази¹⁶.

В авангарді робітничих колективів йшли комуністи. На газопромислі за дев'ять місяців 1959 р. середньомісячне виконання норм виробітку комуністами становило 128%, тоді як по підприємству в цілому за цей період норми виконувались на 105,1%¹⁷. У конторі буріння всі комуністи систематично перевиконували змінні завдання, а в 1960 р. 98% комуністів були передовиками виробництва¹⁸. Працюючи на вирішальних ділянках виробництва, комуністи проводили велику масово-політичну роботу в колективах, особисто показували зразки сумлінної праці на виробництві. У бригаді буровиків, куди послали агітатором комуніста Б. Мохиню, багато робітників мирились з відставанням, невиконанням норм виробітку. На першій же бесіді робітники погодились, що треба підвищувати продуктивність праці, але на всі доводи агітатора відповідали: «Нічого не вийде — норми завищені». Агітатор вирішив особистим прикладом переконати робітників і сам перейшов працювати в бригаду. Уже в першу зміну Б. Мохиня виконав норму виробітку. Це мало великий вплив на робітників. Розмови про неможливість виконання норм припинились, і вся бригада ліквідувала відставання¹⁹.

Значну увагу партійні організації Шебелинки приділяли підготовці робітників, підвищенню їх кваліфікації. Підготовка кадрів проходила безпосередньо на підприємствах, у цехах, майстернях, на свердловинах. За короткий період технічну кваліфікацію одержали сотні робітників. Лише в конторі буріння у 1956 р. було навчено близько 200 чоловік²⁰. Працівники газородовища навчались без відриву від виробництва на технічних курсах, у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. У 1958 р. у селищі Червоному Донцю, де проживають буровики і газовики, з ініціативи партійної організації було відкрито школу робітничої молоді. У 1959 р. розпочав роботу філіал вечірнього відділення Харківського машинобудівного технікуму, на першому курсі якого навчалось 80 буровиків і газовиків, а в 1960 р. — близько 120. Усього в 1960 р. заочно навчалось 215 чоловік, переважно більшість серед них становили робітники. У 1958 р. в конторі буріння підвищили кваліфікацію 280 чоловік, у 1959 р. — 324, в 1960 р. — 188. За ці роки на газопромислі майже всі робітники навчалися на курсах підвищення кваліфікації. У 1958—1960 рр. сотні робітників одержали по кілька спеціальностей²¹.

На підприємствах Шебелинського газородовища партійні, профспілкові та комсомольські організації широко розгорнули соціалістичне змагання. Для забезпечення гласності змагання було встановлено перехідні Червоні прапори та вимпели, які присуджувались за високі виробничі показники передовим колективам бригад, цехів, свердловин, змін, вахт. Колективам-переможцям змагання присуджувались також звання — колектив кращої бригади, цеху, свердловини, а імена бригадира, начальника цеху і свердловини заносились на Дошку пошани.

¹⁶ Поточний архів партійної організації Шебелинської контори буріння, Звіт про партійно-масову роботу за 1959 р.

¹⁷ Поточний архів партійної організації Шебелинського газопромислу, Звіт про партійно-масову роботу за 1959 р.

¹⁸ Поточний архів партійної організації Шебелинської контори буріння, Звіт про партійно-масову роботу за 1958—1960 рр.

¹⁹ Там же.

²⁰ Поточний архів Шебелинської контори буріння, Господарський звіт за 1956 р.

²¹ Поточний архів Шебелинської контори буріння і газопромислу, Господарські звіти за 1956—1960 рр.

Передовикам змагання присвоювались звання «кращий бурильник», «кращий монтажник», «кращий оператор», «кращий слюсар» та ін. Їх імена щоквартально заносились на Дошку пошани, а імена тих, хто тривалий період зберігав це звання, заносили в Книгу пошани. На газородовищі і далеко за його межами добре відомі трудові успіхи бурових бригад Д. Саєнка, В. Короватського, А. Гарячука, С. Пархоменка, бригади монтажників О. Жукова, слюсарів О. Єгорова, П. Холодняка, операторів В. Білоусова, В. Пивоварова, Н. Митякіної та ін.²²

Особливо широкого розмаху набрало соціалістичне змагання перед ХХІІ з'їздом КПРС і ХХІІ з'їздом КП України. Очолювані комуністами трудівники газородовища ставали на передз'їздівські вахти, брали підвищені соціалістичні зобов'язання. Соціалістичне змагання набуло справді масового характеру. Велику користь дало колективу Шебелинського газопромислу змагання з Стрийським та іншими газопромислами країни. Газопромисли обмінювались делегаціями, досвідом роботи, разом підводили підсумки змагання²³.

Партійні організації уважно вивчали й пропагували передовий досвід передовиків виробництва. Так, бюро Балаклійського райкому КП України у грудні 1957 р. схвалило передовий метод бригади Д. Саєнка, яка вже в листопаді 1957 р. виконала річний план, пробуривши 6093 м проходки. Бюро зобов'язало партійну організацію контори буріння, керівників підприємства впровадити цінний досвід цієї бригади на всіх ділянках виробництва²⁴. У 1958—1960 рр. за методом бригади Д. Саєнка почали працювати бригади В. Короватського, А. Булима, А. Гарячука.

Партійні організації провели велику роботу по поширенню досвіду знатного шахтаря М. Мамає. Використовуючи цінну ініціативу шахтаря-новатора, бригади, цехи, зміни боролись за систематичне перевиконання змінних завдань. Більшість буровиків почали виконувати змінні завдання на годину і навіть на дві раніше строку. Бригади операторів В. Білоусова, Н. Митякіної та інших змінні завдання виконували на 108—110%²⁵. Для пропаганди і впровадження передового досвіду в 1959 р. була створена школа, де виступали досвідчені майстри Д. Саєнко, В. Короватський, А. Булим, бурильники Г. Ручка, О. Домашенко, оператори В. Білоусов, В. Пивоваров та ін.²⁶

Як і по всьому Радянському Союзу, в Шебелинці широкого розмаху набрав рух бригад і ударників комуністичної праці. Якщо у 1958 р. на газопромислі було лише дві бригади, що боролись за це почесне звання, то в 1960 р. звання комуністичних завоювали 9 бригад, звання ударників комуністичної праці — 16 передовиків²⁷, серед них — колективи бурових майстрів Д. Саєнка, В. Короватського та ін. Бригада бурового майстра Д. Саєнка працювала за принципом: працювати тільки відмінно, відповідати одному за всіх, всім — за одного, всім учитися. За п'ять років бригада пробурила 18 свердловин, що дають стільки палива, скільки країна одержує від 15 середніх шахт. Ці свердловини дають 18% газу, який видобувається у Шебелинці²⁸.

²² Поточний архів Шебелинської контори буріння та газопромислу, Господарські звіти за 1956—1960 рр.

²³ Там же, Господарські звіти за 1956—1961 рр.

²⁴ Поточний архів Балаклійського райкому КП України, Протокол № 2 бюро райкому КП України від 7 грудня 1957 р.

²⁵ Поточний архів Шебелинської контори буріння та газопромислу, Господарський звіт за 1958—1960 рр.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Газ. «Красное знамя» від 2 липня 1961 р.

Партійні організації очолили рух за комуністичну працю, добилися того, що на газопромислі всі — від директора до оператора — повсякденно цікавляться роботою бригад комуністичної праці, допомагають їм. Тут практикуються зустрічі-бесіди членів партійного бюро і профспілкового комітету з учасниками змагання. Члени бригад і робітники обмінюються досвідом роботи, планами на майбутнє²⁹. Партійні організації допомагали учасникам комуністичного руху у навчанні, підвищенні кваліфікації. 16 комуністів-газовиків стали послідовниками В. Гаганової. Старший оператор, комуніст В. Білоусов керував свердловиною № 14, колектив якої завоював звання комуністичної праці. Проте, коли оператор дізнався, що відстає свердловина № 109, він попросив партійне бюро перевести його туди. З приходом досвідченого спеціаліста робота налагодилась, і через деякий час колектив свердловини вийшов у число передових, а згодом завоював звання колективу комуністичної праці. Бригада комуністичної праці старшого оператора Н. Митякіної перейшла з свердловини № 112 на обслуговування куша № 9, де підключено п'ять свердловин, що дало можливість вивільнити п'ять спеціалістів. Незважаючи на більш складні й важкі умови бригада вийшла в передові³⁰.

В ході соціалістичного змагання багато новаторів виробництва вносили раціоналізаторські пропозиції, що сприяло поліпшенню організації виробництва, підвищенню продуктивності праці. Якщо в 1956—1958 рр. у конторі буріння було реалізовано 98 раціоналізаторських пропозицій і винаходів, що дало 1,2 млн. крб. економії, то в 1959—1960 рр. — 148 пропозицій і зекономлено 1,8 млн. крб. У 1958 р. робітник Навроцький запропонував напівавтомат для розпресовки турбобурів, що дозволило повністю механізувати всі роботи при розпресовці. Впровадження пропозицій інженера В. Симонова на ремонті газових свердловин дало можливість зекономити 113,5 тис. крб.³¹ Масовим стало раціоналізаторство й винахідництво і на газопромислі. За 1956—1960 рр. надійшло 237 пропозицій, з яких впроваджено у виробництво 187. Лише у 1960 р. 68 пропозицій, впроваджених у виробництво, дали економії 2377 тис. крб. Так, пропозиція робітників Б. Зоц і А. Бебка, спрямована на поліпшення роботи свердловини, дала щорічну економію в 398 тис. крб. Для здійснення комплексної механізації на газопромислі були створені комплексні бригади робітників-раціоналізаторів, винахідників та інженерно-технічних працівників. Бригади розробили ряд важливих заходів, реалізація яких тільки в 1960 р. дала газопромислу близько 1 млн. крб. економії³².

Велику допомогу у розв'язанні важливих завдань виробництва подають постійно діючі наради та економічні конференції. На них обговорюються найважливіші питання організації й зростання виробництва, поліпшення технології, впровадження нової техніки, комплексної механізації, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції.

Значну роботу по впровадженню нової техніки, комплексної механізації у виробництво провели колективи буровиків і газовиків у спів-

²⁹ Поточний архів партійної організації Шебелинського газопромислу, Звіт про партійно-масову роботу за 1960 р.

³⁰ Поточний архів Шебелинського газопромислу, Господарські звіти за 1959—1960 рр.

³¹ Поточний архів Шебелинської контори буріння, Господарські звіти за 1956—1960 рр.

³² Поточний архів Шебелинського газопромислу, Господарські звіти за 1956—1960 рр.

дружності з вченими Харкова та інших міст Радянського Союзу В 1958—1959 рр. на Шебелинці з допомогою вчених було освоєно буріння свердловин кушовим методом, який дав можливість поліпшити техніко-економічні показники не тільки підприємств Шебелинського газорудовища, а й усієї газової промисловості. Велику користь приносить кушування і при експлуатації свердловин. Якщо раніше кожну свердловину в зміні обслуговувало сім робітників, то при новому методі три робітники зможуть обслужити чотири-п'ять свердловин одночасно. У 1960 р. було введено 17 кушів, до яких підключено 84 свердловини. Кушування свердловин дало річну економію близько 2 млн. крб.³³ Експлуатаційники газопромислу з допомогою працівників вузів розв'язали вперше в СРСР таке важливе питання, як технологія спільної експлуатації п'яти і більше газоносних горизонтів. Тільки в 1960 р. від спільної експлуатації 16 свердловин промисел мав 30 млн. крб. економії³⁴. Харківські вчені допомогли робітникам та інженерам Шебелинки знайти замінювачі таких цінних продуктів, як крохмаль, цукор. Впровадження у 1959 р. цих винаходів у бурінні дало понад 2 млн. крб. економії³⁵. Під керівництвом харківських учених раціоналізатори газопромислу комуністи О. Єгоров, М. Євтухов та В. Максимов успішно працювали над першою в країні установкою для підігрівання газу відкритим повітрям замість дорогокоштуючого спирту-гідрату. Це дало можливість економити тільки на одній свердловині понад півмільйона карбованців на рік³⁶. Працівники вузів Харкова систематично читають лекції, доповіді на виробничі теми, проводять технічні семінари, консультації, беруть участь у роботі технічних секцій. Так, за 1958—1960 рр. ними проведено близько 30 лекцій, доповідей, консультацій, семінарів. Учені Харкова взяли участь у створенні курсів по підготовці робітників до вступу у вищі навчальні заклади³⁷.

Зростання соціалістичного змагання, раціоналізаторства і винахідництва, поширення й впровадження передового досвіду, освоєння нової техніки — все це позитивно вплинуло на техніко-економічні показники підприємства. Більшість бригад, вахт, цехів стали працювати ритмічно достроково виконувати й перевиконувати плани буріння, видобутку газу, підвищувати продуктивність праці й знижувати собівартість продукції. У конторі буріння собівартість 1 м бурових робіт у 1959 р. була в 2,3 раза дешевшою проти 1956 р., а в 1960 р. вона знизилась на 10% проти 1959 р.³⁸ На газопромислі собівартість 1 тис. кубометрів газу в 1956 р. коштувала 57,3 коп., а в 1960 р. — 28,7 коп.³⁹ Шебелинський газ — найдешевший у країні. Значно зросла продуктивність праці. Так, у конторі буріння продуктивність праці підвищилась проти плану в 1958 р. на 10%, у 1959 р. — на 16%, а в 1960 р. — на 11,6%. Це дало економії в 1959 р. близько 6 млн. крб., у 1960 р. — близько 2 млн. крб.⁴⁰ На газопромислі продуктивність праці підвищилась у 1959 р. на 10,6%, в 1960 р. — на 2,4% проти плану. В 1959 р. тут одержано від зниження

³³ Газ. «Перемога» від 5 січня і 24 грудня 1960 р.

³⁴ Газ. «Перемога» від 24 грудня 1960 р.

³⁵ «Робітнича газета» від 8 листопада 1959 р.

³⁶ Газ. «Перемога» від 9 жовтня 1959 р.

³⁷ Поточний архів Шебелинської контори буріння та газопромислу, Господарські звіти за 1958—1960 рр.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же.

³⁹ Поточний архів Шебелинського газопромислу, Господарські звіти за 1956—1960 рр.

⁴⁰ Поточний архів Шебелинської контори буріння, Господарський звіт за 1958—1960 рр.

собівартості продукції і підвищення продуктивності праці 1571 тис. крб. економії⁴¹. Валова продукція газопромислу в 1960 р. зросла проти 1956 р. в 27,6 раза. Набагато зросла і товарна продукція. В 1960 р. вона збільшилась проти 1956 р. в 26,9 раза⁴². У 1960 р. Шебелинка за своєю потужністю заміняла 48 шахт Донбасу середньої величини⁴³. У вересні 1959 р. шебелинський газ одержали Москва та багато інших міст, а в 1960 р. ним стали користуватись 15 економічних районів країни⁴⁴. Шебелинський газ йде на електростанції, поліпшує технологію виробництва цементу і допомагає плавити сталь. Шебелинське родовище має великі запаси газу і відзначається високою пластовою енергією. Це дає можливість передавати газ на далекі відстані під власним тиском, без допомоги дорогих компресорних станцій.

Відкриття і введення в дію Шебелинського родовища як паливної і сировинної бази обумовили і новий, більш раціональний розподіл продуктивних сил Харківського економічного району. Недалеко від Шебелинки споруджується гігант будівельної індустрії — Балаклійський цементний завод, сировиною для якого буде вапняк з кар'єру, розташованого на території Шебелинського родовища, а паливом — дешевий природний газ. Закінчено будівництво і введено в експлуатацію першу чергу однієї з найбільших будов семирічки — Зміївської ДРЕС, яка працює на шебелинському газі. Діє і споруджується ряд інших підприємств⁴⁵. Партія і уряд високо оцінили успіхи працівників Шебелинського газородовища. За систематичне перевиконання планових завдань кращому буровому майстру комуністу Д. Саенку, який працює бурильником понад 20 років, присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, його обрано депутатом Верховної Ради УРСР. Десять працівників контори буріння і газопромислу нагороджені орденами і медалями СРСР⁴⁶.

За успішне виконання державних завдань Шебелинському газопромислу неодноразово присуджувались Радою Міністрів Української РСР та Українською республіканською радою профспілок перехідні Червоні прапори і грошові премії.

Ще величніші перспективи відкриваються перед Шебелинським газородовищем у майбутньому. В зв'язку з успішним проведенням розвідувальних робіт і величезним приростом запасів газу колектив буровиків та будівельників взяв підвищені зобов'язання по достроковому виконанню семирічного плану. Рівень видобутку газу, запланований на кінець семирічки, шебелинці зобов'язалися освоїти в 1962 р., а в 1965 р. — довести видобуток газу до 25 млрд. кубометрів. Це майже стільки, скільки видобувалось його в країні на початку семирічки. Така кількість палива рівноцінна 30 мільйонів т донецького вугілля, тобто річної продуктивності 95—100 вугільних шахт з колективом робітників не менше 100 тис. чоловік. На Шебелинці ж буде зайнято не більше 3—3,5 тис. чоловік⁴⁷.

Зараз колектив Шебелинського газородовища включився у соціалістичне змагання за дострокове виконання семирічного плану, за успішне виконання всесвітньо-історичних рішень ХХІІ з'їзду КПРС.

⁴¹ Поточний архів Шебелинського газопромислу, Господарський звіт за 1959—1960 рр.

⁴² Там же.

⁴³ Поточний архів Балаклійського райкому КП України, Матеріали ХХІV районної партійної конференції від 24 грудня 1960 р.

⁴⁴ Газ. «Красное знамя» від 2 липня 1961 р.

⁴⁵ Газ. «Радянська Україна» від 24 серпня 1961 р.

⁴⁶ Газ. «Правда» від 21 березня 1959 р.

⁴⁷ Газ. «Радянська Україна» від 24 серпня 1961 р.

В. Я. ФИЛИМОНЕНКО

ШЕФСТВО ЛЕНІНСЬКОГО КОМСОМОЛУ
НАД СПОРУДЖЕННЯМ МЕТАЛУРГІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ У ДОНБАСІ

(1958—1961 рр.)

В умовах розгорнутого будівництва комунізму дедалі більше зростає роль комсомолу як самодіяльної громадської організації, що допомагає партії виховувати молодь у дусі комунізму, залучати її до практичного будівництва нового суспільства, готувати покоління всебічно розвинених людей, які житимуть, працюватимуть і керуватимуть суспільними справами при комунізмі. «Партія розглядає молодь, — вказується в новій Програмі КПРС, — як будівничу, творчу силу в боротьбі радянського народу за комунізм»⁴⁸.

Після XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу Ленінський комсомол зробив рішучий поворот до активнішої і конкретнішої участі в комуністичному будівництві, зокрема подав велику допомогу Комуністичній партії у будівництві вугільних шахт, металургійних підприємств тощо. За короткий період з активною участю комсомольських організацій було збудовано 37 вугільних шахт в Донбасі, кілька доменних печей та інших підприємств важкої індустрії. У грудні 1957 р. у відповідності з рішеннями XX з'їзду КПРС дев'ята сесія Верховної Ради СРСР в плані на 1958 р. передбачила будівництво ще семи доменних печей, трьох мартенів та інших металургійних агрегатів. Багато з них були найбільшими в Європі. Так, проектна потужність семи доменних печей становила кілька мільйонів тонн чавуну на рік⁴⁹.

Спираючись на досвід, нагромаджений під час будівництва шахт в Донбасі, Ленінський комсомол взяв шефство над новобудовами металургійної промисловості. За закликом молодих домнобудівників Челябінська, що був схвалений ЦК ВЛКСМ у січні 1958 р., в країні на честь 40-річчя комсомолу розгорнулося соціалістичне змагання за скорочення строків будівництва і дострокове введення в дію доменних і мартенівських печей. XIII з'їзд ВЛКСМ підтримав почин радянської молоді і оголосив будівництво семи домен, трьох мартенів та інших об'єктів важкої індустрії ударними комсомольськими будовами. З цих об'єктів чорної металургії три домни і один мартен споруджувались у Донбасі. У прийнятій ЦК КП України і Радою Міністрів Української РСР постанові «Про прискорення будівництва і введення в експлуатацію об'єктів чорної металургії і збільшення виробництва чорних металів в Українській РСР в 1958 р.» (27 січня 1958 р.) схвалювалась пропозиція комсомольських організацій республіки про спорудження цих об'єктів силами комсомольців і молоді⁵⁰. Доменним печам № 3 і № 5, що будувалися на-ждановських металургійних заводах ім. Ілліча і «Азовсталь», буди присвоєні імена «Ждановська-комсомольська» і «Донецька-комсомольська», доменній печі № 4-біс (Єнакіївський металургійний завод) — «Єнакіївська-комсомольська», а мартенівській печі № 10 (Комунарський металургійний завод) — «Луганська-комсомольська».

Виявлене комсомолу велике довір'я Комуністичної партії і Радянського уряду викликало нову хвилю трудового піднесення серед комсомольців і всієї молоді України, сповнило їх палким прагненням достроково виконати почесне завдання. 1 лютого 1958 р. ЦК ЛКСМУ опуб-

⁴⁸ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 94.⁴⁹ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 9 січня 1959 р.⁵⁰ Газ. «Молодь України» від 15 січня 1958 р.

лікував звернення до всіх комсомольських організацій і молоді Радянської України. У зверненні говорилось: «Юнаки і дівчата! Ставайте в ряди славних трудівників нових підприємств важкої індустрії республіки. Оволодівайте професіями будівельника, металурга, гірника. Комплекуйте нові бригади мулярів, бетонщиків, теслярів, арматурників, монтажників. Батьківщина кличе вас, дорогі друзі!»⁵¹. Схваливши це звернення, XVIII з'їзд ЛКСМУ вирішив направити у 1958 р. по комсомольських путівках на новобудови Донбасу 10 тис. юнаків і дівчат⁵². У місцеві комітети комсомолу надходили десятки й сотні заяв від комсомольців з проханням направити їх на ударні новобудови. Робітник Одеського цукрового заводу ім. Благосова О. Тишківський писав: «Прошу направити мене на будівництво доменних печей, бо я хочу бути в перших рядах будівників комунізму». Студентка Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка О. Матвійчук у заяві в комітет комсомолу писала: «Взяла академічну відпустку, щоб поїхати будувати домену. Прошу не відмовити мені в цьому»⁵³. І таких прикладів багато.

Під керівництвом партійних організацій комітети ЛКСМУ провели відбір добровольців. Так, комсомольські організації Луганської області направили на спорудження мартенівської печі «Луганська-комсомольська» учасників будівництва комсомольських шахт М. Комарова, П. Прокопенка, Н. Тоцьку, молодих слюсарів Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції Л. Оголь, В. Бондаренка та інших робітників, а також молодих колгоспників, випускників середніх шкіл, демобілізованих воїнів — усього понад тисячу юнаків і дівчат⁵⁴. У будівництві трьох доменних печей брали участь понад 3500 посланців комсомолу, в тому числі 970 юнаків і дівчат Донецької області⁵⁵. З комсомольців і позаспілкової молоді було створено комсомольсько-молодіжні бригади. Всього на новобудовах Донбасу до травня 1958 р. працювало 97 комсомольсько-молодіжних бригад, у тому числі 26 — на «Єнакіївській-комсомольській», 34 — на «Донецькій-комсомольській», 15 — на «Ждановській-комсомольській», 22 — на «Луганській-комсомольській»⁵⁶. За рішенням ЦК ЛКСМУ «Ждановська-комсомольська» будова була закріплена за Київською, «Донецька-комсомольська» — за Донецькою, «Єнакіївська-комсомольська» — за Одеською і «Луганська-комсомольська» — за Луганською обласними комсомольськими організаціями.

Особливо велику шефську допомогу подали новобудовам Донецька і Луганська комсомольські організації, які не тільки провели відбір добровольців, а й разом з господарськими організаціями підготували для них житло, виділили досвідчених робітників для навчання молоді, дбали про матеріально-технічне забезпечення новобудов, культурно-масове обслуговування будівельників та ін. Всі ці питання конкретно обговорювалися на засіданнях бюро, пленумах і активах комсомольських організацій. Так, бюро Луганського обкому ЛКСМУ (6 березня 1958 р.), обговорюючи питання про хід будівництва об'єктів чорної металургії,

⁵¹ Газ. «Молодь України» від 1 лютого 1958 р.

⁵² Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Стенограма XVIII з'їзду Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України від 20—22 лютого 1958 р., арк. 371.

⁵³ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Звіт про участь комсомолу України в будівництві п'яти доменних і однієї мартенівської печі, арк. 5.

⁵⁴ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Звіт про будівництво мартенівської печі № 10 «Луганська-комсомольська», арк. 2.

⁵⁵ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Протокол III пленуму ЦК ЛКСМУ від 1—2 жовтня 1958 р., арк. 88.

⁵⁶ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Протокол II пленуму ЦК ЛКСМУ від 21—22 травня 1958 р., арк. 71, 108, 113, 148.

зобов'язало комсомольські комітети провести серед молоді широку роз'яснювальну роботу про їх участь у будівництві мартенівської печі, направити на будівництво по комсомольських путівках 600 юнаків і дівчат з числа випускників середньої школи, працівників підприємств, радгоспів і колгоспів, а також демобілізованих з рядів Радянської Армії, разом з трестом «Луганськбуд» забезпечити необхідні умови для прийому і трудовлаштування молоді, взяти під комсомольський контроль організацію професійного навчання молодих робітників, посилити масово-політичну роботу серед молодих будівельників, мобілізуючи їх на дострокове закінчення всіх будівельних робіт⁵⁷.

На новобудовах були створені комсомольські організації комплексу, що об'єднували комсомольців кількох будівельних і монтажних управлінь, що безпосередньо споруджували об'єкт. Наприклад, комсомольська організація «Луганської-комсомольської» будови об'єднала комсомольців управління «Донбасстальконструкція», «Південьелектромонтаж», «Південьсантехмонтаж», «Укрметалургмонтаж», «Теплобуд» та ін. Секретарем комітету було обрано молодого комуніста досвідченого будівельника В. Степанченка. З 1953 по 1957 рр. В. Степанченко працював секретарем комітету ЛКСМУ тресту «Луганськбуд» і виконробом дільниці «Доменбуд». Комітети ЛКСМУ будівельних комплексів під керівництвом партійних організацій розгорнули велику організаційно-виховну роботу серед робітничої молоді будов. На дільниці також було створено комсомольські організації, а в бригадах і ланках—комсомольські групи. Було налагоджено роботу комсомольських постів. Для керівництва комсомольськими постами, а також з метою координації діяльності будівельно-монтажних управлінь та оперативного вирішення всіх питань будівництва комсомольські організації створили комсомольські штаби будов. Велику роботу провів комсомольський штаб «Луганської-комсомольської», до складу якого входили бетонщик В. Бондаренко, монтажники В. Власов і Л. Оголь, теслярі Р. Зелений і П. Прокопенко, штукатур Н. Питоніна і бетонщиця Н. Тоцька. Очолив його секретар комітету ЛКСМУ В. Степанченко. Штаб тримав під контролем найважливіші ділянки будівництва. Коли з вини автотранспорту сталися перебої в підвезенні матеріалів до мартена, штаб звернувся до міської автоінспекції, і машинам, що направлялись на комсомольську будову, була відкрита «зелена» вулиця. Члени комсомольського штабу брали активну участь у роботі оперативних нарад, що проводились на чальником будови. До нарад штаб готував сатиричні газети, «блискавки» тощо. В них повідомлялось про трудові досягнення передовиків виробництва, виявлялись недоліки і піддавались гострій критиці винні зриві графіків робіт. Лише за шість з половиною місяців комсомольський штаб «Луганської-комсомольської» випустив 28 сатиричних газет і 425 «блискавок»⁵⁸.

Досвід комсомольського штабу «Луганської-комсомольської» будови став надбанням широких мас будівельників. Партійні організації підтримували комсомольські штаби, дбали про піднесення їх авторитету, розширяли їх права і обов'язки. Розпорядження штабу мали велику силу. Штабісти не тільки координували діяльність комсомольсько-молдіджних бригад різних управлінь, а й систематично проводили рейди перевірки організації праці на будовах, вели контроль за виконанням змінних графіків, організовували матеріально-технічне постачання.

⁵⁷ Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ, Протокол бюро Луганського обкому ЛКСМУ від 6 березня 1958 р.

⁵⁸ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Звіт про будівництво мартенівської печі № «Луганська-комсомольська», арк. 6.

Майже 100 підприємств Радянської України та інших братніх республік виготовляли для доменних печей устаткування й металоконструкції. Держплани СРСР і УРСР, визначаючи терміни виконання замовлень комсомольських будов, не могли передбачити тих швидких темпів, що взяла молоді ентузіасти. І заводи-постачальники, незважаючи на перевиконання планових завдань, не встигали задовольняти всіх потреб новобудов. Комсомольські штаби разом з комітетами ЛКСМУ направили на заводи представників, встановили тісний зв'язок з комсомольськими організаціями підприємств-постачальників, добиваючись, щоб замовлення новобудов виконувались раніше наміченого строку. У квітні 1958 р. ждановці надіслали комсомольцям Краматорського машинобудівного заводу ім. Ілліча телеграму, в якій говорилося, що завод затримує відправку металу, і просили їх взяти під контроль виконання цього замовлення. Через кілька днів сталь була відвантажена⁵⁹. Подібних випадків оперативного втручання комсомольських штабів було багато. Створення і діяльність комсомольських штабів — результат зростання ініціативи й самодіяльності комсомольських організацій на місцях, результат їх творчого підходу до розв'язання практичних завдань комуністичного будівництва.

Важливе місце в діяльності партійних і комсомольських організацій, особливо на першому етапі будівництва, займала організація професійно-технічного навчання молоді. З цією метою комсомольські організації широко використовували навчально-курсому сітку підприємств. З ініціативи комітетів ЛКСМУ на будовах були створені спеціальні групи виробничого навчання. Комсомольські організації забезпечили будівельників необхідною літературою і наочними посібниками. На курсах навчалась значна частина посланців комсомолу. Тільки на «Донецькій-комсомольській» новобудові в навчально-курсому комбінаті спеціальності одержали 370 юнаків і дівчат⁶⁰. Крім того, частина молоді навчалась індивідуально-бригадним методом. До бригад прикріплялись досвідчені інженери, майстри, які навчали молодих будівельників безпосередньо на робочому місці по програмах навчального курсового комбінату. На «Луганській-комсомольській» досвідченими вчителями й вихователями молоді були старий виконроб Ф. Никитченко, старший бригадир штукатурів комуністка Т. Сергеева, бригадир мулярів В. Ворох, бригадири теслярів Р. Зеленюк, О. Белоусов та ін. На «Єнакіївській-комсомольській» групу молоді навчав бригадир монтажників Д. Негру, на «Ждановській-комсомольській» — бригадир теслярів М. Козир, на «Донецькій-комсомольській» — бригадир монтажників С. Кельдишев та ін.⁶¹ Завдяки високому рівню професійно-технічного навчання і всебічної пропаганди передового досвіду, комсомольсько-молодіжні бригади, створені на будовах, часто могли виконувати весь комплекс будівельно-монтажних робіт. Наприклад, коли на «Луганській-комсомольській» не вистачало арматурників, то комсомольсько-молодіжна бригада теслярів, очолювана Р. Зеленюком, сміливо взялась за виконання арматурних робіт. Усі члени цієї бригади, крім теслярської спеціальності, оволоділи умінням в'язати арматуру, робити опалубку, класти цеглу і заливати фундамент бетоном⁶².

Між комсомольсько-молодіжними колективами новобудов з перших же днів розгорнулось соціалістичне змагання за дострокове і ви-

⁵⁹ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 8 і 11 квітня 1958 р.

⁶⁰ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 12 вересня 1958 р.

⁶¹ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Звіт про участь комсомолу України в будівництві п'яти доменних і однієї мартенівської печей. арк. 9.

⁶² Газ. «Молодь України» від 26 жовтня 1958 р.

сокоякісне виконання робіт. Партійні і комсомольські організації, очолюючи творчий ентузіазм молодих будівельників, постійно піклувались про додержання ленинських принципів організації змагання, сприяли поширенню патріотичних починань і досвіду передовиків виробництва. Основою для розгортання соціалістичного змагання на комсомольських будовах були, насамперед, індивідуальні й колективні зобов'язання будівельників, прийняті на мітингах і зборах. Так, 11 січня 1958 р. на мітингу робітників тресту «Азовсталь» було одностайно підтримано пропозицію домнобудівників Челябінська про розгортання соціалістичного змагання за дострокове завершення будівництва комсомольських об'єктів. Учасники мітингу викликали на змагання колектив домнобудівників «Єнакіївської-комсомольської» і зобов'язались ввести до ладу «Донецьку-комсомольську» до 15 вересня, а «Ждановську-комсомольську» — до 15 грудня 1958 р.⁶³ Колектив будівельників «Луганської-комсомольської» зобов'язався здати піч в експлуатацію на два місяці раніше строку — до 40-х роковин ВЛКСМ⁶⁴.

ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ разом з Донецьким і Дніпропетровським раднаргоспами оголосили умови всесоюзного і республіканського змагання серед будівельників. Для заохочення переможців у змаганні були встановлені перехідні Червоні прапори і вимпели, а також грошові премії. ЦК ЛКСМУ встановив почесний нагрудний значок «За участь у спорудженні комсомольських домен і мартенів»⁶⁵.

Перші підсумки соціалістичного змагання показали непохитну рішучість молодих будівельників достроково виконати завдання партії і уряду. Так, тесляри бригади Р. Зелениюка за прикладом гірників бригади М. Мамаєва взяли конкретне зобов'язання — щозмінно виготовляти по чотири квадратних метри опалубки. Насправді ж виготовляли в півтора-два рази більше і на десять днів раніше строку закінчили всі теслярські роботи⁶⁶. Самовіддано боролись за честь рапортувати XIII з'їзду ВЛКСМ молоді домнобудівники. Комсомольсько-молодіжна бригада Г. Сенченка на футеровці повітрянагрівачів «Донецької-комсомольської» печі в чотири рази перевиконувала норми, а в березні встановила всесоюзний рекорд укладки вогнетривів, виконавши норму на 588%⁶⁷. Багато творчої ініціативи проявили комсомольсько-молодіжні колективи «Єнакіївської-комсомольської» будови, які вийшли переможцями в республіканському та обласному соціалістичному змаганні за лютий і березень. У квітні перехідний Червоний прапор ЦК ЛКСМУ, а також Донецького обкому ЛКСМУ, раднаргоспу і Ждановського міськкому ЛКСМУ завоював колектив «Ждановської-комсомольської», а в травні першість у змаганні знову завоювали будівельники «Єнакіївської-комсомольської»⁶⁸.

Важливу роль у розв'язанні назрілих завдань комсомольських будов відіграв II пленум ЦК ЛКСМУ (21—22 травня 1958 р.), в роботі якого взяли участь, крім членів і кандидатів у члени ЦК, секретарі комітетів ЛКСМУ будов, заводів-постачальників і проектних організацій, а також представники ЦК КП України, відповідальні працівники Держплану УРСР, міністерств, Донецького, Луганського і Дніпропетров-

⁶³ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Протокол II пленуму ЦК ЛКСМУ від 21—22 травня 1958 р., арк. 23.

⁶⁴ Поточний архів Комунарського міськкому ЛКСМУ, Матеріали про будівництво мартенівської печі № 10 «Луганська-комсомольська», арк. 45, 46.

⁶⁵ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Протокол II пленуму ЦК ЛКСМУ від 21—22 травня 1958 р., арк. 21.

⁶⁶ Там же, арк. 24.

⁶⁷ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 12 вересня 1958 р.

⁶⁸ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 28 червня 1958 р.

ського раднаргоспів, керівники будов. Пленум відзначив, що, незважаючи на деякі успіхи, становище на новобудовах, особливо на «Ждановській-комсомольській» і «Луганській-комсомольській», було загрозливим. План будівельно-монтажних робіт на «Ждановській-комсомольській» будові на 1 травня 1958 р. був виконаний тільки на 16,8%, на «Луганській-комсомольській» — на 12%⁶⁹. Низькі темпи будівництва пояснювались, насамперед, незадовільною організаторською і виховною роботою комсомольських організацій серед молоді. На будовах у першому кварталі 1958 р. не вистачало робітників: при плані 3600 чол. на будови було направлено лише 2050⁷⁰. Окремі комітети, зокрема Свердловський і Іллічівський райкоми ЛКСМУ, не приділили достатньої уваги відбору кращої частини молоді на новобудови, в результаті чого на «Луганську-комсомольську» будову потрапило кілька морально нестійких людей, які порушували трудову дисципліну⁷¹.

У прийнятому пленумом ЦК ЛКСМУ рішенні підкреслювалось, що дострокове завершення будівництва комсомольських домен і мартена є бойовим завданням комсомольських організацій України. Було вирішено оголосити з 1 червня на новобудовах ударну трудову вахту на честь 40-річчя ВЛКСМ. Пленум схвалив ініціативу студентів Дніпропетровська і школярів Кривого Рога, які у вільний від навчання час відпрацювали на комсомольських будовах понад 80 тис. людино-годин. Пленум ЦК ЛКСМУ вніс до Держплану УРСР пропозицію про перегляд графіка виконання замовлень для комсомольських будов.

Розгорнулася боротьба за здійснення рішень пленуму. Комсомольські організації посилили масово-політичну роботу серед молоді, провели мітинги, відкриті комсомольські збори, наради, на яких обговорили рішення пленуму і конкретні заходи по їх здійсненню. Молоді будівельники брали нові, підвищені зобов'язання. Так, на мітингу дільниці «Теплобуд» вогнетривники вирішили: всі роботи на «Донецькій-комсомольській» закінчити до 5 серпня і закликали всіх домнобудівників вести в експлуатацію піч не до 15 вересня, як намічалось раніше, а до 10 вересня⁷². 24 червня ініціатива була схвалена на загальному мітингу будівельників, які прийняли листа до колективів заводів-постачальників з проханням прискорити виготовлення і відвантаження устаткування для комсомольської будови.

Партійні і комсомольські комітети посилили масово-політичну роботу серед будівельників. Агітколлективи були поповнені передовими виробничниками. Так, на «Луганській-комсомольській» агітаторами були затверджені бригадир теслярів Р. Зеленюк, тесляр комуніст О. Панін, бригадир арматурників П. Стороженко, старший виконроб Ф. Никитченко та ін. Крім щоденних бесід агітаторів і політзанять, на новобудовах регулярно читались лекції, проводились зустрічі з ветеранами праці і передовиками виробництва, тематичні вечори молоді, вечори запитань і відповідей, виступи агіткульбригад і гуртків художньої самодіяльності, організовувались спортивні змагання, екскурсії по історичних місцях тощо. На будівельних майданчиках, у парках відпочинку і на міських вулицях вивішувались лозунги, плакати, оформлялись стенди, вітрини. На будовах часто виступали артисти, художники, письменники. Молоді мартенобудівники провели читальські конференції по книгах О. Фадеева «Молода гвардія», О. Кузнецова «Продовження ле-

⁶⁹ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Протокол II пленуму ЦК ЛКСМУ від 21—22 травня 1958 р., арк. 26, 27.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же, арк. 220.

⁷² Газ. «Комсомолец Донбасса» від 10 червня 1958 р.

генди» та ін.⁷³ Регулярно випускались стінні газети, бойові листки, листівки виїзних редакцій газет «Комсомолец Донбасса», «Молода гвардія», «Київський комсомолец», «Комсомольское племя», «Луганская правда», видавались спеціальні випуски молодіжних газет.

Масово-політична робота партійних і комсомольських організацій на будовах підкріплювалась організаторською. Комсомольські штаби і комітети ЛКСМУ повели активну боротьбу за своєчасне постачання будов матеріалами й технікою. Коли на будівництво «Луганської-комсомольської» печі було доставлено стару техніку, що працювала з переборами, комсомольці запросили на комсомольські збори головних механіків дільниці і тресту «Луганськбуд» і порушили питання про її заміну. Незабаром на будову надійшли нові механізми⁷⁴.

Будівництво в Донбасі комсомольських домен і мартена, як і шахт, було всенародною справою. У самовідданій праці зростало і зміцнювалось творче співробітництво і дружба народів нашої Батьківщини. Молодим будівельникам Донбасу подавали допомогу комсомольці України, молоді заводів-постачальників Москви, Ленінграда, Свердловська, Талліна, Єревана та ін. Після травневого (1958 р.) пленуму ЦК ЛКСМУ комсомольські організації встановили тісний зв'язок з будівельниками: листувалися з своїми посланцями, обмінювались делегаціями, направляли концертні бригади, літературу, спортивний інвентар тощо. На будови виїжджали секретарі і члени бюро ЦК, обкомів, міськкомів і райкомів ЛКСМУ. На «Луганській-комсомольській» будові, наприклад, двічі була бригада ЦК ЛКСМУ, очолювана секретарем В. Дрозденком. Серед мартенобудівників поряд з представниками від партійних організацій працювали постійні представники від Луганського обкому і Комунарського міськкому ЛКСМУ. Вони проводили велику організаторську роботу серед молоді, брали участь в оперативних нарадах і засіданнях комітетів ЛКСМУ, штабів. На «Ждановській-комсомольській» крім бригад ЦК ЛКСМУ, виїзної редакції газети «Київський комсомолец», організаторську і виховну роботу вели прибулі на тривалий період перші секретарі Київського обкому і міськкому ЛКСМУ⁷⁵.

Партійне керівництво — вирішальна умова, що сприяла успішному ходу будівництва комсомольських об'єктів чорної металургії. Комсомольські штаби і комітети ЛКСМУ постійно одержували підтримку партійних організацій. Комунисти, партійні працівники були незмінними учасниками комсомольських зборів, нарад, пленумів комітетів ЛКСМУ. В роботі травневого (1958 р.) пленуму ЦК ЛКСМУ взяв участь секретар ЦК КП України В. В. Щербицький. Пропозиції і критичні зауваження на адресу раднаргоспів та інших господарських організацій, які висловлювали учасники пленуму, вивчались у ЦК КП України, і по них вживались відповідні заходи. Райкоми, міськкоми і обкоми КП України займались доборою і розстановкою досвідчених кадрів на будовах, контролювали виконання виробничих завдань, дбали про матеріально-технічне постачання, про поліпшення умов праці й побуту молоді. Коли в Комунарський міськком КП України надійшов від комсомольців сигнал про те, що окремі господарники затримують відправку молоді на ударну будову, 7 лютого 1958 р. бюро міськкому КП України прийняло спеціальне рішення, в якому зобов'язувало первинні партійні організації подавати практичну допомогу по відбору і відправленню комсомольців

⁷³ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Матеріали про будівництво комсомольських доменних і мартенівських печей, арк. 35.

⁷⁴ Газ. «Молода Україна» від 26 жовтня 1958 р.

⁷⁵ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Протокол II пленуму ЦК ЛКСМУ від 21—22 травня 1958 р., арк. 178.

і позаспількової молоді на будівництво мартенівської печі «Луганська-комсомольська»⁷⁶. Надалі питання про будівництво мартена міський комітет КП України обговорював кілька разів на засіданнях бюро, пленумах і партійних активах. Глибоко і всебічно аналізував хід робіт на «Луганській-комсомольській» будові і намічав заходи по скороченню строків будівництва Луганський обком КП України. Секретарі і члени партійних бюро і комітетів, рядові комуністи, які працювали на будовах, глибоко вникали в життя і побут будівельників, чуйно ставились до запитів молоді, допомагали комсомольським організаціям усувати недоліки.

У ході будівництва металургійних об'єктів постійно подавали допомогу комсомольським організаціям ЦК КПРС і ЦК КП України. Так, коли у червні 1958 р. на «Луганській-комсомольській» будові стало відомо, що Ждановський завод зриває поставку металокопункцій, комсомольський штаб надіслав листа в ЦК КПРС М. С. Хрущову. За матеріалами цього листа ЦК КП України зобов'язав Міністра будівництва Української РСР проконтролювати виконання замовлення. Металокопункції в короткий строк були виготовлені і відправлені мартенобудівникам⁷⁷.

Особливо високим рівнем роботи партійних і комсомольських організацій відзначається завершальний етап будівництва комсомольських об'єктів. У передпускові дні роботи велися в дві-три зміни. На невеликих майданчиках водночас працювало по кілька десятків бригад і ланок. Це вимагало виняткової чіткості і організованості, злагоженості в діях кожного колективу будівельників. На «Донецькій-комсомольській» будові працювали, змагаючись між собою, 52 комсомольсько-молодіжні бригади, на «Єнакіївській-комсомольській» — 30, на «Ждановській-комсомольській» і «Луганській-комсомольській» — понад 100⁷⁸. У передпускові дні соціалістичне змагання розгорнулось з новою силою. За планом монтаж на «Луганській-комсомольській» будові намічалось закінчити тільки в листопаді. Комсомольці висунули зустрічний графік з ущільненими строками виконання всіх робіт. Вони вирішили здати мартенівську піч в експлуатацію напередодні 40-річчя ВЛКСМ — 25 жовтня 1958 р.⁷⁹

Соціалістичне змагання породжувало справжніх героїв праці, множило подвиги комсомольсько-молодіжних колективів. Так, на «Єнакіївській-комсомольській» будові, незважаючи на тяжкі умови (працювати доводилось на невеликому майданчику, оточеному з усіх боків діючими агрегатами), комсомольсько-молодіжні бригади Д. Негру, І. Сурова, С. Чулкова, Д. Музичука, С. Комаря, О. Тишківського та ін. кожної зміни виконували по дві—дві з половиною норми⁸⁰. Молоді будівельники «Єнакіївської-комсомольської» кілька місяців утримували перехідний Червоний прапор ЦК ЛКСМУ. Вони першими—16 вересня 1958 р.—здали домну в експлуатацію. Самовіддано переборювали труднощі будівельники «Донецької-комсомольської». В «Щоденнику ударної вахти», який вели комсомольці цієї будови, є багато записів про трудові досягнення комсомольсько-молодіжних колективів, зокрема бригад Є. Скляра, Г. Бігуна, М. Колесова, О. Морозова, П. Тумаренко, П. Ткачука,

⁷⁶ Поточний архів Комунарського міськкому КП України, Матеріали до протоколів бюро міськкому партії за 1958 р., арк. 193.

⁷⁷ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Звіт про будівництво мартенівської печі № 10 «Луганська-комсомольська», арк. 8.

⁷⁸ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 3 серпня і 12 листопада 1958 р.

⁷⁹ Газ. «Луганская правда» від 27 серпня 1958 р.

⁸⁰ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 13 вересня 1958 р.

О. Ревіна та ін. Справжній подвиг здійснили члени бригади С. Сиротюка, які готували котлован під приміщення насосної станції. Поруч з ними бушувало Азовське море. Коли заглибились на п'ять метрів нижче морського рівня, працювати екскаватором стало неможливо: котлован заповнився рідкою пульпою. Треба було діяти, бо вода швидко прибувала і могли обрушитися стінки ями. Щоб відвернути аварію, бригада Сиротюка пустила в хід усі підручні засоби. Їм на допомогу прийшли бригади Коваленка і Бабиценка. День і ніч тривала боротьба з стихією. На шосту добу в котлован увійшли самоскиди з щебенем і бетоном. Завдання було виконане ⁸¹.

Повідомлення про скликання XXI з'їзду КПРС викликало нове піднесення соціалістичного змагання серед молодих будівельників. Визначними подарунками з'їзду і 40-річчю ВЛКСМ були рапорти колективів комсомольських будов про успішне виконання зобов'язань. Слідом за «Єнакіївською-комсомольською» домною 18 вересня до ладу стала «Донецька-комсомольська», а 23 жовтня — на 69 днів раніше строку — «Луганська-комсомольська» мартенівська піч. На місяць раніше строку — 1 грудня — була введена в експлуатацію «Ждановська-комсомольська» домна ⁸².

Комсомольські домни і мартени були найпотужнішими, найбільш механізованими і автоматизованими агрегатами не тільки в нашій країні, а й в усьому світі. При їх спорудженні молоді ентузіасти виконали значно більший обсяг будівельних робіт, ніж було заплановано. Так, на «Донецькій-комсомольській» будові планом передбачалось вибрати 1300 тис. кубометрів ґрунту, укласти 35 тис. кубометрів бетону, 17 тис. вогнетривів, змонтувати 13,5 тис. кубометрів збірного залізобетону, 5,5 тис. т устаткування і 11 тис. т металоконструкцій, прокласти 25 км залізничних ліній ⁸³. Було вибрано 1,5 млн. кубометрів ґрунту, вкрито 60,5 тис. кубометрів збірного і монолітного залізобетону, 18 тис. вогнетривів, змонтовано 15,3 тис. т металоконструкцій і устаткування, прокладено 29,7 км залізничних ліній ⁸⁴. Молодих трудівників поздоровили з заслуженою перемогою ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР, ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ. Кожній комсомольській організації новобудов було вручено на довічне зберігання Прапор ЦК ВЛКСМ. Багато молодих будівельників одержали значок ЦК ЛКСМУ «За участь у будівництві комсомольських домен і мартенів», цінні подарунки. Ті, хто найбільш відзначився, були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, а також Почесними грамотами ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ. Орденом Леніна були нагороджені бригадир монтажників тресту «Донбасстальконструкція» І. Кравець, бригадир комсомольсько-молодіжної бригади тресту «Ждановметалургбуд» П. Кроль, бригадир тресту «Азовстальбуд» І. Пинда та ін. Всього орденами і медалями було нагороджено 348 будівельників. Дострокове введення в експлуатацію комсомольських об'єктів дало можливість дати в 1958 р. десятки тисяч тонн понадпланового чавуну і сталі. На 7 грудня 1958 р. «Луганська-комсомольська» мартенівська піч дала, наприклад, 30 860 т сталі ⁸⁵, а сім ком-

⁸¹ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Матеріали про будівництво комсомольських мартенівських і доменних печей, арк. 50.

⁸² Там же, арк. 55.

⁸³ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 12 січня 1958 р.

⁸⁴ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Матеріали про будівництво комсомольських доменних і мартенівських печей, арк. 56.

⁸⁵ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Звіт про будівництво мартенівської печі № 10 «Луганської-комсомольської», арк. 14.

сомольських домен країни, побудованих у 1958 р., дали до кінця року додатково близько 200 тис. т чавуну⁸⁶.

Шефство комсомолу над спорудженням металургійних об'єктів сприяло дальшому нагромадженню практичного досвіду, удосконаленню старих і виробленню нових форм участі комсомолу у розв'язанні конкретних завдань комуністичного будівництва. Це відкрило перед комсомолом можливість більш активної і успішної участі у здійсненні величних накреслень ХХІ з'їзду КПРС. Перший рік семирічки ознаменувався достроковим спорудженням доменної печі на Ждановському металургійному заводі «Азовсталь». У її спорудженні взяла участь молодь, яка прийшла з «Ждановської-комсомольської», «Донецької-комсомольської» та інших будов. Молоді будівельники принесли з собою досвід швидкісного домнобудування, високу організованість і дисципліну. Будівельникам доводилось на великій висоті, в лютневій морозі монтувати багатотонні металічні деталі. За пропозицією досвідченого майстра С. Кельдишева деталі монтували на землі у великі вузли і краном піднімали їх вгору. Завдяки цьому монтажники набагато випередили графік. Домна була здана в експлуатацію на місяць раніше строку⁸⁷. В квітні 1959 р. С. Кельдишеву та іншим новаторам було присуджено Ленінську премію⁸⁸.

У 1960—1961 рр. комсомол України взяв шефство над будівництвом нових металургійних об'єктів, зокрема доменних нових печей на Комунарському і Єнакіївському заводах, безперервного тонколистового прокатного стана «1700» і слябінгу на Ждановському заводі ім. Ілліча, блюмінга на Єнакіївському заводі та інших могутніх агрегатів. На початку 1960 р. на Єнакіївській міській комсомольській конференції будівництво доменної печі № 3-біс було оголошено ударною комсомольською будовою. У перші дні на будову прибуло по комсомольських путівках 300 юнаків і дівчат. Протягом восьми місяців на будівництві тривало змагання 18 комсомольсько-молодіжних бригад, що боролися за звання колективу комуністичної праці, за одержання вимпела комсомольського штабу будови. Першими звання комуністичних завоювали бригади Героя Соціалістичної Праці М. Кравченка і Д. Музичука. Велику допомогу домнобудівельникам подали комсомольські організації заводів-постачальників Жданова, Слов'янська, Уралу, Сибіру, а також молодь підприємств і навчальних закладів Макіївки, які відпрацювали на ударній будові понад 20 тис. людино-годин⁸⁹. Домну № 3-біс, що споруджувалась у важких умовах діючого цеху, було здано в експлуатацію на 70 днів раніше строку⁹⁰.

На спорудженні потужного листопрокатного стана «1700» на Ждановському металургійному заводі ім. Ілліча поряд з кадровими будівельниками працювало понад 6 тис. комсомольців і молоді, об'єднаних у 142 комсомольсько-молодіжні бригади. Бригади електрозварників Д. Папу, трубопрокладників Г. Мачая, монтажників І. Германа, теслярів Г. Козира, шляхопроводника Л. Молокаєва та ін. завоювали почесне звання колективів комуністичної праці⁹¹. Молоді будівельники стана «1700» більше півроку тримали перехідний Червоний прапор ЦК ВЛКСМ⁹². Велику роботу проводив комсомольський штаб будови (на-

⁸⁶ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 9 січня 1959 р.

⁸⁷ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Стенограма Х пленуму ЦК ЛКСМУ від 11 травня 1960 р., арк. 18.

⁸⁸ Газ. «Комсомольская правда» від 29 серпня 1959 р.

⁸⁹ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 19 жовтня 1960 р.

⁹⁰ Газ. «Комсомольская правда» від 21 жовтня 1960 р.

⁹¹ Газ. «Луганская правда» від 30 квітня 1961 р.

⁹² Газ. «Комсомолец Донбасса» від 6 січня 1961 р.

чальник О. Сидоренко), який об'єднав навколо себе великий актив. Особливо велику допомогу подавали штабу монтажники В. Дегтярьов, Г. Шурда, В. Мальчик, В. Олійник, бетонники В. Хорев, О. Приходько, машиніст електровоза Ю. Ракитянський та ін. Члени штабу і активісти були поставлені на найважливіших ділянках будівництва. На засіданнях штабу в присутності керівників будівельних управлінь, начальників дільниць і бригадирів неодноразово обговорювалися підсумки рейдів, що проводилися контрольними постами. Штаб керував змаганням комсомольсько-молодіжних колективів, щоденно перевіряв його підсумки, інформував про хід змагання по радіо, в листівках і «бойових листках»⁹³. Комсомольський комітет і штаб будови підтримували тісний контакт з підприємствами-постачальниками, контролювали проходження замовлень, добивалися їх своєчасного виконання.

Важливу роль у прискоренні будівництва відіграв рух молодих раціоналізаторів і винахідників. Так, зважаючи на нестачу екскаваторів, молоді робітники Б. Танабаш, Ю. Ракитянський і Г. Пашакаренко запропонували зібрати механізм з старих машин. Їх підтримали партійна і комсомольська організації. За короткий час був зібраний екскаватор № 113, екіпаж якого зайняв одне з перших місць у змаганні⁹⁴. Велику допомогу будівельникам подали комсомольці Донецька, Горлівки, Макіївки та інших міст, які часто виступали на будові з концертами хudoжньої самодіяльності, привозили бібліотечки і спортивний інвентар⁹⁵.

Небувале трудове й політичне піднесення викликав серед молодих будівельників і металургів Донбасу заклик партії зустріти XXII з'їзд новими трудовими досягненнями. З ініціативи комсомольських організацій Макіївки і стана «1700» на будовах і підприємствах розгорнулось змагання по заповідях розвідників майбутнього, в яке включились усі комсомольсько-молодіжні колективи. Цей рух одержав дальший розвиток у зв'язку з схваленням Центральним Комітетом ВЛКСМ почину молоді, що почала боротьбу за особистий трудовий подарунок XXII з'їзду КПРС. Багато колективів, у тому числі металурги «Луганської-комсомольської» мартенівської печі № 10, зобов'язалися до 17 жовтня 1961 р. виконати річні виробничі плани, а також допомогти відстаючим⁹⁶. Справою честі Ленінського комсомолу була боротьба за введення в експлуатацію до XXII з'їзду КПРС ударних комсомольських будов. У наполегливій праці і навчанні багато комсомольсько-молодіжних колективів будівельників і металургів Донбасу вийшли переможцями змагання і завоювали почесне звання «Колектив комуністичної праці ім. XXII з'їзду КПРС».

Величні перспективи участі у створенні достатку матеріальних і духовних благ суспільства відкриває перед молодим поколінням Програма партії, прийнята XXII з'їздом КПРС,— програма будівництва комунізму. Спираючись на позитивний досвід, Ленінський комсомол ще активніше залучає молодь до розв'язання конкретних практичних завдань господарського і культурного будівництва. На ударних комсомольських будовах у процесі трудової діяльності у молоді виховуються риси і якості людини комуністичного суспільства.

⁹³ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 17 грудня 1960 р.

⁹⁴ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Стенограма X пленуму ЦК ЛКСМУ від 11 травня 1960 р., арк. 24.

⁹⁵ Газ. «Комсомолец Донбасса» від 6 січня 1961 р.

⁹⁶ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Стенограма IV пленуму ЦК ЛКСМУ від 29 квітня 1961 р.

В. Е. ЛОБУРЕЦЬ

ВІДНОВЛЕННЯ КАДРІВ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ

(1921—1925 рр.)

На початок відбудовного періоду (1921 р.) розпилення кадрів робітничого класу, який переніс всі злигодні воєнних років, досягло великих розмірів.

У роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни тисячі кадрових робітників від станка були мобілізовані в Червону Армію, продовольчі загони і загони по боротьбі з бандитизмом. Багато робітників, гнані голодом, кидали зруйновані фабрики та заводи і йшли на село. Частина робітників перетворилась у кустарів, які виготовляли різні дрібні предмети для обміну на сільськогосподарські продукти. Дехто був змушений займатися мішечництвом і спекуляцією, декласувався, втрачав своє пролетарське обличчя. Внаслідок цього набагато зменшився і якісно погіршився склад робітничого класу. Загальна кількість робітників у ценовій промисловості України знизилась порівняно з 1913 р. удвоє і становила на кінець 1920 р. 316,5 тис.⁹⁷

Погіршення якісного складу робітничого класу викликало падіння трудової дисципліни і продуктивності праці, а декласування частини робітників певною мірою ослабило класову базу диктатури пролетаріату і створювало серйозну небезпеку для будівництва соціалізму в країні.

В період переходу до мирного господарського будівництва Комуністична партія поставила завдання — відновити кадри робітничого класу. Треба було припинити декласування пролетаріату, очистити його ряди від буржуазних елементів, зберегти основні робочі кадри в промисловості, а потім повернути на підприємства розпилені по країні робітників, підвищити їх кваліфікацію, політичну і трудову активність. Відновлення кадрів промислового пролетаріату було однією з найважливіших проблем соціалістичного будівництва в перші роки нової економічної політики. Від її успішного розв'язання значно залежало зміцнення диктатури робітничого класу, його союзу з селянством, відбудова важкої промисловості, посилення пролетарського ядра Комуністичної партії.

Початок відновлення кадрів робітничого класу на Україні відноситься до періоду громадянської війни, коли здійснювалась широка мобілізація індустріального пролетаріату для потреб промисловості. В конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) в резолюції «Господарське будівництво» на доповідь В. Я. Чубаря висунула вимогу збирання робочої сили шляхом примусового вилучення кваліфікованих робітників з села, трудових мобілізацій, а також переведення окремих військових частин на трудовий фронт. У резолюції вказувалось на необхідність боротьби з прогулами і спекуляцією в лавах пролетаріату⁹⁸. Виконуючи постанову конференції, державні органи, партійні і профспілкові організації України досягли в цьому значних успіхів. Так, на 1 вересня 1921 р. шляхом професійних мобілізацій на промислові підприємства було повернуто близько 80 тис. робітників⁹⁹. Тисячі робітників включилися в мирну творчу працю в результаті демобілізації червоноармійців і розфор-

⁹⁷ М. І. Буяновер, Стан пролетаріату на Україні після Жовтневої революції, Харків, 1928, стор. 9.

⁹⁸ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 84.

⁹⁹ Газ. «Коммунист» від 10 листопада 1921 р.

мування армій. Великого поширення на підприємствах набрала боротьба з трудовим дезертирством. Створювалися дисциплінарні товариські суди, на яких піддавали гострій критиці дезорганізаторів і порушників виробничої дисципліни. Фабрично-заводські партосередки проводили велику роботу по зміцненню зв'язку з безпартійними робітниками, очищали колективи робітників від класово чужих елементів. Надійною опорою партійних осередків в їх боротьбі за збереження і консолідацію фабрично-заводських колективів були кадрові робітники.

На кінець 1921 р. Радянська влада поступово ліквідувала воєннокомуністичні методи залучення робітників до праці в промисловості і замінила їх новими формами регулювання складу робітничого класу.

Важливе значення для збереження і відновлення робочої сили в промисловості мала організація заробітної плати. Х з'їзд РКП(б) поставив завдання «...в найкоротший строк забезпечити, принаймні, для робітників найважливіших центрів республіки такий пайок і такі умови життя, які дійсно були б для них стимулом лишатися на фабриках і заводах»¹⁰⁰. З переходом до відбудови народного господарства на рейках непу і відмиранням примусових методів залучення робітників до праці постала потреба докорінно змінити всю систему оплати праці і організації постачання на підприємствах. Було скасовано карткову систему розподілу продуктів, поступово змінено натуральну зарплату грошовою, послідовно запроваджувався в життя ленінський принцип матеріальної зацікавленості. Все це сприяло швидкому зростанню реальної зарплати робітників України. Так, з січня 1922 р. по квітень 1923 р. заробітна плата збільшилась у три рази і досягла 48,5% довоєнного рівня. При цьому її натуральна частина скоротилась з 80% до 20%¹⁰¹. Уже в першій половині 1923 р. зарплата робітників Української РСР становила в середньому 76,2% довоєнного рівня, а в цукровій і харчовій промисловості — значно перевищила рівень 1913 р.¹⁰²

Завдяки поліпшенню матеріального становища робітників поширений серед них раніш побічний промисел став тепер непотрібним. У зв'язку з цим піднеслась активність робітничого класу у відбудові народного господарства. Неухильне підвищення зарплати і поліпшення життєвого рівня трудівників промисловості, пожвавлення народного господарства сприяли потягу робітників з села в місто.

Дійовою формою залучення до праці кваліфікованих робітників були вербувальні кампанії. Першу з них проведено восени 1921 р., коли промислові підприємства України, що переходили на господарський розрахунок, відчули гостру потребу у кваліфікованій робочій силі¹⁰³. На Поволжя, в Курську, Калузьку, Орловську та інші губернії країни були послані вербувальники, які на 21 грудня 1921 р. зібрали понад 10 тис. вибійників, кріпильників, котельників, слюсарів і робітників інших спеціальностей¹⁰⁴. Восени 1922 р. в різних губерніях РРФСР і України було наведено 16,4 тис. гірників¹⁰⁵, а весною 1923 р. — 21 тис.¹⁰⁶

¹⁰⁰ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 529.

¹⁰¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КІ України), ф. 3, оп. 1, од. зб. 1595, арк. 107; Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2595 оп. 1, спр. 108, арк. 41.

¹⁰² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1335, арк. 74, 79.

¹⁰³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 576, арк. 3—52.

¹⁰⁴ Там же, спр. 856, арк. 23—26.

¹⁰⁵ «Обзор профдвижения Донбасса к IV губсъезду профсоюзов (январь 1922 г. — апрель 1923 г.)», Харьков, 1923, стор. 126.

¹⁰⁶ Газ. «Коммунист» від 22 травня 1923 р.

Приймання робітників на підприємства проводилось через спеціально створені органи — біржі праці, завдання яких полягало в тому, щоб задовольняти попит промислових підприємств на робочу силу. При біржах праці функціонували комітети з представників господарських органів і профспілок. Вони розподіляли між підприємствами робочу силу, боролись з незаконним найманням робітників, а також сприяли планомірній ліквідації безробіття. В 1924 р. біржі праці перетворено в посередницькі бюро, які стали активними трудовими посередниками між підприємствами і робітниками. Ця реорганізація сприяла регулюванню праці, забезпеченню підприємств робітниками необхідної кваліфікації, а безробітним у підшукуванні роботи. Агенти біржі праці виявляли попит на робочу силу, а також пропонували її, друкуючи з цією метою спеціальні реклами і публікації у газетах. Місцеві господарські і профспілкові органи, в свою чергу, розповсюджували на площах, в клубах, парках і скверах бюлетені, де зазначалося, в яких робочих спеціальностях є потреба на тому чи іншому підприємстві. Наркомат праці України також систематично публікував інформаційні повідомлення про кон'юнктуру на ринку праці. Налагодження такої інформації запобігало даремним переїздам безробітних з одного району в інший. У прийманні і звільненні робітників важливу роль відігравали партійні осередки і профспілкові організації підприємств. Працювати їм доводилось у дуже важких умовах. Криза збуту промислової продукції призвела до значної недовантаженості підприємств, звідси — відсутність чітких виробничих перспектив, часті перебої в постачанні паливом, сировиною тощо нерідко викликали скорочення штатів і перешкоджали планомірному відновленню кадрів робітничого класу.

Скорочення штатів виробництва викликало масове звільнення з підприємств молодих робітників, які здебільшого не мали потрібної кваліфікації. Найактивнішу участь у боротьбі за збереження робітничої молоді на заводах і фабриках узяв Ленінський комсомол України. Зважаючи на те, що в той час єдиним засобом збереження молоді на виробництві було підвищення її професійної кваліфікації, комсомольські організації під керівництвом Компартії України спільно з господарськими і профспілковими організаціями здійснили в цьому напрямі важливі заходи, зокрема, розгорнули широку діяльність по охопленню професійним навчанням молодих робітників, по захисту і збереженню норм праці підлітків тощо.

Після ліквідації кризи збуту промислової продукції підприємства почали в плановому порядку одержувати виробничі завдання, забезпечувалися своєчасно паливом, сировиною і допоміжними матеріалами. Вже в другій половині 1924 р. при допомозі партійних осередків на більшості підприємств було досягнуто сталих штатів робітників і на основі розширення виробництва — планомірного поповнення кваліфікованої робочої сили. Наприклад, на Луганському паровозобудівному заводі в лютому 1923 р. налічувалось усього 3725 робітників, а пуск раніше не діючих цехів і мартенівської печі дав можливість на серпень 1924 р. збільшити їх кількість до 6748 чоловік. Партійний осередок заводу безпосередньо керував прийомом робітників, підбирав кадри вербувальників робочої сили тощо¹⁰⁷. Єнакіївський завод ім. Г. І. Петровського, який у травні 1923 р. було тимчасово законсервовано, на початку 1924 р. відновив свою роботу. Спеціальні цехові контори по набору робочої сили

¹⁰⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1551, арк. 33—59; од. зб. 1540, арк. 136, 137; од. зб. 1916, арк. 20; од. зб. 2040, арк. 10.

прийняли на завод близько 5 тис. кадрових кваліфікованих робітників¹⁰⁸. З кожним днем ставали до ладу старі й нові заводи, зростала кількість фабрично-заводських робітників.

Швидко зростав робітничий клас на підприємствах у Катеринославській губернії. Так, у 1923 р. на заводах «Південьсталі» було зайнято близько 7,5 тис. робітників, а на січень 1925 р. їх кількість збільшилась до 17,5 тис.¹⁰⁹ На початку 1923 р. було пушено Катеринославський металургійний завод ім. Г. І. Петровського, на який поступило 4,3 тис. робітників. Він став одним з потужних підприємств важкої індустрії республіки. Партійний осередок заводу, що складався у вересні 1924 р. з 606 комуністів, провів додатковий набір робітників на підприємство, і на липень 1925 р. загальне число робітників становило 13,7 тис. чоловік¹¹⁰.

Подібний процес збільшення кількості робітників відбувався в Одеській губернії. Наприклад, у жовтні 1923 р. на Миколаївському суднобудівному заводі працювало 3 тис. робітників, а вже в грудні 1924 р.— 6 тис. чоловік. Вирішальну роль у відновленні робочої сили на підприємстві відіграв партколектив, який у 1925 р. складався з 660 комуністів. На заводі було створено численний загін робітників, що відзначався високою класовою свідомістю і організованістю¹¹¹. Так було на більшості підприємств України. Якщо в 1922—1923 рр. у ценовій промисловості УРСР працювало 294 тис. робітників, то вже на 1 листопада 1925 р.— 497 134¹¹².

Велику роль в успішному відновленні кадрів пролетаріату відігравало послідовне здійснення ленінського принципу матеріальної заінтересованості. В 1924 р. в результаті проведення грошової реформи було стабілізовано заробітну плату робітників, що певною мірою поліпшило їх матеріальне становище. Наприкінці 1924 р. партійні організації і господарчі органи почали запроваджувати на підприємствах відрядну зарплату. На IX з'їзді КП(б)У в доповіді В. Я. Чубаря про господарське будівництво повідомлялось, що реальна зарплата робітників республіки уже в серпні 1925 р. досягла 96,7% довоєнного рівня¹¹³.

Починаючи з 1923 р., на заводах і фабриках України було вжито заходів по охороні праці та оздоровленню робітників. Зокрема, їм надавалися обов'язковий щотижневий відпочинок і щорічна оплачувана відпустка, заборонялась понаднормова робота, рік у рік збільшувались фонди соціального страхування. На підприємствах періодично проводились медичні огляди робітників; тих, хто потребував відпочинку або лікування, посилали на курорти, в санаторії тощо. Все це сприяло створенню постійних кадрів робітників і зменшувало їх плінність.

Протягом усього відбудовного періоду партія і уряд здійснювали заходи, спрямовані на розв'язання питання безробіття, збереження кваліфікації безробітних і їх поступового повернення на підприємства. Для подання допомоги безробітним було створено Надзвичайну комісію, яка при активній участі місцевих партійних, державних і профспілкових органів проводила величезну роботу.

¹⁰⁸ Газ. «Коммунист» від 3 липня 1925 р.

¹⁰⁹ Газ. «Правда» від 12 лютого 1925 р.

¹¹⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1837, арк. 75, 111, 140; од. зб. 926, арк. 55; од. зб. 2208, арк. 2—20; од. зб. 2168, арк. 39; газ. «Коммунист» від 1 червня 1924 р.

¹¹¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2459, арк. 24—169; од. зб. 5958, арк. 2, 7; од. зб. 3111, арк. 8, 9, 88, 89.

¹¹² К. Шиян, Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921—1925 рр.), К., 1959, стор. 248.

¹¹³ «Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, Стенографический отчет», Харьков, 1926, стор. 209.

Найпоширенішою формою трудової допомоги безробітним була організація громадських робіт трудових артілей. Праця в цих артілях запобігала декваліфікації і декласуванню кадрових робітників. За неповними даними, з 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1923 р. на Україні було створено 190 трудових артілей, в яких щоденно в середньому працювало близько 7 тис. чоловік. Це були ковальсько-слюсарські, швейні, шевські та інші артілі¹¹⁴. Найбільшу кількість таких артілей налічували Одеська, Київська, Катеринославська і Харківська губернії.

Великі кошти Радянська держава асигнувала для подання безробітним натуральної і грошової допомоги. Раднарком УРСР лише в березні 1922 р. виділив для фонду соціального страхування на випадок безробіття 100 тис. золотих довоєнних карбованців¹¹⁵. Страхові каси видавали особам, які лишилися без роботи, щомісячну допомогу в розмірі половини або третини колишнього заробітку.

Як свідчать дані Центральної комісії по боротьбі з безробіттям, на кінець відбудовного періоду всіма видами трудової, натуральної і грошової допомоги було охоплено близько 50% усіх безробітних, зареєстрованих на біржах праці України¹¹⁶.

Отже, Комуністична партія шляхом організації всебічної допомоги безробітним зберегла їх від розпилення і декласування, а також повернула на промислові підприємства велику кількість кваліфікованих робітників. Тільки за квітень — жовтень 1925 р. фабрично-заводська і гірничо-промисловість України прийняла близько 40 тис. безробітних¹¹⁷.

Поряд з кількісним відновленням робітничого класу у відбудовний період йшло його якісне зростання. Важливим кроком у цьому напрямі були заходи Комуністичної партії і Радянського уряду по боротьбі з неписьменністю в робітничому середовищі. На багатьох заводах України, як, наприклад, на Харківському паровозобудівному, «Електросила» № 1, уже в 1923 р. неписьменність серед робітників була майже повністю ліквідована¹¹⁸. В тому ж році було обстежено 29 промислових підприємств основних галузей виробництва Харкова, Одеси, Києва і Донбасу. Виявилось, що з 3728 робітників Києва неписьменні становили 9,9%, з 2784 робітників Одеси — 7,9, а з 3700 робітників Харкова — лише 2,8%¹¹⁹. Серед гірників Донбасу в 1923/24 р. неписьменні становили 25%¹²⁰, серед металістів — 15%¹²¹. Ліквідація неписьменності серед робітників полегшувала Комуністичній партії громадсько-політичне і культурне виховання, сприяла піднесенню класової самосвідомості, створила умови для підготовки нових фабрично-заводських кадрів.

При розв'язанні питань підготовки кадрів робітників Комуністична партія враховувала перспективи майбутнього розвитку країни по шляху індустріалізації. XIII з'їзд РКП(б) у резолюції «Про роботу серед молоді» звертав увагу партійних організацій на необхідність проведення підготовки кадрів кваліфікованих робітників у відповідності з перспективами розвитку промисловості¹²². Найдоцільнішою формою такої підготовки в умовах відбудовного періоду виявились школи фабрично-за-

¹¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 579, арк. 46—48; спр. 1638, арк. 93.

¹¹⁵ «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины», 1922, № 174, стор. 174.

¹¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 1638, арк. 1—3; спр. 579, арк. 46—48.

¹¹⁷ Там же, спр. 2623, арк. 91, 92.

¹¹⁸ Газ. «Коммунист» від 2 березня 1923 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1515, арк. 107.

¹¹⁹ Газ. «Коммунист» від 26 вересня 1923 р.

¹²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1089, арк. 86, 87.

¹²¹ Там же, од. зб. 2055, арк. 36.

¹²² «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 78, 79.

водського учнівства (ФЗУ). Ці школи готували кваліфікованих робітників, які поряд з технічними знаннями і виробничими навичками повинні були мати певну загальноосвітню і політичну підготовку.

Визначальну роль у будівництві шкіл ФЗУ відіграли місцеві партійні, профспілкові та комсомольські організації. Вони забезпечували школи приміщеннями, технічним обладнанням, комплектували педагогічний персонал, проводили політико-виховні заходи серед учнів. На Україні такі школи було створено при заводах ім. Карла Маркса, ім. Г. І. Петровського та ім. Карла Лібкнехта — в Катеринославі, при заводі «Електросила» № 1 — у Харкові, при заводі «Оборона Червоного Луганська» — в Донбасі та ін. В середньому в цих школах навчалось по 200—300 учнів¹²³. Сітка шкіл ФЗУ на Україні зростала дуже швидко. Тільки за перші два роки відбудовного періоду було відкрито 177 шкіл, в яких навчалось 10219 учнів¹²⁴. На 1 січня 1924 р. на Україні налічувалось 280 шкіл з загальною кількістю учнів 18 тис., а в 1925/26 р. — вже 353 школи з загальною кількістю 23390 учнів¹²⁵. На кінець 1925 р. школи ФЗУ вже охоплювали навчанням близько 75% підлітків, які працювали на підприємствах¹²⁶. Вони завоювали визнання молоді, увагу господарських органів і стали невід'ємною частиною соціалістичної промисловості. За роки відбудови народного господарства в школах ФЗУ на Україні було підготовлено близько 10 тис. кваліфікованих робітників¹²⁷.

Важливою ланкою в системі підготовки кадрів кваліфікованих робітників для соціалістичної промисловості були індустріально-технічні професійні школи. У важких умовах голоду і занепаду народного господарства будівництво цих шкіл становило величезні труднощі. Їх сітка стабілізувалась лише на кінець відбудовного періоду. В 1925/26 р. на Україні працювало 127 професійних шкіл, в яких навчалось 17 445 молодих робітників¹²⁸. Крім навчання кадрів робітників через ФЗУ і професійні школи, здійснювалась підготовка і перепідготовка робітників без відриву від виробництва на курсах по ліквідації технічної неграмотності, по підвищенню кваліфікації тощо. Широко практикувалось також виробниче навчання робітників через систему індивідуального і бригадного учнівства.

Незважаючи на дуже обмежені матеріальні і виробничі можливості, на кінець відбудовного періоду було досягнуто значних успіхів у підготовці кадрів робітників з відривом і без відриву від виробництва. На 1 грудня 1925 р. в системі професійно-технічної освіти України навчалось 85 328 чоловік, що становило приблизно 1/6 усіх працюючих¹²⁹.

Підвищення загального культурно-технічного рівня робітничого класу сприяло піднесенню продуктивності праці, збудженню у робітників потягу до технічних знань. Нагороджений великий досвід підготовки кадрів робітників дав можливість у значно більших масштабах

¹²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2443, арк. 39; од. зб. 1891, арк. 13, 80; од. зб. 2447, арк. 36, 37; од. зб. 2458, арк. 131, 140; од. зб. 3093, арк. 34; од. зб. 3094, арк. 87; од. зб. 2445, арк. 67, 68; ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 213, арк. 3, 4; газ. «Коммунист» від 4 липня 1922 р., 8 червня 1923 р., 26 березня 1925 р.

¹²⁴ Газ. «Коммунист» від 4 лютого 1923 р.

¹²⁵ «Итоги партпереписи на Украине за 1923 год», Харьков, 1924, стор. 251; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 108, арк. 16—18.

¹²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 151, арк. 192—194; ф. 166, оп. 6, спр. 108, арк. 2—18.

¹²⁷ «Діяльність Наркомосвіти УРСР за 1924/25 рік», Харків, 1926, стор. 152.

¹²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 108, арк. 16—18.

¹²⁹ «Народное просвещение на Украине, Учреждения профессионального и политического просвещения на 1 декабря 1925 г.», Харьков, 1927, стор. 7.

здійснювати цю справу в період індустріалізації країни і збагатився в наступні роки соціалістичного будівництва. Слід зазначити, що Комуністична партія спрямовувала головну увагу на відновлення кадрів пролетаріату вирішальних галузей цензової промисловості. Так, лише з 1923 по 1926 р. кількість робітників у цих галузях зросла на 160,3 тис. чоловік. Якщо в 1913 р. з 642,3 тис. робітників України у важкій промисловості було зайнято 365 тис. чоловік, то в 1926 р. з 607,9 тис. робітників — 372,3 тис., тобто більше, ніж у довоєнному 1913 р.¹³⁰

Високий рівень концентрації робітників був на окремих промислових підприємствах України. Наприклад, на Катеринославському металургійному заводі ім. Петровського у липні 1925 р. було зайнято близько 14 тис. робітників¹³¹. По кілька тисяч робітників об'єднували колективи таких гігантів, як Юзівський і Макіївський металургійні заводи, Харківський паровозобудівний завод, Миколаївський суднобудівний завод та ін. У січні 1924 р. 1200 підприємств з кількістю робітників до 500 чоловік охоплювали всього 74,4 тис. робітників, а на 169 підприємствах, на кожному з яких було по 500 і більше робітників, працювало 243,4 тис. чоловік¹³², тобто близько 80% усього фабрично-заводського пролетаріату. Все це полегшувало консолідацію робітничого класу, роботу партії по організації і вихованню робітників.

Високий рівень концентрації робітничого класу України мав важливе значення для зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Адже в той час робоча сила підприємств поповнювалась як за рахунок потомственного пролетаріату, так і вихідців із селян. За даними профспілкової статистики, у металургійну промисловість УРСР за 1918—1925 рр. прийшло 42,5% кадрових робітників і 51,6%—вихідців із селян. Робітниче поповнення вугільної промисловості Донбасу за той же період становило 35,1% потомствених пролетарів і 61,7% вихідців із селян¹³³.

Для повнішої характеристики якісного складу пролетаріату республіки розглянемо питання про його кадровість, а також зв'язки робітників з сільським господарством. У металообробній і машинобудівній промисловості УРСР на кінець 1925 р. робітники з дореволюційним трудовим стажем становили 52,5%, у металургії — 40,1%, на кам'яновугільних підприємствах Донбасу — 33,2%, а в залізорудній промисловості України — 37,6%. Робітники, які прийшли на заводи і фабрики в період громадянської війни і першого року непу, становили незначний процент (в середньому 9% в усіх галузях виробництва). Що ж до важкої промисловості, то тих, що стали її робітниками в 1922—1925 рр., було понад 20%, а в залізорудній промисловості — 27,2%¹³⁴. Отже, в основних галузях промисловості України процент робітників з дореволюційним стажем був досить високим. Це були кадрові робітники, які витримали випробування жорсткої експлуатації на капіталістичних підприємствах і брали найактивнішу участь у підготовці і проведенні соціалістичної революції, у відбудові народного господарства.

В 1921—1925 рр. тривав безперервний процес збільшення кадрових робітників, які рвали зв'язок з сільськогосподарським виробництвом і

¹³⁰ А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века, М., 1955, стор. 162.

¹³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 2208, арк. 18.

¹³² «Україна, Статистичний довідник», Харків, 1925, стор. 413.

¹³³ «Состав фабрично-заводского пролетариата СССР в диаграммах и таблицах, Итоги переписи металлистов, горнорабочих и текстильщиков 1929 года», М., 1930, стор. 6—8.

¹³⁴ «Состав фабрично-заводского пролетариата СССР в диаграммах и таблицах, Итоги переписи металлистов, горнорабочих и текстильщиков 1929 года», стор. 6—8.

працювали виключно в промисловості. Наприклад, у металургії України робітники, які підтримували зв'язок з сільським господарством, на кінець відбудовного періоду становили всього 18,5%, у вугільній промисловості Донбасу — близько 20%¹³⁵. Проте і робітники, зв'язані з сільськогосподарським виробництвом, мали досить значний виробничий стаж. Так, у металургійній і машинобудівній промисловості середній виробничий стаж робітників, зв'язаних з сільським господарством, становив 11,3 року, в металургійній промисловості — 7,1 року, а на кам'яно-вугільних підприємствах Донбасу — 5,9 року¹³⁶.

Відновлення кадрів промислового пролетаріату супроводжувалось невинним збільшенням кількості кваліфікованих робітників. На металургійному заводі ім. Петровського в Катеринославі вже у лютому 1923 р. з 4,3 тис. робітників близько 35% становили кваліфіковані робітники¹³⁷, а на Єлисаветградському (нині Кіровоградському) заводі «Червона зірка» у червні 1924 р. питома вага кваліфікованих робітників становила близько 85%¹³⁸. За 1923—1925 рр. у вугільній промисловості Донбасу процент кваліфікованої частини гірників і вибійників збільшився з 9,7 до 15,2¹³⁹.

На завершення характеристики якісного складу пролетаріату України спинимось на питаннях національності і професійної організованості робітників.

Здебільшого поповнення рядів промислового пролетаріату відбувалося, в основному, за рахунок корінного населення. В результаті проведеного в 1923 р. обстеження 29 промислових підприємств встановлено, що $\frac{3}{4}$ загальної кількості робітників народилися на Україні. Серед опитаних робітників Харкова українці становили 64,5%, росіяни — 28,5%, інші національності — 7%, у Києві серед усіх робітників — українців було 49,5%, в Донбасі — 44,1%, а в Одесі — 23,7%¹⁴⁰. Наприкінці відбудовного періоду серед робітників республіки українці становили 54,6%, росіяни — 29,2%, решта — 16,2%. Серед металістів українці становили 52,9%, росіяни — 32,7%, серед гірників відповідно — 31,5% і 57,9%, серед залізничників — 72,7% і 21,7% і т. д.¹⁴¹.

Збільшення кількості робітників за рахунок українців мало велике значення для поповнення рядів КП(б)У національними кадрами, які знали мову, життя і побут українського народу, а також сприяло налагодженню змички міста з селом і зміцнювало зв'язки Комуністичної партії з трудящими масами.

За роки відбудови народного господарства значно зросла професійна організованість робітників. На 1 січня 1921 р. профспілками УРСР було зареєстровано 157,8 тис. гірників і 108,8 тис. металістів, а у січні 1926 р. профспілки республіки об'єднували уже 176,5 тис. гірників і 183,4 тис. металістів¹⁴². Зокрема, в 1925 р. у Донецькій губернії профспілками було охоплено 97% усіх робітників, у Харківській — 95%, у

¹³⁵ «Состав фабрично-заводского пролетариата в диаграммах и таблицах. Итоги переписи металлистов, горнорабочих и текстильщиков 1929 года», стор. 10.

¹³⁶ Там же.

¹³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 926, арк. 55.

¹³⁸ Там же, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2447, арк. 70.

¹³⁹ Там же, ф. 3, оп. 1, од. зб. 983, арк. 16, 17; од. зб. 1089, арк. 5; «Отчет Всеукраинского комитета союза горнорабочих за 1925 г.», Харьков, стор. 210.

¹⁴⁰ Газ. «Коммунист» від 26 вересня 1923 р., ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1515, арк. 107.

¹⁴¹ С. В. Миняев, Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні, Харків, 1928, стор. 52.

¹⁴² «Труд и профсоюзы на Украине (Статистический справочник за 1921—1928 гг.)», Харьков, 1928, стор. 12—15.

Катеринославській — 90% і т. д.¹⁴³ Отже, профспілки об'єднували майже всіх фабрично-заводських робітників України.

Одним з найзнаменніших підсумків відновлення кадрів промислового пролетаріату було різке зростання політичної активності робітників. Разом з відновленням і консолідацією кадрів промислового пролетаріату невпинно зростав потяг робітників у партію. Склад комуністів-робітників у партії збільшився у зв'язку з ленінським набором. Якщо в 1922 р. у складі КП(б)У робітники становили 51,3%, селяни 17,5%, службовці та інші — 31,2%, то на 1 липня 1925 р. кількість робітників у партії досягла 72,2%¹⁴⁴. Швидко зростала і комсомольська організація України за рахунок припливу робітничої молоді. Так, за 1924 р. її ряди збільшились з 43 218 до 144 тис. чоловік¹⁴⁵.

Збільшення кількості комуністів і комсомольців на виробництві набагато піднесло керівну роль партії в середовищі робітничого класу. Яскравим свідченням посилення зв'язку партії з масами робітників було створення навколо неї широкого робітничого безпартійного активу.

Відновлення кадрів промислового пролетаріату, зростання його політичної активності на кінець відбудовного періоду привели до дальшого зміцнення союзу робітничого класу і селянства і, отже, диктатури пролетаріату. Робітничий клас ще тісніше згуртувався навколо ленінської партії і впевнено вів за собою багатомільйонне селянство по шляху соціалістичного будівництва.

С. И. АППАТОВ

ПРОНИКНЕННЯ АМЕРИКАНСЬКОГО КАПІТАЛУ В ЕКОНОМІКУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

(1914 — жовтень 1917 рр.)

До початку першої світової війни південь України був розвинутим промисловим і сільськогосподарським районом. На початку ХХ ст. на долю України припадало 53% всієї виплавки чавуну в Росії, 65% видобутку кам'яного вугілля. В. І. Ленін вказував, що капіталістична промисловість України, як і вся промисловість півдня Росії, не знала «ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення... Міжнародний капітал не завагався переселитися всередину митної стіни і влаштуватися на «чужому» ґрунті...»¹⁴⁶. В промисловість України до початку першої світової війни було вкладено 413,8 млн. крб. іноземного капіталу, переважно французького і бельгійського, що становило 36% усіх іноземних інвестицій у промисловість країни. Прикладом залежності відсталого економіки царської Росії від іноземного капіталу може бути Одеса. Найбільші підприємства міста належали французам та бельгійцям. Німецькі капіталісти Берндт, Рестель, Белліно-Фендріх, Ген володіли металообробними підприємствами, Санцебахер і Арпс — пивоварними і пробковими заводами. Грек Родоконакі був хазяї-

¹⁴³ «Профдвижение Харьковской губернии в 1924—1925 гг.», Харьков, 1926, стор. 12; «Профработа на Екатеринославщине в 1925 году», Катеринослав, 1926, стор. 12.

¹⁴⁴ «Итоги партпереписи 1922 года на Украине», Харьков, 1922, стор. 8; «Основные моменты роста КП(б)У (за время от VIII до IX партконференции)», Харьков, 1925, стор. 17.

¹⁴⁵ «Жіноча праця на Україні, Статистичний довідник», Харків, 1930, стор. 107.

¹⁴⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 420.

ном шкіряних заводів. Французький, бельгійський і англійський капітали були вкладені в акції судоремонтного заводу РОПІТ, Одеського трамвая, газового заводу та ін. Основна галузь промисловості Одеси — харчова — працювала на імпортній сировині. Вугілля доставлялось в Одесу не з Донбасу, а з Кардіффа (Англія), бавовна — з США і Єгипту, цемент — не з Новоросійська, а з Англії. Індійський джут, англійське прядиво, іспанський мідний колчедан, алжирські фосфорити, манільські коноплі та інша іноземна сировина перероблялись на підприємствах Одеси. Шкірзаводи міста щороку одержували з Німеччини та Англії близько 400 тис. пудів дубильних екстрактів. Олійні заводи теж працювали на імпортній сировині¹⁴⁷. Навіть водопровід був зданий в концесію англійцям¹⁴⁸. З 27 акціонерних товариств і компаній, офіційно зареєстрованих в Одесі в 1899 р., вісім (найбільших) були іноземного походження з правліннями в Парижі, Лондоні, Брюсселі, Нью-Йорку¹⁴⁹.

Американський капітал, що проникав в Росії значно пізніше інших, швидко надолужував упущені можливості інтенсивним проникненням на російський ринок та інвестуванням капіталів у промисловість Росії. В. І. Ленін вказував, що наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. у південну Росію перевозилися з Америки цілі заводи¹⁵⁰. Так, у грудні 1896 р. на Україну в район ст. Сартани (4 км від Маріуполя) було завезено повне устаткування трубпрокатного заводу, виготовлене у США на замовлення «Нікополь-Маріупольського товариства»¹⁵¹.

Зацікавленість у сільськогосподарській сировині, вугіллі, залізній і марганцевій рудах України, прагнення захопити в свої руки неосяжні ринки царської Росії підвищували в очах американських ділків цінність південно-українських чорноморських портів. Ці порти, особливо Одеса, стали на початку ХХ ст. найважливішими перевалочними пунктами ввозу найбільших американських компаній. Провідні американські фірми, зайняті виробництвом сільськогосподарських машин, створювали на півдні склади продукції, яка потім розпродавалася по всій Росії. «Міжнародна компанія жнивварських машин» мільйонера Мак Кормика створила в Одесі найбільший в Росії відділ фірми, який незабаром став одним з найважливіших каналів проникнення американських капіталів на південь країни. З цією ж метою на початку першої світової війни було відкрито відділ «Російсько-американської торговельної палати» в Одесі, який згодом перетворився на самостійну «Російсько-американську торговельну палату на півдні Росії»¹⁵². Одним з найактивніших діячів Одеського відділу палати в роки першої світової війни, що успішно діяв в Одесі і Миколаєві, був Каламатіано, запеклий американський розвідник, згодом учасник змови Локкарта¹⁵³.

З початком першої світової війни американські фінансові і промислові кола різко активізували діяльність за оволодіння ринками Росії. Цьому сприяв ряд моментів. Насамперед, була усунена конкуренція Німеччини. Посилалась зацікавленість самодержавства в одержанні з США військового спорядження і боєприпасів. На початок лютого 1915 р. замовлення Росії в США перевищили суму 4 млрд. крб.¹⁵⁴

¹⁴⁷ «Нариси розвитку народного господарства УРСР», К., 1948, стор. 12.

¹⁴⁸ «Одеська область за 40 років», Одеса, 1958, стор. 78.

¹⁴⁹ «Отчет Одесского Комитета торговли и мануфактур за 1899 г.», Одесса, 1900, стор. 200—201.

¹⁵⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 420.

¹⁵¹ Р. Г. Симоненко, Імперіалістична політика США щодо України в 1917—1918 рр., К., 1957, стор. 22.

¹⁵² Газ. «Одесские новости» від 18 січня 1919 р.

¹⁵³ «Вестник Российско-американской торговой палаты», СПб, 1915, стор. 193.

¹⁵⁴ «American-Russian Journal of Commerce», 1916, N-4, стор. 5.

Становище нейтральної держави, яке Сполучені Штати Америки зберігали протягом трьох років війни, добиваючись максимального фінансового і політичного ефекту за рахунок знесилення конкурентів в обох ворогуючих угрупованнях, дозволило американським імперіалістам виділити значну частину засобів і сил для проникнення в Росію. В 1914—1916 рр. з США в Росію безперервно прибували представники американських банків, торговельних і промислових фірм¹⁵⁵, розширилась сітка американських консульств у Росії, відкрився відділ американського банку в Петрограді. Різко зріс обсяг американського експорту в Росію (з 5 692 179 дол. у березні 1915 р. до 21 100 734 дол. у березні 1916 р.). В цілому, американський експорт зріс удвоє порівняно з 1914 р.¹⁵⁶ Росія одержувала американську позику. Газета «Сатердей івнінг пост», оцінюючи винятково привабливі перспективи для американських капіталістів в Росії, писала: «Росія являє собою в наш час найбільшій можливості для промислової експлуатації, які можна знайти в світі»¹⁵⁷.

Проникнення американського капіталу в економіку України в роки першої світової війни можна простежити по діяльності американських консулів, «ділових візитах» представників американських банків, торговельних і промислових фірм, посилці різного роду делегацій та ін. Консульські представництва США в Києві, Харкові, Одесі, які часто комплектувались вихідцями з Росії, діяльно займались економічним шпіонажем, збираючи інформацію про становище в промисловості і сільському господарстві України. На півдні України найбільш активно діяв американський консул в Одесі Джон А. Рей. Його донесення Департаменту і Міністерству торгівлі США містили широкую інформацію про можливі шляхи проникнення американського капіталу в південні губернії Росії.

У березні 1916 р. в спеціальній доповіді, присвяченій можливостям продажу американського обладнання для водонапірних станцій і насосів на Україні, Рей дав вичерпну характеристику відсталості іригаційного господарства в південних областях України, вказав, що основна частина замовлень на таке обладнання уже перехоплена англіїцями через позики, одержані Росією¹⁵⁸. У своїх донесеннях Рей відзначав, що американським промисловцям неминуче доведеться зіткнутися з англійською і німецькою конкуренцією на півдні України. Проте він оптимістично дивився на наслідки такої боротьби, бачачи великі можливості для виробництва необхідного обладнання американськими фірмами на місці. Так, Рей посилався на успішне використання американського обладнання на водяному млині на околиці Одеси — Люстдорфі. «Настав слушний час для американських промисловців швидше ввозити машини і обладнання на південь Росії», — робив висновок Рей¹⁵⁹.

Донесення консулів і дипломатів не задовольняли повністю попит американських капіталістів на інформацію про можливості інвестування капіталів на півдні Росії. Тому уже в перші роки війни на Україні побували з так званими «діловими візитами» відомі представники промислового і банківського капіталу США. В середині 1916 р. Київ, Харків, Одесу відвідали віце-президенти одного з найбільших американських банків Мак-Робертс і А. Ріб. Основною метою їхньої подорожі в Росію було закінчення переговорів про умови американської позики, водночас серйозного значення надавалось і безпосередньому ознайомленню з

¹⁵⁵ «American-Russian Journal of Commerce», 1916, N 12, стор. 13.

¹⁵⁶ «American-Russian Journal of Commerce», 1916, N 6, стор. 15.

¹⁵⁷ Газ. «Saturday Evening Post» від 21 квітня 1917 р.

¹⁵⁸ «American-Russian Journal of Commerce», 1916, N 4, стор. 15.

¹⁵⁹ Там же, стор. 16.

«діловими можливостями півдня Росії». Після повернення в США Мак-Робертс говорив: «Я вважаю, що найзручніша форма використання американського капіталу в Росії — це організація російських фабричних відділень»¹⁶⁰. У листопаді 1916 р. Харків і Одесу відвідав новий американський комерційний аташе в Росії Хантінгтон з метою «вивчення російської промисловості і торгівлі»¹⁶¹. В кінці 1916 р. в Київ через Одесу прибула американська торгова місія з офіціальним завданням «вивчити торгіві і промислові можливості цього району». Американські представники відвідали ряд цукрових заводів, кілька банків і відділення Російсько-американської торговельної палати у великих містах України. Водночас через представників США в Росії велися переговори групи американських капіталістів про розміщення капіталу в ряді великих промислових підприємств країни, зокрема на Україні, як тих, що будувалися, так і тих, що існували давно¹⁶². В січні 1917 р. до Росії приїжджав секретар торговельної палати в Нью-Йорку Портер. Протягом двох місяців він їздив по найбільших економічних центрах країни, тривалий час перебував у Києві, Харкові, Одесі, де вів переговори з місцевими промисловими і фінансовими колами про участь американського капіталу в економічному житті півдня Росії. Візиту Портера в Одесу газета «Прюог» (орган промисловців півдня Росії) присвятила спеціальну статтю «Зближення з Америкою»¹⁶³. Серед питань, що обговорювалися, особливе місце зайняли питання про скасування обмежень на вивіз сировини з Росії в США; про дозвіл відправляти особисті грузи в Росію, незважаючи на обмеження військового часу; про відкриття в Росії постійно діючої виставки американських фабрикатів, про обмін делегаціями підприємців і фінансистів¹⁶⁴.

На початку 1917 р. Міністерство торгівлі США направило в Росію чотирьох експертів для вивчення конкретних галузей господарства з метою підготовки до широкого інвестування американського капіталу в російську промисловість¹⁶⁵. Експерт, що займався питаннями гірничої промисловості, особливу увагу приділив можливій участі американського капіталу в розширенні вуглевидобутку в Донбасі та збільшенню імпорту українського марганцю в США. Особливо яскраво проявились експансіоністські апетити американських монополій на Україні в горезвісній місії Рута. Приїзд місії Рута знаменував собою новий етап американської зовнішньої політики у відношенні до Росії після Лютневої революції. Оцінюючи нову ситуацію в Росії, американський торговельний журнал писав: «Останній політичний переворот в Росії відкрив безмежні можливості для американських промисловців і фінансистів. Росія вступила в період найактивнішого економічного розвитку... відкритий шлях до переговорів про новий торговий договір з Росією»¹⁶⁶. Журнал застерігав проти очікування, поки мине загроза німецьких підводних човнів або кінця війни: «Час починати саме тепер, коли труднощі ще великі. Кинувши насіння в землю сьогодні, ми пожнемо завтра багатіючий врожай»¹⁶⁷. Важливим фактором, що розкриває захоплення ділового світу Америки у зв'язку з Лютневою революцією в Росії, були однакові думки американських правлячих, зокрема військових кіл, що новий уряд

¹⁶⁰ «American-Russian Journal of Commerce», 1916, N 7, стор. 24.

¹⁶¹ «American-Russian Journal of Commerce», 1916, N 10, стор. 16.

¹⁶² «American-Russian Journal of Commerce», 1916, N 12, стор. 13.

¹⁶³ Газ. «Прюог» від 24 травня 1917 р.

¹⁶⁴ «American-Russian Journal of Commerce», 1917, N 1, стор. 15.

¹⁶⁵ «American-Russian Journal of Commerce», 1917, N 7, стор. 208.

¹⁶⁶ «American-Russian Journal of Commerce», 1917, N 3, стор. 110.

¹⁶⁷ Там же, стор. 111.

буде більш успішно вести військові дії. Це означало дальше зростання російських замовлень на американські боеприпаси, спорядження і т. п.

Американська буржуазна преса почала кампанію на користь нового ладу в Росії. Представник Міністерства фінансів США С. Угет зробив таку заяву в зв'язку з подіями в Росії: «Перше повідомлення про нове становище в Росії американські банкіри зустріли надзвичайно прихильно. Російські цінні папери і, насамперед, облігації російських позик у США, не лише гарантовані, а й в зв'язку з постановами Тимчасового уряду вести війну до переможного кінця є всі підстави думати, що їх цінність збільшиться. Нічого побоюватись і американським промисловцям, що виробляють зброю і військове спорядження»¹⁶⁸. Газети гаряче вітали такі заходи Тимчасового уряду, як скасування ряду обмежень на ввіз американських товарів в Росію, зміна російського акціонерного законодавства, що дозволило американським ділкам взяти широкую участь у діяльності російських промислових компаній, страхових товариств і банків. Особливе захоплення викликало скасування Тимчасовим урядом закону від 18 квітня 1911 р., який істотно обмежував можливості придбання іноземцями нових нафтоносних ділянок на Кавказі. Якщо поїздки представників американських промислових і торговельних кіл в Росію і на Україну в 1914—1916 рр. американська преса трактувала як візити «суто ділових осіб», то у відношенні місії Рута таких спроб уже навіть не було. Це була по суті урядова делегація з найширшими повноваженнями в економічній і військовій галузях. Уся діяльність місії — яскравий зразок експансіоністської політики США у відношенні Росії, зокрема України. Відомо, що Рут добивався у Тимчасового уряду поступок для проникнення американського капіталу у вугільну промисловість Донбасу. Правлячі кола США одним з найважливіших своїх завдань в Росії вважали будівництво залізниці Москва — Донецький басейн, що дозволило б американським монополіям скоріше прибрати до рук економіку України¹⁶⁹.

В кінці червня 1917 р. місія Рута відвідала Одесу. Місію супроводжував товариш міністра торгівлі Тимчасового уряду Полежаєв. Візит представників правлячих кіл в Одесу не був випадковим: за роки світової війни Одеса стала одним з найголовніших опорних пунктів американського впливу на півдні Росії. Тут значно розширили свій вплив філіали таких великих американських промислових фірм, як машинобудівна фірма «Інтернейшенел харвестор», що виробляла сільськогосподарські машини, «Мартенс і К⁰», «Акціонерне товариство підймальних машин Отіс», «Мануфактурна компанія Зінгер», «Російське акціонерне товариство по виробництву і продажу мастильних матеріалів та інших хімічних продуктів»¹⁷⁰, страхові товариства «Еквітебль» і «Нью-Йорк». Велику увагу приділила місія Одеському порту і залізничному вузлу. Напередодні приїзду місії Рута в Одесу американський журнал у статті «Одеса перетворюється у великий залізничний центр» писав: «Так як після війни Одеса стане одним з найважливіших центрів міжнародної торгівлі в Росії, розроблено план розвитку і залізничної сітки в Одесі. Буде повністю координовано розклад залізничного і морського транспорту для забезпечення безперебійного руху пасажирів і вантажів»¹⁷¹. Повернувшись у США, Рут у багатьох публічних виступах висловлював повне задоволення готовністю Тимчасового уряду піти назустріч американським планам політичного і економічного проникнення в Ро-

¹⁶⁸ «American-Russian Journal of Commerce», 1917, N 3, стор. 111.

¹⁶⁹ Журн. «Исторический архив», 1957, № 3, стор. 36.

¹⁷⁰ Філіал Нью-Йоркської «Vacuum Oil Company».

¹⁷¹ «American-Russian Journal of Commerce», 1917, N 8, vol. III, стор. 239.

сію, високо оцінюючи матеріально-технічні і сировинні ресурси країни, особливо її південних районів, і рекомендував уряду США не шкодувати засобів для воєнної допомоги Росії. Виступаючи в кінці липня 1917 р. на засіданнях «Юніон ліг клуб» Рут усіяло вихваляв Тимчасовий уряд за рішучий курс на війну до переможного кінця. «Я сподіваюсь,— говорив Рут, звертаючись до членів клубу,— що ви всі підтримаєте наш уряд у поданні найширшої допомоги Росії, яка веде сьогодні нашу гру своїми власними силами, Росії, яка втратила уже 7 мільйонів людей і виснажена війною і яка знову готова до нового наступу, в той час як ми вступаєм у війну з свіжими силами і без всяких втрат»¹⁷².

Американська імперіалістична буржуазія, що загарбала величезні прибутки в ході війни на воєнному постачанні обом ворогуючим угрупованням і вступила у війну лише для того, щоб скористатись плодами перемоги, аплодувала Руту і не шкодувала коштів Тимчасового уряду, що гнав на смерть мільйони російських солдатів. Тимчасовий уряд доброзичливо розглянув численні заявки американських фірм на промислове і залізничне будівництво в Росії. Однак реалізація цих концесійних проєктів затримувалась у зв'язку з напруженим становищем в країні.

Зростання революційного піднесення в Росії, червневі події, провал наступу російської армії в Галичині, посилення впливу більшовиків на фронті і в тилу, гарячий подих соціалістичної революції, що невблаганно наближалась, уже гостро відчули і за океаном. Тому в переддень Жовтневої революції основна активність американських імперіалістичних кіл переклочилась на чітко виражену воєнно-політичну підтримку Тимчасового уряду, з зміцненням якого правлячі кола США пов'язували і здійснення майбутніх планів повного економічного закабалення нашої країни. Але не допомогли ні політична підтримка, ні американські позики і кредити, ні заклики до нещадної розправи з більшовиками, якими американський посол в Росії Френсіс засипав Тимчасовий уряд. У переддень Жовтневого збройного повстання Френсіс надіслав панічну телеграму до Вашингтона, вимагаючи негайної відправки в Росію американських окупаційних військ, щоб запобігти здійсненню соціалістичної революції¹⁷³. Та все було даремним. Переможна Жовтнева революція завдала смертельного удару американській політичній і економічній експансії в Росії, похоронивши плани американських імперіалістів спрямовані на економічне закабалення нашої країни, зокрема півдня України.

А. І. БОРТНІКОВ

УЧАСТЬ РОСІЙСЬКИХ СОЛДАТІВ І ОФІЦЕРІВ У ПОЛЬСЬКОМУ ПОВСТАННІ 1830—1831 рр.

Польське повстання 1830—1831 рр., як і повстання російських селян та міської бідноти, «холерні бунти», повстання військових поселенців тощо, було проявом зростаючої кризи кріпосницької системи в Росії.

Російська і польська дворянсько-буржуазна історіографія приховувала участь сотень російських, українських і білоруських солдатів та багатьох офіцерів у польському повстанні. На жаль, і в радянській історичній літературі це питання досі не вивчене і достатньо не висвітле-

¹⁷² «American-Russian Journal of Commerce», 1917, № 9, стор. 270.

¹⁷³ А. Е. Кунина, Провал американських планів завоювання мирового господства в 1917—1920 гг., М., 1954, стор. 28.

не. Справи про російських учасників польського повстання були глибоко поховані в архівних фондах Аудиторіатського департаменту царського воєнного міністерства. Причому в справах про солдатів збереглися лише доповіді для конфірмацій головнокомандуючому російською армією у Польщі і резолюції з конфірмаціями на доповідях, а всі матеріали слідства і суду знищено. Але навіть ці матеріали дають значні відомості про російських солдатів — учасників польського повстання.

Основним стимулом участі російських солдатів і офіцерів у польському повстанні була солідарність російського і польського народів, пригноблених царизмом і кріпосництвом. У російській армії над солдатом, як і над кріпаком, стояв той самий поміщик, пан, тільки одягнений у військову форму. Лайки, жорстокі покарання за найменшу провину чи протест були звичайною формою поводження більшості офіцерів із солдатами. Протягом 25-річного строку служби солдати були відірвані від сім'ї. Їх обтяжували різними повинностями: кріпосними і державними роботами, тривалим навчанням і муштрою. Годували й одягали солдатів погано. Військове начальство розкрадало і без того мізерні кошти, які відпускалися на утримання солдатів. У справах канцелярії начальника штабу російської армії у Польщі збереглося листування з приводу того ганебного факту, що «нижчі чини просять у прохожих милостиню»¹⁷⁴. Серед передових російських офіцерів і солдатів жили ідеї і настрої декабристів, імена яких були овіяні ореолом героїзму і слави. Дехто з офіцерів пропагував ці ідеї. Часом офіцери видавали себе за членів нібито існуючих, уцілілих від розгрому декабристських організацій. Так, штабс-капітан Ситніков у своїх революційних листах-прокламаціях говорив про існування західного товариства декабристів і від його імені закликав «іти разом із слов'яно-поляками і бити негідників-егоїстів»¹⁷⁵. Таким чином продовжувала поширюватися висунута декабристами ідея російсько-польського революційного союзу, початок якому також поклали декабристи, встановивши зв'язок і уклавши угоду з польським Патріотичним товариством. Серед російських солдатів — учасників польського повстання — були ветерани Вітчизняної війни і закордонних походів. Можливо, що вони якоюсь мірою зазнали безпосереднього впливу декабристів.

Передові російські офіцери і солдати, які переходили на бік повсталих поляків, проводили революційну агітацію серед полонених — своїх співвітчизників — за приєднання до повсталих. Так, прапорщик Анікеєв свідчив, що, потрапивши у полон до поляків, він добровільно перейшов на службу до них, «быв наперед уговариваем с просьбою и уверением многих особ из польских жителей и из русских офицеров, которых не обнаружил (тобто не назвав. — А. Б.), якобы по незнанию их»¹⁷⁶. Штабс-капітан Сливицький, за національністю поляк, який перебував у полоні у повстанців, розповідав, що Анікеєв дивувався, як він, поляк, може служити проти своїх співвітчизників, а також схилив полонених — польських і російських офіцерів та солдатів — до переходу на бік повстанців¹⁷⁷. Інші полонені російські і польські офіцери, які бачили Анікеєва в рядах повстанців, підтвердили цей факт.

Активну революційну агітацію серед російських солдатів і офіцерів проводили також демократично настроєні поляки. Багато з них добре

¹⁷⁴ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 14014, оп. 3, спр. 2365, арк. 43.

¹⁷⁵ А. Федосов, Революционное движение в России во второй четверти XIX в., М., 1958, стор. 78.

¹⁷⁶ ЦДВІА, ф. 536, оп. 1, спр. 4, арк. 109.

¹⁷⁷ Там же, арк. 46.

знали про союз декабристів з таємним польським патріотичним товариством і енергійно пропагували ідею російсько-польського союзу. В січні 1831 р., після скинення Миколи I з польського престолу, у Варшаві відбулася багатолюдна демонстрація в пам'ять декабристів, організована Патріотичним товариством. На масовому мітингу, який відбувався на площі, виступили видатні діячі Патріотичного товариства. Польські повстанці зверталися до російського народу з закликом: «За нашу і вашу свободу!». Водночас польський сейм випустив декларацію про те, що польський народ — не ворог російському народові — і що після визволення від царизму між обома народами встановляться братерські відносини. Крім того, сейм прийняв постанову про створення земельного фонду для наділення землею російських добровольців¹⁷⁸. Полум'яну агітацію в дусі російсько-польського революційного союзу проводив видатний діяч польського повстання Іоакім Лелевель.

У Польщі друкувалися звернення до російського народу, прокламації і відозви з революційними закликами, які розповсюджувалися серед російських солдатів у Польщі і в самій Росії серед російського, українського та білоруського народів. Деякі з цих прокламацій випускалися від імені неіснуючих російських таємних товариств або видатних російських діячів, незадоволених режимом Миколи I, наприклад, від імені генерала Ермолова. Проте необхідно відзначити, що з часом дієвість польської революційної агітації значно ослабла, бо в самій Польщі шляхетсько-аристократичне керівництво повстанням і уряд проводили по суті реакційну політику.

Незважаючи на жорстокі заходи царського уряду, прогресивна громадськість Польщі наполегливо проводила усну агітацію серед російських солдатів і офіцерів. Про поширення революційних настроїв серед російських солдатів свідчить повідомлення жандармського чиновника начальника 1-го округу корпусу жандармів по Ліфляндській губернії від 20 грудня 1830 р. «про недозволені розмови» солдатів гренадерського князя Суворова полку. У повідомленні говорилося про те, що солдати «на ночівлях між собою розмовляли про сучасні справи в Царстві Польському і деякі навіть сказали такі слова: «Час і нам починати»¹⁷⁹.

В архівних фондах Аудиторіатського департаменту збереглися справи військових судів про поляків, притягнутих до відповідальності за підмову російських офіцерів і солдатів до переходу на бік повстанців, а також за переховування російських солдатів, що втекли з армії. Наприклад, при штабі 5-го резервного кавалерійського корпусу військовий суд розглядав справу Матвія Ольховицького — економа маєтку поміщиці Володимирського повіту Волинської губернії Левандової. Його було засуджено «за подачу зловмисної поради російським офіцерам перейти до повсталих поляків»¹⁸⁰. При Кірасирському принца Альберта пруського полку розглядалася справа селянина Івана Здановича, який працював у поміщика Пулавського управителем. Його звинувачували у «підмові поручика українського уланського полку Кузьминського не озброюватися проти повстанців... не йти на брата свого — поляка». Військовий суд засудив Здановича до розстрілу, але за конфірмацією головнокомандуючого його було направлено на безстрокову кріпосну

¹⁷⁸ «Kwartalnik Instytutu Polsko Radzieckiego», 1955, № 1—2, стор. 173—175.

¹⁷⁹ Центральний державний історичний архів у Москві (далі — ЦДІАМ), ф. III відділення, I експедиція, спр. 436. Див. посилання на це повідомлення в «Славянском сборнике», I випуск історичний, Вид-во Воронежського державного університету, 1958, стор. 121.

¹⁸⁰ ЦДВІА, ф. 536, оп. 1, спр. 18.

роботу¹⁸¹. У зв'язку із справою про втечу рядового 15-го Єгерського полку Кирила Здоровилова був притягнений до відповідальності польський поміщик с. Свиянів, Плоцького воєводства, Часовський, який переховував Здоровилова та інших утікачів¹⁸². Таких прикладів можна навести багато.

Чимало російських солдатів, які брали участь у польському повстанні, після поразки його також знаходили притулок у польського населення. Нерідко вони одержували документи на проживання від польських військових і цивільних властей — комендантів, гмінних в'їтів тощо, змінюючи при цьому свої імена і прізвища на польські. Так, рядовий 13-го Єгерського полку Василь Волков (селянин с. Матинок, Калужської губернії) вступив у ряди польських повстанців під прізвищем Вінцент Грушевський. Після поразки повстання він перейшов разом з поляками у Пруссію. Як відзначали військово-судові власті, Волков «змінив ім'я і прізвище своє, маючи намір залишитись назавжди в партії непокірних бунтівників, а без того протягом 9-місячного перебування за кордоном, у Пруссії, міг би вибрати зручний випадок від них втекти і з'явитися до місцевого начальства»¹⁸³. Рядовий 48-го Єгерського полку Сил Галочкін служив у повстанському корпусі Ромарино, потім переховувався у польському селі як польський солдат Савелій Карпінський, одружився, але через деякий час його схопили царські власті і віддали до військового суду¹⁸⁴. Рядовий Смоленського уланського полку Федір Кучеров вступив у ряди повстанців під прізвищем Теодор Гоголевський¹⁸⁵.

Багато солдатів — росіян, українців і білорусів — вступали в ряди повстанців, потрапивши у полон до них. Інші самі тікали з російської армії і добровільно вступали в ряди польських повстанців. Втечі солдатів з російської армії у зв'язку з повстанням набули масового характеру. Даних про кількість втікачів за період повстання поки що не вдалося знайти, але є відомості про втечі через кілька місяців після повстання, коли вони трохі зменшилися, але ще залишалися масовими. У рапорті командира 6-го піхотного корпусу генерала Рота головнокомандуючому армією від 16 серпня 1832 р. повідомлялось, що тільки за червень 1832 р. кількість втікачів у Мінському полку становила 40 чоловік, у Трестському — 28, у Волинському — 27; у липні з Литовського полку втекло 30 чоловік, з 50-го Єгерського — 54, в тому числі унтер-офіцери. З рапорту головнокомандуючого армією графа Сакена військовому міністрові від 20 серпня 1832 р. видно, що в 1-му піхотному корпусі з березня по липень втекло 382 чоловіки, в 4-му піхотному корпусі в першому півріччі втік 481, у 5-му піхотному корпусі — 467, у 6-му піхотному корпусі — 819 чоловік. Усього з чотирьох корпусів втекло 2149 чоловік. Причину втеч головнокомандуючий пояснював так: «Беручи до уваги наявність під час війни з повстанцями в приєднаних від Польщі губерніях заворушень, з певністю можна твердити, що жителі їх і зараз підговором і сприянням переховуванню від служби військових чинів продовжують ворогувати з урядом»¹⁸⁶.

Частина солдатів залишала російську армію саме для того, щоб вступити в ряди повстанців. Так, рядовий Олексопольського піхотного полку Матвій Васильцов з однодворців Хотмизького повіту, Курської

¹⁸¹ ЦДВІА, ф. 536, оп. 1, спр. 13, арк. 14.

¹⁸² Там же, спр. 134, арк. 44.

¹⁸³ Там же, спр. 114, арк. 35.

¹⁸⁴ Там же, спр. 433, арк. 34—35.

¹⁸⁵ Там же, спр. 411, арк. 35.

¹⁸⁶ ЦДВІА, ф. 343, оп. 1, спр. 323, арк. 9.

губернії, під час переходу полку в м. Люблін утік на марші, переправився через Віслу і прибув у загін польських повстанців. Він заявив польському офіцерові про своє бажання вступити до загону. Його прохання задовольнили¹⁸⁷. Рядовий 4-го Морського полку Кузьма Сидоров утік з метою «пройти у Варшаву до польських повстанців». Проте на другий день його було затримано і 5 травня 1831 р. за конфірмацією головнокомандуючого російської армією у Польщі розстріляно¹⁸⁸. Рекрут Федот Яковлев утік від своєї команди і приєднався у 1831 р. до повстанців¹⁸⁹. При лейб-гвардії Павловському полку в червні 1831 р. відбувся суд над стрільцем того ж полку Трифоном Юдіним, «який виявився винним у... втечі з наміром приєднатися до польських повстанців»¹⁹⁰. Юдіна було засуджено до розстрілу, але цю кару за конфірмацією головнокомандуючого замінено восьмиразовим прогнанням через стрій у тисячу чоловік і засланням на каторжні роботи до Сибіру. Рядовий Новоінгерманландського піхотного полку Клементій Силаєв—селянин Тверської губернії — утік 2 березня 1831 р. з полку і вступив у ряди повстанців. Коли польські війська відступили в Пруссію, місцеві власті дізнались про його російське походження і видали російським властям. У листопаді 1831 р. військовий суд засудив Силаєва до покарання шпцрутенами та заслання на каторгу.

Багато російських солдатів, згідно з їх зізнаннями на суді, тікали, не маючи наміру вступити в ряди повстанців, але при зустрічі повстанські загони і групи завербовували їх. Проте суд, з'ясувавши обставини втечі, приходив до висновку про добровільну службу їх у рядах повстанців. Наприклад, рядовий Староінгерманландського піхотного полку Гордій Кирилов спочатку показав на суді, що його було захоплено у полон і завербовано у повстанську армію. Насправді ж Кирилова було відправлено з полку через хворобу в числі 18 солдатів в Мендзєжицький військовий госпіталь, але він відстав від команди і «вирішив тікати в Царство Польське і знайти собі там якесь заняття». Роз'їзд польських повстанців взяв Кирилова у полон і доставив у фортецю Замосць. Там він «виявив добровільну згоду поступити на службу в ряди повстанців і був призначений у 3-й лінійний полк...»¹⁹¹.

У справі про рядового Колястицького гусарського полку Єпіфана Карпова говориться, що його віддано до військового суду «за втечу до польських повстанців і службу в їх рядах». На допитах Карпов спочатку показав, що він у битві з польським загonom Гелгута під м. Вільно був поранений, взятий у полон і відвезений у Пруссію. Звідти, одужавши від ран, він прийшов у Польщу з наміром з'явитися до царських властей, але його схопили поліцейські, доставили у м. Августов і передали військовим судовим властям. Було з'ясовано, що він «невідомо куди з фронту відлучився», а унтер-офіцер Кутняк і рядовий Григор'єв, які повернулися з полону, показали, що вони «бачили Карпова в рядах повстанців, вільного, зовсім здорового..., верхи на коні, одягненого і озброєного пістолями й саблею». Після цього Карпов визнав, що він на марші відстав від своєї частини, нібито був захоплений у полон і з примусу вступив у ряди повстанців. Однак про добровільність його служби у них свідчить той факт, що він разом з повстанцями відступив у Пруссію, де перебував більше року, а потім повернувся до Польщі¹⁹².

¹⁸⁷ ЦДВІА, ф. 536, оп. 6, спр. 19, арк. 6.

¹⁸⁸ ЦДВІА, ф. 9, оп. 109/86, спр. 5.

¹⁸⁹ Там же, спр. 75, арк. 1.

¹⁹⁰ Там же, ф. 536, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

¹⁹¹ Там же, спр. 74, арк. 36—37.

¹⁹² Там же, спр. 208, арк. 44—46.

Втекли з російської армії і опинилися в рядах повстанців рядові Кременчуцького піхотного полку Микола Іванов, 20-го Єгерського полку Степан Романов, піхотного фельдмаршала графа Дибича-Забалканського полку Степан Єфимов і Василь Фролов, 47-го Єгерського полку Семен Мельников, лейб-гвардійського уланського полку Іван Грибков, Астраханського гренадерського полку Андрій Загинайлов, Смоленського піхотного фельдмаршала князя Кутузова полку Макар Петров, 5-го карабінерного полку Яків Домарев, Капорського піхотного полку Панаас Соколов, Полтавського піхотного полку Тимофій Новиков, каноніри 3-ої кінно-артилерійської роти Степан Фомін, 8-ої гарнізонної артилерійської бригади Матвій Бичков та ін.

Польські повстанці проводили посилену революційну пропаганду серед полонених російських солдатів і офіцерів. Велику допомогу в цій пропаганді подавали їм російські офіцери і солдати, які приєдналися до повстанців. В результаті значна частина полонених російських солдатів і деякі російські офіцери вступили в ряди повстанської армії. Згодом багато з них, опинившись перед військовими судами, пояснювали свій вступ у повстанську армію примусом, але в ході судового розслідування було встановлено, що вони продовжували службу у польській армії і в тих випадках, коли була можливість перейти назад у російську армію. Отже, вони добровільно служили в повстанській армії і залишалися в ній до повної її поразки або поки не були захоплені у полон російською армією. Після поразки повстання ті з російських солдатів і офіцерів, які не були захоплені у полон російськими військами, виїхали за кордон з польськими повстанцями або розсіялися у Польщі. Дехто з них роками переховувалися там і навіть обзаводилися сім'єю.

З розглянутих 180 справ про солдатів 130 стосуються солдатів, які потрапили у полон до повстанців і вступили в їх ряди. Решта справ стосуються солдатів, що втекли з російської армії з метою приєднатися до повстанців. Із справ про офіцерів відомо про рапорт головнокомандуючого російською армією у Польщі графа Сакена, надісланий цареві у січні 1832 р. про «відставного російських військ унтер-офіцера, що назвався дворянином», Григорія Голуба, засудженого військовим судом за добровільне приєднання до повстанців..., поширення різних чуток, відбиття у конвойних внутрішньої сторожі двох арештантів і видачу себе за відставного російських військ прапорщика до страти з конфіскацією майна, але за конфірмацією засланого до Сибіру на поселення¹⁹³. Слідчу і військово-судову справу про Голуба знайти, на жаль, не вдалося. Не вдалося поки що знайти й справу про портупея-юнкера Василя Євдокимова, засудженого за втечу з армії і вступ до рядів польських повстанців¹⁹⁴.

Повністю збереглася справа про прапорщика Олександра Анікеєва. У наказі головнокомандуючого по діючій армії від 31 грудня 1831 р. (№ 702) про нього говориться, що 6-го єгерського полку прапорщик Анікеєв, засуджений військовим судом, виявився винним у зраді. 28 березня, перебуваючи у м. Венгрові через хворобу, він потрапив у полон і, порушивши присягу, самовільно вступив на службу до польських повстанців, про що він сам зізнався. За свідченнями офіцерів, які були в полоні, він рядовий, ганьбив російський уряд, військовослужбовців, російське дворянство і умовляв російських офіцерів переходити на бік повстанців¹⁹⁵.

З формулярного списку Анікеєва видно, що він походив з дворян

¹⁹³ ЦДВІА, ф. 9, оп. 109/86, спр. 7.

¹⁹⁴ Там же, ф. 536, оп. 2, спр. 35.

¹⁹⁵ ЦДВІА, ф. 9, оп. 109/86, спр. 2, арк. 5.

Тулської губернії, де жила в своєму маєтку його мати, що йому в 1831 р. було 24 роки, що він уродженець Москви, на службу поступив підпрапорщиком у 1822 р. За відзнаку по службі у 1829 р. його було переведено у прапорщики. Із своїм загоном він піс караул у м. Венгрові. Там він потрапив у полон до повстанців, а можливо й сам перейшов до них, в усякому разі він добровільно вступив у їх ряди. Капітан Сливичкий доносив, що в розмові з ним Анікеев, закликаючи наслідувати його приклад, говорив: «В Польщі всякий дихає свободою і благородством, тоді як в Росії рабство, пригнічення, в усьому підлість, борються і гинуть за наказом, а не з свідомості»¹⁹⁶. За свідченням прапорщика Дихансона, «Анікеев завжди розмовляв польською ламаною мовою. Уряд російський характеризував як несправедливий»¹⁹⁷.

Повністю збереглася також справа про поручика Лубенського гусарського полку Івана Івановича Аткуля, що був якийсь час у відставці, не маючи коштів утримувати себе в гусарському полку. Майна у нього ніякого не було. За походженням він — позашлюбний син майора Івана Миколайовича Аткуля, усиновлений ним. Вчився у митавській гімназії. Крім російської мови, знав німецьку і французьку. Після закінчення гімназії вступив на військову службу юнкером у 4-й егерський полк. У 1827 р. він був призначений корнетом у Лубенський гусарський полк, з якого в 1828 р. пішов у відставку, але в 1830 р. звернувся з проханням зарахувати його в Естляндський егерський полк. Коли почалося польське повстання, він разом з художником Вишинським і музикантом Куроком поїхав у Польщу, де вони всі вступили в загін повстанців, яким командував Шарковський. Після того, як загін було розбито, Аткуль протягом 10 місяців переховувався в Августовському воеводстві у польського шляхтича, орендаря поміщицького фольварку Андрія Кринського. Але тут у квітні 1832 р. його знайшов козацький роз'їзд, очевидно, за доносом. Військовий суд засудив Аткуля до розжалування, позбавлення дворянства і заслання на тривале поселення до Сибіру¹⁹⁸.

Є справа про своєрідне братання між російським офіцером Борисовим та офіцером польського повстанського загону Забелою, розповідь про яке поширювалась у Росії, Литві та Польщі. Загін козаків під командуванням Борисова напав на повстанський загін Забели. Козаки хотіли заколотися Забелу, але Борисов наказав залишити його живим. Проте козаки нібито не чули його наказу. Тоді Борисов зіскочив з коня і грудьми закрив Забелу, чим врятував йому життя. Але незабаром козаки були самі оточені поляками, і Борисов опинився у становищі Забели. Тут визволений Забела врятував Борисова¹⁹⁹.

У справах польового аудиторіату є згадка про прапорщика Самогитського гренадерського полку Калікста Сузіна, який значиться у списку тих, хто служив у рядах повстанців, про прапорщика Ревельського піхотного полку Платона Дудіна, що перейшов до повстанців; про відставного ротмістра гусарського принца Оранського полку Дуніна, про помилування якого і дозвіл повернутися з-за кордону (з Галичини) без успішно клопотала його дружина²⁰⁰.

Однак названими військовослужбовцями далеко не вичерпується кількість учасників польського повстання з російських офіцерів. Зберігся рапорт начальника 3-го округу корпусу жандармів про те, що в

¹⁹⁶ ЦДВІА, ф. 536, оп. 5, спр. 4, арк. 46.

¹⁹⁷ Там же, арк. 53.

¹⁹⁸ ЦДВІА, ф. 536, оп. 2, спр. 42.

¹⁹⁹ ЦДІАМ, ф. III відділення, 1 експедиція, спр. 448, ч. 47, арк. 10.

²⁰⁰ ЦДВІА, ф. 343, оп. 1, од. зб. 303, арк. 13, 82.

Польщі після повстання проживали без певних занять відставні російські офіцери²⁰¹. Можливо, що дехто з них брав участь у повстанні. В 1834 р. агент III відділення повідомляв з Галичини, що там переховується багато російських солдатів і офіцерів²⁰². Після польського повстання в еміграції опинився російський поручик Микола Зубов, який брав участь у зборах польських емігрантів у Безансоні, присвячених пам'яті декабристів, і виступав з промовою на цих зборах. Батько Зубова перебував у засланні в Сибіру²⁰³.

Кількість російських солдатів, що брали участь у польському повстанні, не обмежується 180 солдатами, про яких знайдено і досліджено нами військово-судові справи. Під час повстання багато російських солдатів, взятих у полон російською армією разом з повстанцями, направлялися назад в російські полки і не віддавалися до військового суду. Так, у записці командира гренадерської бригади генерал-лейтенанта Муравйова начальникові штабу російської армії в Польщі від 23 червня 1831 р. пропонувалося зробити з російським солдатом, захопленим у полон в числі повстанців, те, що було зроблено «з багатьма, з числа яких недавно понад сто чоловік нижніх чинів різних полків російських, що були в строю повстанців, зараховані в інші полки»²⁰⁴.

Частина російських солдатів, що вступили у польську повстанську армію, загинула в боях. Значна кількість виїхала за кордон або розсіялась у Польщі. Деякі російські солдати, які втікали разом з польськими повстанцями за кордон, поверталися в Росію не скоро, через багато років. Так, у 1845 р. дозволено було повернутися в Росію з Лондона колишньому рядовому 20-го егерського полку Якову Матвееву²⁰⁵.

Отже, кількість російських солдатів, що брали участь у польському повстанні, обчислюється принаймні кількома сотнями. Польське повстання дістало підтримку від російського народу у вигляді безпосередньої участі в повстанні російських солдатів і офіцерів, у вигляді масових втеч з армії з допомогою населення Польщі, Литви, Білорусії та України, нарешті, у вигляді організації масових повстань у самій Росії. Все це значною мірою послаблювало сили царизму, російської армії, внаслідок чого повстання тривало протягом майже року. Якщо воно кінець кінцем і зазнало поразки, то це сталося не тільки в результаті недосить активної солідарності російського народу з польським, а внаслідок слабкості самого польського повстання, яке зраджували польська аристократія та егоїстична шляхта.

Зазначені факти солідарності російського народу з поляками в період польського повстання 1830—1831 рр. є історичним джерелом російсько-польського революційного союзу, сучасної непорушної дружби радянського і польського народів.

²⁰¹ ЦДВІА, ф. 14014, оп. 3, спр. 1365, арк. 72.

²⁰² ЦДІАМ, ф. III відділення, 1830 р., спр. 448, ч. 13, арк. 15—16.

²⁰³ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 109/86, спр. 26, арк. 92.

²⁰⁴ Там же, ф. 536 оп. 1, спр. 15, арк. 146

²⁰⁵ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 109/86, спр. 7, арк. 60.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Г. О. ЦВІКАЛЬСЬКА

ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ХХІІ З'ЇЗДУ КПРС У ВИПУСКНИХ КЛАСАХ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

У другому півріччі 1961/62 навчального року Міністерством освіти Української РСР у випускних класах усіх типів середніх шкіл України запроваджено вивчення матеріалів ХХІІ з'їзду КПРС¹. Молодь, яка закінчує школу і виходить на широкий життєвий шлях, знайде в цих матеріалах мудру пораду, вичерпну відповідь на всі запитання, що її хвилюють. Почесне завдання викладача історії — донести до свідомості учнів усю велич історичних документів ХХІІ з'їзду партії. Для ознайомлення з ними учнів у середніх школах з виробничим навчанням виділяється 35 навчальних годин, у школах робітничої і сільської молоді — 20. У статті висвітлюються лише деякі важливі питання вивчення матеріалів ХХІІ з'їзду і нової Програми КПРС у випускних класах середніх шкіл. Більш докладні відомості учитель знайде, насамперед, у документах і матеріалах ХХІІ з'їзду партії, а також у журналах «Коммунист», «Политическое самообразование» (№№ 11 і 12 за 1961 р., № 1 за 1962 р.), «Преподавание истории в школе» (№ 1 за 1962 р.), в «Правде», «Учительской газете» та газеті «Радянська освіта».

Знайомлячи учнів з матеріалами та документами з'їзду, учитель постійно спирається на знання, одержані учнями під час вивчення курсів історії СРСР, нової і новітньої історії. Тому поряд з яскравою розповіддю, коментуванням і роз'ясненням складних теоретичних положень, варто широко використати метод бесіди. Важливо також цілеспрямовано організовувати самостійну роботу учнів на уроках і в позаурочний час. Проведення екскурсій на підприємства, будови, в колгоспи і радгоспи, на виставки і до музеїв, перегляд документальних фільмів, організація семінарських занять — усе це сприятиме успішному вивченню матеріалів і документів ХХІІ з'їзду партії. Їх вивчення у 10 класі доцільно розпочати з короткої вступної бесіди, в процесі якої з'ясувати, яку роль відіграють у житті Комуністичної партії і всього радянського народу партійні з'їзди, розповісти, коли відбулися ХХ і ХХІ з'їзди партії, та показати їх історичне значення. Учитель має звернути увагу учнів на органічний зв'язок, чітку логічну послідовність, що закладена в рішеннях цих двох історичних з'їздів. Відомо, що ХХ з'їзд партії поклав початок новому етапові в розвитку світового комуністичного і робітничого руху, накреслив грандіозні перспективи розвитку економічного і громадсько-політичного життя країни. ХХІ з'їзд партії

¹ Див. газ. «Радянська освіта» від 16 грудня 1961 р.

проголосив вступ Радянського Союзу в період розгорнутого будівництва комунізму. Прийнятий з'їздом семирічний план розвитку народного господарства СРСР становить важливий етап на шляху створення матеріально-технічної бази комуністичного суспільства. ХХІІ з'їзд КПРС — з'їзд будівників комунізму — прийняв нову Програму, в якій визначено основні шляхи і засоби здійснення побудови комунізму.

Далі вчитель знайомить учнів з основними питаннями, що вивчатимуться на уроці, присвяченому темі «*Всесвітньо-історичне значення ХХІІ з'їзду КПРС — з'їзду будівників комунізму*»: 1. *Відкриття ХХІІ з'їзду — з'їзду будівників комунізму*. 2. *Робота з'їзду (короткий огляд основних питань, що обговорювались на з'їзді)*. 3. *Повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР — головний підсумок діяльності партії і народу*. 4. *Успішне перетворення в життя рішень ХХ і ХХІ з'їздів КПРС*. 5. *Вступ Радянського Союзу в період розгорнутого будівництва комунізму*. 6. *Прийняття нової Програми КПРС — програми побудови комуністичного суспільства*.

У живій, образній формі учитель має розповісти про відкриття з'їзду. В цьому йому допоможуть щоденники з'їзду, репортажі та інші документальні матеріали. Як ілюстративний матеріал можна використати репродукції, фото, що друкуються в журналах «Советский Союз», «Огонек» та ін. Наприклад, у журналі «Советский Союз» (№ 12 за 1961 р.) на стор. 6—7 вміщено кольорове фото Палацу з'їздів і ряд фотографій його інтер'єрів. Там же, на стор. 2—3 подаються фото членів Президії ЦК КПРС.

Щоб продемонструвати посилення міжнародного робітничого і комуністичного руху, показати зростання авторитету КПРС на міжнародній арені, можна накреслити порівняльну діаграму участі в роботі наших з'їздів представників зарубіжних марксистсько-ленінських партій. Так, якщо на ХХ з'їзді КПРС були присутні делегації від 55 комуністичних і робітничих партій, на ХХІ з'їзді — 72, то на ХХІІ з'їзді — від 80 партій.

Важливим завданням уроку є засвоєння матеріалу про обговорення і затвердження з'їздом нової Програми КПРС. Шляхом бесіди вчитель з'ясовує, що таке програма, яку роль вона відіграє в житті КПРС, далі знайомить учнів з висловлюваннями В. І. Леніна про те, що програма — це «коротке, ясне й точне проголошення *всього, чого партія добивається і за що вона бореться*»². Продовжуючи бесіду, вчитель пропонує учням пригадати, коли були прийняті перша й друга Програми, на що вони націлювали партію, подумати над тим, чим була викликана необхідність прийняття нової Програми. Підсумовуючи відповіді учнів, вчитель наводить слова М. С. Хрущова про те, що «програми КПРС можна порівняти з тріступінчастою ракетою. Перший ступінь вирвав нашу країну з капіталістичного світу, другий — підняв її до соціалізму, а третій — покликаний вивести на орбіту комунізму. Це чудова ракета, товариші. Вона рухається за точним курсом, прокладеним геніальним Леніним, нашою революційною теорією, її живить наймогутніша енергія — енергія будівників комунізму»³. Після цього учитель коротко розкриває суть нової Програми, з'ясовує її головні риси. Матеріалом для цього має бути другий розділ доповіді М. С. Хрущова про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу. Головні риси нової Програми учні записують у зошитах. Завершується розповідь учителя з'ясуванням історичної ролі нової Програми, всесвітньо-історичного

² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 349.

³ М. С. Хрущов, Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 18.

значення XXII з'їзду. Матеріал для підготовки цього питання вчитель знайде у «Вступі» і заключній частині Програми КПРС, у доповіді М. С. Хрущова про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу (розд. V, VI § 2), у виступах на з'їзді представників братніх комуністичних і робітничих партій. Уривки з деяких виступів бажано зачитати на уроці.

На вивчення теми *«Перехід від капіталізму до комунізму — шлях розвитку людства»* в школах з виробничим навчанням доцільно виділити 8 годин. Розподілити матеріал на теми уроків можна так: перший урок: *«Перехід від капіталізму до комунізму — головний зміст сучасної епохи»*; другий і третій уроки: *«Світова система соціалізму — головне дітище міжнародного робітничого класу»*; четвертий урок: *«Криза світового капіталізму»*; п'ятий урок: *«Міжнародний революційний рух робітничого класу»*; шостий урок: *«Національно-визвольний рух народів»*; сьомий урок: *«Світовий комуністичний рух — найбільш впливова політична сила нашого часу, важливий фактор суспільного прогресу»*; восьмий урок: *«Питання про війну і мир — головне питання сучасності»*. В школах робітничої і сільської молоді на вивчення цієї теми доцільно виділити 4 години, розподіливши навчальний матеріал так: перший урок: *«Перехід від капіталізму до соціалізму — головний зміст сучасної епохи. Криза світового капіталізму»*; другий урок: *«Світова система соціалізму — головне дітище міжнародного робітничого класу»*; третій урок: *«Міжнародний революційний рух робітничого класу. Світовий комуністичний рух. Національно-визвольний рух народів»*; четвертий урок: *«Питання про війну і мир — головне питання сучасності»*.

Вивчення теми *«Перехід від капіталізму до комунізму — шлях розвитку людства»* слід почати з глибокого розкриття своєрідності сучасної епохи (див. «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», Вступ), бо саме це дає ключ для правильного розуміння особливостей сучасного суспільного розвитку, створює передумови для глибокого засвоєння матеріалу наступних уроків. З'ясовуючи шляхом бесіди питання про неминучість переходу людства від капіталізму до соціалізму, вчитель має можливість зачитати уривок з вірша В. Лагоди «Конай, старий, трухлявий світе!»:

«Відколи гримнув залп «Аврори»,
Щоб всю планету обійти,
В непримиренності суворій
Стоять віч-на-віч два світи.
Відбивши вражі всі навали,
В боях проливши кров і піт,
Ми наш Новий побудували
Для щастя людства ясний світ.

Із року в рік росте він буйно
І набирається снаги.
Даремно шупальці отруйні
Все простягають вороги...
Капіталізму ж — в кризах скніти
І вниз котитись по кривій.
Конай, старий трухлявий світе,
І — розпросторюйся, Новий!»

Цікавим ілюстративним матеріалом може бути також карикатура С. Герасимчука, вміщена в журналі «Перець», № 12 за 1961 р. Її можна використати через епідіаскоп або ж перемалювати на папір у збільшеному масштабі. Карикатура зветься «Скоро нам повеселішає — ще один прибуде». Ці слова належать покійним рабовласницькому і феодальному ладові, що з нетерпінням чекають прибуття капіталізму на кладовище історії.

На уроці *«Світова система соціалізму — головне дітище міжнародного робітничого класу»*, крім бесіди, в ході якої учні згадують основні етапи виникнення і розвитку світової системи соціалізму, вчитель може організувати цікаву самостійну роботу. Її мета — складання цифрової таблиці про зростання питомої ваги соціалістичних країн на політичній карті світу. Матеріал для таблиці слід взяти з доповіді М. С. Хру-

шова про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу (розділ I, § 2). Значну увагу необхідно приділити з'ясуванню питання про ідеологічну боротьбу між табором соціалізму і капіталізму. Учні повинні глибоко усвідомити програмне положення про те, що нова історична епоха принесла справжній триумф революційному світогляду пролетаріату. Буржуазна ідеологія переживає глибоку кризу. Трубадурам капіталізму дедалі важче обдурювати маси. Щоб зберегти хоч якийсь вплив на хід подій, вони вдаються, до антикомуністичної пропаганди, вигадують різні теорії «народного» капіталізму, «держави загального благоденства» тощо. Викрити справжню суть цих «теорій» вчителю допоможе політична сатира. Так, у журналі «Крокодил» (№ 27 за 1961 р.) є малюнок Б. Єфимова «Демократичний капіталізм». Його сюжет такий: широко роззявивши пащу, в якій замість зубів стирчать маски куклукс-кланівців, і міцно затиснувши в руці статую Свободи, прикрившись нею, перетворивши її факел у свій рупор, «демократичний капіталізм» проголошує з трибуни реакційні, расистські, людиноненависницькі ідеї. Вивчаючи матеріал про світову систему соціалізму, учитель підводить учнів до висновку, що соціалізм — це головна магістраль, якою іде зараз розвиток людства.

Завдання наступних уроків — закріпити цей висновок. Багато з питань, що порушувалися в процесі вивчення матеріалу про світову систему соціалізму, вже знайомі учням з курсів історії СРСР, нової і новітньої історії. Тому розгляд їх слід провести у формі повторення, звертаючи при цьому особливу увагу на з'ясування того нового, що вносить в їх розкриття XXII з'їзд КПРС. Так, розбираючи питання про новий, третій етап загальної кризи капіталізму, варто широко використати матеріал про економічний і політичний розвиток США, поданий у доповідях М. С. Хрушова, підкресливши, що США є головним оплотом світової реакції, міжнародним жандармом. Показуючи занепад і розклад капіталізму на сучасному етапі, необхідно розібрати з учнями такі його ознаки, як розвиток державно-монополістичного капіталізму, зростання мілітаризму, посилення нерівномірності розвитку одних капіталістичних країн по відношенню до інших, загострення суперечностей між імперіалістичними державами та ін. Як наочність до теми можна використати карикатури І. Семенова «Господин капитал и сопровождающие его лица» («Крокодил» № 27, за 1961 р.) та В. Зелінського «Без слів» («Перець», № 19 за 1951 р.).

Характеризуючи міжнародний робітничий рух і національно-визвольний рух колоніальних народів (шостий і сьомий уроки) слід з'ясувати умови, в яких діють ці революційні сили, висвітлити завдання, які вони вирішують на даному етапі. Важливо також показати перспективи їх дальшого розвитку, розкрити суть держави національної демократії, розібрати питання про переваги некапіталістичного розвитку для країн, що визволилися від колоніального гніту, а також про можливості мирного і немирного переходу народів капіталістичних країн до соціалізму. Розповідаючи про зростання національно-визвольного руху в колоніях, важливо підкреслити роль Сполучених Штатів Америки як оплоту колоніалізму, з'ясувати ті нові форми поневолення народів, що застосовуються нині імперіалістами. Разом з тим слід звернути увагу учнів на головні сили національно-визвольних рухів, єдність життєвих інтересів світового соціалістичного і світового національно-визвольних рухів. На цих уроках доцільно використати карту «Рушатся оковы рабства» (журн. «Советская женщина», № 12 за 1961 р.) і малюнок Н. Лисогорського «Здесь отношения так ясны, что пояснения не нужны» («Литературная газета» від 19 жовтня 1961 р.).

Сьомий урок, присвячений вивченню теми: *«Світовий комуністичний рух — найбільш впливова сила сучасності»*, — можна провести методом бесіди, підводячи учнів до усвідомлення того, що ідейною основою непорушної єдності комуністів усього світу є марксизм-ленінізм, що загальноновизнаний авангард міжнародного комуністичного руху становить Комуністична партія Радянського Союзу, що її партійні з'їзди, особливо XX і XXII, мають виняткове значення для дальшого розвитку світового комуністичного руху. Особливу увагу треба звернути на необхідність ведення непримиренної боротьби з ревізіонізмом і сектантством. Важливо пояснити учням суть антиленінської розкольніцької позиції керівництва Албанської партії праці, одноставно осудженої XXII з'їздом і братніми комуністичними і робітничими партіями. На уроці учні підводяться до висновку про те, що світову капіталістичну систему роздирають глибокі й гострі суперечності. Вони поглиблюються і загострюються внаслідок рішучої боротьби, яку ведуть проти капіталізму різноманітні революційні сили. Завдання комуністів — забезпечити об'єднання цих сил в єдиний могутній антиімперіалістичний потік.

Питання про війну і мир — головне питання сучасності. Глибоке розкриття його змісту, з'ясування провідних проблем міжнародного політичного життя становить основну мету останнього уроку теми. Вивчення даного матеріалу доцільно розпочати з визначення суті зовнішньої політики СРСР, яке з граничною чіткістю дається в новій Програмі КПРС. У звітній доповіді М. С. Хрущова (розділ I, § 4) визначаються головні напрями боротьби Радянського Союзу за збереження і зміцнення миру. Цей матеріал можна запропонувати учням опрацювати на уроці самостійно.

При з'ясуванні питань: імперіалізм — єдине джерело воєнної небезпеки, зміни в співвідношенні сил на світовій арені — учні зіткнуться з багатьма фактами і теоретичними положеннями, відомими їм з курсів історії СРСР і новітньої історії. Вчителеві необхідно особливо увагу приділити викриттю агресивного характеру зовнішньої політики США. Як ілюстративний матеріал можуть бути використані сатиричні малюнки: «Я б тебе (війну.— Г. Ц.) давно розв'язав» («Перець», № 19 за 1961 р.) і «Утопающий хватается за ...» («Крокодил», № 27 за 1961 р.)

Засвоєння матеріалу розглянутої теми підводить учнів до розуміння історичної неминучості переходу людства від капіталізму до соціалізму і комунізму. Вивчення наступних тем дає можливість уявити головні шляхи побудови комуністичного суспільства в СРСР, шляхи якими слідом за радянським народом підуть інші країни соціалістично співдружності, піде весь світ.

Важливе місце в з'ясуванні блискучих накреслень комуністичного будівництва належить темі: *«Створення матеріально-технічної бази комунізму — головне економічне завдання партії і радянського народу»*. На її вивчення відведено 8 годин у школах з виробничим навчанням. Розподілити матеріал можна так: перший урок: *«Комунізм — велика мета партії і радянського народу»*; другий урок: *«Створення матеріально-технічної бази комунізму»*; третій урок: *«Значне підвищення продуктивності праці — основна умова побудови комунізму»*; четвертий і п'ятий уроки: *«Розвиток промисловості і її роль у створенні матеріально-технічної бази комунізму»*; шостий і сьомий уроки: *«Високорозвинуте сільське господарство — необхідна умова побудови комунізму»*; восьмий урок: *«Керівництво народним господарством і планування»*. В школах робітничої і сільської молоді на вивчення даної теми можна відвести 5 годин, розподіливши поурочно матеріал так. Перший урок: *«Ко*

мунізм—велика мета партії і радянського народу»; другий урок «Створення матеріально-технічної бази комунізму»; третій урок: «Розвиток промисловості і її роль у створенні матеріально-технічної бази комунізму»; четвертий урок: «Високорозвинуте сільське господарство — необхідна умова побудови комунізму»; п'ятий урок: «Керівництво народним господарством і планування».

Перший урок теми рекомендується присвятити з'ясуванню питання, що таке комунізм, які шляхи його побудови накреслила нова Програма КПРС. Спочатку методом бесіди слід відновити в пам'яті учнів відомий їм з курсів історії СРСР і нової історії матеріал про попередників наукового комунізму, коротко розібрати головні положення вчення Карла Маркса і Фрідріха Енгельса про майбутнє комуністичне суспільство; з'ясувати те нове, що було внесене в це вчення В. І. Ленініним. Після цього учні самостійно знайомляться на уроці з уривком з II-го розділу доповіді М. С. Хрушова про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу (стор. 20—22). Далі вчителів необхідно детально ознайомити учнів з науковим визначенням комунізму, що дає Програма КПРС, звернути особливу увагу на питання про конкретні форми і шляхи здійснення на практиці величюого лозунга комуністів: «Від кожного по здібностям, кожному — по потребі», зачитати образний вислів з цього приводу М. С. Хрушова: «Чаша комунізму — це чаша достатку, вона завжди повинна бути повною вщерть. Кожний повинен вносити в неї свій вклад і кожний з неї черпати»⁴.

Важливим моментом на даному уроці є з'ясування тих головних шляхів і етапів, які були визначені для побудови комуністичного суспільства ХХІІ з'їздом КПРС. Показники успіхів, що будуть досягнуті в будівництві комунізму протягом першого і другого десятиріччя, слід запропонувати учням записати в зошитах. Спираючись на матеріал доповіді М. С. Хрушова про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу (розділ II), необхідно висвітлити питання про те, що означає— в основному побудувати комуністичне суспільство.

Урок на тему «Створення матеріально-технічної бази комунізму» слід розпочати з з'ясування поняття «матеріально-технічна база комунізму», з глибокого аналізу передумов її створення, з виявлення основних напрямів і соціально-економічних результатів її побудови. Вичерпне наукове визначення матеріально-технічної бази комунізму дає Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (стор. 57). У Програмі чітко з'ясовується, чому саме матеріально-технічна база становить вирішальну ланку в ланцюгу завдань комуністичного будівництва (стор. 58). Програма КПРС, а також доповідь М. С. Хрушова (розділ III, § 1) всебічно розкривають наслідки створення в СРСР матеріально-технічної бази комунізму. Дуже важливо на уроці розібрати питання про відмінність матеріально-технічної бази при комунізмі від матеріально-технічної бази при капіталізмі, підкреслити, що створення матеріально-технічної бази комунізму — це основне економічне завдання нашої країни на сучасному етапі.

Розповідаючи учням про передумови створення матеріально-технічної бази комунізму в СРСР, вчителів слід сконцентрувати увагу на двох моментах: 1) успіхи радянського народу в економічному розвитку країни і 2) повна й остаточна перемога соціалізму в СРСР. Великий фактичний матеріал, цікаві цифри для розкриття цих питань вчитель знайде у звітній доповіді М. С. Хрушова (стор. 48—58), а також у доповіді В. Новикова про державний план розвитку народного господарст-

⁴ М. С. Хрушова, Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 24.

ва СРСР на 1962 рік на VII сесії Верховної Ради СРСР п'ятого скликання (газ. «Правда» від 7 грудня 1961 р.).

На завершення вивчення теми слід підкреслити, яке велике значення має успішне виконання семирічного плану в створенні матеріально-технічної бази комунізму. На живих прикладах, взятих з періодичної преси, треба показати, як уже нині трудящі Радянського Союзу борються за дострокове виконання семирічки, за високе звання колективів і ударників комуністичної праці. Як наочність до уроків теми можна використати серію плакатів «Будущее — за коммунизмом» (Госполитиздат, М., 1960), а також наочні посібники з серії «Історія КПРС» (виш. 3, М., 1960).

У школах з виробничим навчанням вивчення теми: *«Українська РСР в період розгорнутого будівництва комунізму»* розраховано на дві години. Перший урок: *«Український народ активно бореться за торжество комунізму в єдиній братній сім'ї народів СРСР»*; другий урок: *«Неухильне піднесення матеріального добробуту і культурного рівня життя в Українській РСР»*. У школах робітничої і сільської молоді на вивчення цієї теми відведено одну годину. Під час підготовки до уроків по цій темі вчитель широко використовує матеріал, поданий у звітній доповіді М. С. Хрушова (розділ II), у звітній доповіді М. В. Підгорного на XXII з'їзді КП України та в промові на XXII з'їзді КПРС. Як додатковий матеріал слід використати окремі статті та інформації республіканської преси, що висвітлюють економічні і культурні досягнення області, району, міста, колгоспу, розповідають про трудовий героїзм українського народу. Окремі положення і думки з доповіді М. В. Підгорного слід ілюструвати малюнками, фото, графічним та іншим матеріалом, запозиченим з журналів та газет. Бажано також широко використати пропагандистські плакати, що випускаються Держсільгоспвидавом та Державним видавництвом образотворчого мистецтва та музичної літератури Української РСР. На плакатах поряд з портретами передовиків промисловості і сільського господарства подається інший ілюстративний матеріал — схеми, фотографії, діаграми. Такими, скажімо, є плакати про одного з зачинателів колгоспного руху на Україні Г. С. Могильченка (худ. О. Семенко), про комбайнера-новатора О. І. Романюка (худ. Ю. Мохор, О. Терент'єв), про свинарку радгоспу «Київський» В. С. Шиманович (худ. О. Долотін), про В. М. Кавуна (худ. Ю. Мохор, О. Терент'єв) та ін. На останньому плакаті постать героя зображена на фоні трьох променів, що розходяться з однієї точки. У світлі цих променів зображено «три кити», на яких базується успіх передовика — кукурудза, пшениця і горох.

На вивчення п'ятої теми: *«Забезпечення найвищого в світі життєвого рівня радянського народу — завдання всесвітньо-історичного значення»* — відведено дві години. Перший урок: *«Програма КПРС про завдання партії у піднесенні матеріального добробуту народу»*, другий урок: *«Зростання громадських фондів і дотримання принципу розподілу по праці — комуністичний шлях підвищення добробуту народу»*.

Вивчаючи цю тему, вчитель, насамперед, розповідає учням про те, що завдання по піднесенню добробуту населення партія планує здійснювати двома шляхами: 1) прямим підвищенням заробітної плати і зниженням цін на товари; 2) розширенням суспільних фондів споживання. Роз'яснюючи завдання забезпечення в СРСР найвищого життєвого рівня порівняно з будь-якою капіталістичною країною, вчитель особливу увагу звертає на те, що по багатьох показниках Радянський Союз уже добився незаперечних переваг порівняно з найбільш розвинутими країнами капіталу. Коли ж ставиться завдання — перевершити

передові капіталістичні країни по рівню життя, то маються на увазі ті галузі, з яких наша країна ще повинна наздогнати і випередити ці країни. Багатий фактичний і цифровий матеріал про величні завоювання радянського народу в галузі матеріального добробуту і культурного будівництва вчитель знайде у звітній доповіді М. С. Хрущова на XXII з'їзді (стор. 84—88). Цей матеріал учні можуть опрацювати самостійно на уроці. Підводячи підсумки, вчитель зверне увагу на те, що досягнення радянським народом найвищого рівня життя забезпечать дві основні умови: 1) переважаюче можливості капіталізму зростання продуктивності праці, всього суспільного виробництва і національного доходу і 2) використання зростаючих продуктивних сил і суспільних багатств в інтересах усього народу. Чим вища буде продуктивність праці, тим кращими ставатимуть умови життя.

Важливим питанням, яке повинні глибоко усвідомити учні, є питання про поступовий перехід від соціалістичного принципу розподілу по праці до комуністичного розподілу по потребах. Здійснення комуністичного принципу стане можливим тоді, коли, по-перше, в країні буде створено повний достаток матеріальних і культурних благ і, по-друге, коли праця для всіх стане першою життєвою потребою. До того ж часу — а саме на наступні двадцять років — оплата по праці буде основним джерелом задоволення матеріальних і культурних потреб людини. Вчителеві слід пояснити учням, що навіть при однаковому середньому рівні доходів радянських людей і трудящих у розвинутих капіталістичних країнах забезпеченість радянських людей буде вищою, оскільки в СРСР національний дохід розподіляється в інтересах усіх членів суспільства.

В середніх школах з виробничим навчанням на вивчення шостої теми: *«Формування комуністичних суспільних відносин — важливе завдання побудови комунізму»* — доцільно відвести чотири години. Перший урок: *«Розвиток і удосконалення соціалістичних суспільних відносин — головний шлях їх поступового переростання в комуністичні суспільні відносини»*; другий урок: *«Побудова безкласового суспільства в СРСР»*; третій урок: *«Від держави диктатури пролетаріату до загальнонародної держави»*; четвертий урок: *«Зближення і всебічне збагачення націй в СРСР»*.

У школах робітничої і сільської молоді на вивчення даної теми найкраще виділити дві години. Поурочно матеріал можна розподілити так: перший урок: *«Розвиток і удосконалення соціалістичних суспільних відносин — головний шлях їх поступового переростання в комуністичні відносини»*; другий урок: *«Радянський Союз на шляху до побудови безкласового суспільства, стирання національних граней, перетворення органів державної влади в органи громадського самоврядування»*.

На першому уроці учні повинні чітко уявити, що до «комуністичних суспільних відносин немає іншого шляху, крім розвитку і вдосконалення соціалістичних відносин»⁵. Це стосується всіх проблем, всіх напрямів формування нових суспільних відносин, які будуть розглядатися на цьому і наступному уроках. Це стосується, зокрема, і питань про вдосконалення внутріколгоспних відносин, про поступове зближення і повне злиття двох форм соціалістичної власності. Спинившись на даній проблемі, вчитель повинен підкреслити велике революційне значення, яке мали такі заходи партії, як укрупнення колгоспів, реорганізація МТС, Міністерства сільського господарства, як запровадження нового порядку планування, відновлення ленінського принципу мате-

⁵ М. С. Хрущов, Звіт ЦК КПРС XXII з'їздові партії, К., 1961, стор. 94.

ріальної заінтересованості колгоспників та ін. (див. звітну доповідь М. С. Хрушова, стор. 94, 95). Говорячи про перспективи дальшого розвитку суспільних відносин на селі, вчитель звертає увагу учнів на такі моменти, як підвищення ступеня усуспільнення виробництва; наближення нормування, організації і оплати праці до рівня і форм, що склалися на державних підприємствах; широкий розвиток на селі громадських послуг і т. д. Як на приклад, учитель може послатися на естонську сільськогосподарську артіль ім. Едуарда Вільде. Про умови життя і праці її членів розповів Ю. Апенченко в статті «Так живем!» (журн. «Советский Союз», № 11 за 1961 р., стор. 9—13). Цікавий матеріал про зростання паростків нового в колгоспному житті подає і стаття Ф. Абзалова і Д. Гордійчука «З думкою про завтрашній день» (газ. «Радянська культура» від 17 грудня 1961 р.).

Розглядаючи питання про втілення в життя в СРСР і країнах народної демократії марксистсько-ленінського вчення про диктатуру пролетаріату, слід особливу увагу звернути на з'ясування питання про перетворення в період розгорнутого будівництва комунізму держави диктатури пролетаріату у всенародну державу. Учні повинні чітко усвідомити, що робітничий клас — єдиний в історії клас, що не ставить мету увічнити своє панування, і що диктатура робітничого класу перестає бути необхідною раніше, ніж держава відмирає.

При вивченні теми «*Формування комуністичних суспільних відносин*» доцільно широко практикувати бесіди з учнями для з'ясування, часткового чи повного, окремих питань, до яких, зокрема, належить питання про зміцнення паростків нового, комуністичного в характері праці, у взаємовідносинах робітників виробництва; суть марксистсько-ленінського вчення про ліквідацію класів і його поступове здійснення в СРСР; питання про диктатуру пролетаріату; про національну політику нашої партії та ін. Окремі питання, наприклад «Поступове перетворення органів державної влади в органи громадського самоврядування» чи «Завдання партії в галузі національних відносин», можна запропонувати учням самостійно опрацювати за Програмою КПРС. При цьому їх слід націлити на виконання певних конкретних завдань: відповісти на попередньо визначені питання, зробити невеликі виписки, скласти план, тези тощо.

Сьома тема «*Виховання нової людини — найважливіше завдання будівництва комунізму*» — розрахована на чотири години. Перший урок: «*Комуністичне виховання — найважливіша складова частина комуністичного будівництва*»; другий урок: «*Утвердження комуністичного світогляду*»; третій урок: «*Трудове виховання — найважливіше завдання в справі виховання нової людини*»; четвертий урок: «*Зміцнення принципів комуністичної моралі. Культурний розвиток*». У школах робітничої і сільської молоді на вивчення даної теми доцільно виділити три години, розподіливши поурочно матеріал так: перший урок: «*Комуністичне виховання — найважливіша складова частина комуністичного будівництва*»; другий урок: «*Формування комуністичного світогляду і трудове виховання — першочергові завдання в справі виховання нової людини*»; третій урок: «*Зміцнення принципів комуністичної моралі. Культурний розвиток*».

При вивченні цієї теми завдання учителя полягатиме в тому, щоб підвести учнів до розуміння, що виховання людини в дусі комунізму — найважливіша складова частина комуністичного будівництва. Створення найвищої продуктивності праці, розвиток комуністичних суспільних відносин і утвердження правил комуністичного співжиття неможливі без зростання свідомості усіх членів суспільства. Чим вища свідомість

членів суспільства, чим повніше і ширше розгорнеться їх творча активність, тим швидше й успішніше радянський народ перетворить в життя програму побудови комунізму.

У школах з виробничим навчанням на вивчення восьмої теми: «КПРС в період розгорнутого будівництва комунізму» — відводиться чотири години: перший урок: «Зростання ролі і значення Комуністичної партії у комуністичному будівництві»; другий і третій уроки: «Закон життя партії — неухильне дотримання ленінських норм партійного життя і принципів керівництва»; четвертий урок: «ХХІІ з'їзд КПРС про основні завдання організаторської й ідеологічної діяльності парторганізації в сучасних умовах».

В школах робітничої і сільської молоді на вивчення даної теми доцільно відвести дві години. Поурочно матеріал можна розподілити так: перший урок: «Зростання ролі і значення Комуністичної партії у комуністичному будівництві»; другий урок: «ХХІІ з'їзд КПРС про основні завдання організаторської і ідеологічної діяльності парторганізації у сучасних умовах».

Вивчаючи матеріал теми, вчитель пояснює, що в результаті перемоги соціалізму в СРСР, зміцнення єдності радянського суспільства партія перетворилася в авангард радянського народу, стала партією усього народу. Комуністична партія розширила свій спрямовуючий вплив на всі сторони суспільного життя, вона впевнено веде 220-мільйонний радянський народ до перемоги комунізму, першою в світі прокладає людству шлях у щасливе майбутнє. Тут доречно буде нагадати висловлення В. І. Леніна про партію: Партія — розум, честь і совість нашої епохи. Вона пильно вдивляється в майбутнє, розкриває перед народом науково обгрунтовані шляхи руху вперед, пробуджує в масах гігантську енергію, веде їх на розв'язання грандіозних завдань.

Користуючись матеріалом Програми КПРС (стор. 119) та доповідями М. С. Хрущова «Про Програму КПРС» (стор. 117—118), «Звіт ЦК КПРС ХХІІ з'їздові партії» (стор. 117—126), вчитель висвітлює основні лінії, по яких піде підвищення ролі партії в житті радянського суспільства в період розгорнутого будівництва комунізму. Такими напрямками будуть: а) даліше підвищення ролі партії, як найвищої форми суспільно-політичної організації, посилення її спрямовуючого впливу на всі ділянки комуністичного будівництва; б) зміцнення єдності партії і народу, збагачення форм зв'язку партії з безпартійними масами, піднесення все ширших верств трудящих до рівня свідомості і активності членів партії; в) дальший розвиток внутріпартійної демократії, підвищення значення звання члена партії, ще більше зростання активності всіх комуністів, зміцнення єдності й згуртованості партійних рядів.

На уроках історії учитель дохідливо з'ясовує учням, що ХХІІ з'їзд КПРС продовжив лінію ХХ з'їзду в напрямі дальшого розвитку ленінських норм у партійному і державному житті, принципів колективного керівництва, повної ліквідації наслідків культу особи Сталіна, чужого духові марксизму-ленізму і природі соціалістичного ладу.

Вчитель підкреслить, що ХХІІ з'їзд вважав цілком правильним і повністю схвалив вжиті ЦК партії рішучі заходи по викриттю та ідейному розгрому антипартійної групи Молотова, Кагановича, Маленкова та інших, яка виступала проти ленінського курсу, наміченого ХХ з'їздом. Антипартійна група чинила опір проведенню заходів, спрямованих на подолання культу особи і його наслідків, намагалася зберегти форми й методи керівництва, що дискредитували себе, загальмувати розвиток нового в нашому житті.

Для розповіді про новий Статут КПРС учитель використовує матеріали з доповіді Ф. Р. Козлова «Про зміни в статуті КПРС» та виступів делегатів по цьому питанню на XXII з'їзді партії. Із Статуту КПРС учитель зачитує на уроці ряд положень, зокрема про те, хто може бути членом Комуністичної партії (§ 1), про обов'язки комуніста та ін. Готуючись до занять, учитель повинен використати статтю Л. Ф. Іллічова «Мощный фактор строительства коммунизма» (журн. «Коммунист», 1962, № 1), доповідь секретаря ЦК КПРС М. О. Сулова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедр суспільних наук вищих навчальних закладів «XXII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук» (газ. «Правда» від 4 лютого 1962 р.), а також виклади доповіді секретаря ЦК КП України А. Д. Скаби та промови Першого секретаря ЦК КП України М. В. Підгорного на республіканській нараді в питаннях ідеологічної роботи (газ. «Радянська Україна» від 20 і 21 лютого 1962 р.).

На заключному уроці вчитель розповідь про нашу ленінську партію як складову частину всесвітньої армії комуністів, яка боролась і далі боротиметься за зміцнення світової соціалістичної системи, єдності міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Після вивчення матеріалів з'їзду рекомендується провести дводенну повторювально-узагальнюючу конференцію на тему: *«Комунізм — світле майбутнє всього людства»*. На ній можна заслухати і обговорити учнівські виступи на такі теми: 1. *Нова Програма КПРС — комуністичний маніфест сучасної епохи*. 2. *Вікова мрія людства*. 3. *Історична місія комунізму*. 4. *Вчимося комунізму, будуємо комунізм*. 5. *Майбутнє народжується сьогодні*. 6. *Радянська молодь у боротьбі за комунізм*. 7. *Виховання в молоді комуністичного ставлення до праці*. 8. *Комуністична партія — розум, честь і совість нашої епохи*. 9. *Наша партія — невід'ємна складова частина міжнародного комуністичного і робітничого руху*.

Вивчення матеріалів XXII з'їзду КПРС — найвідповідальніша ланка в роботі школи. Воно вносить великий вклад у формування комуністичного світогляду учнів, у підготовку їх до практичної діяльності, в справу виховання з них активних і свідомих будівників комунізму. Тому дуже важливо провести його змістовно, на високому ідейно-теоретичному рівні.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОПИС 1765—1769 рр. — ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Головне завдання Генерального опису Лівобережної України (1765—1769 рр.) полягало в підготовці ліквідації її автономії, припиненні селянсько-козацьких переходів та введенні подушного податку. Матеріали опису є важливим джерелом для дослідження соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. Автор статті ставить завданням охарактеризувати матеріали Генерального опису по Переяславському полку та показати їх цінність у зв'язку з вивченням окремих проблем історії Лівобережної України.

Відомо, що опису підлягало все населення, крім козацької старшини, а також дворові будівлі, худоба, земельні угіддя та торговельно-промислові підприємства. Ревізори вели опис по дворах. Двори були не однаковими як за кількістю і станомовою приналежністю населення, яке в них проживало, так і за їх економічними показниками. Козацька старшина здебільшого мала великі двори. Наприклад, у містечку Баричівці на дворі ротмістра Євстафія Сулими з братами було одинадцять хат, комора і велика стайня. Двору належало 229 днів¹ орної землі, чотири сінокосних луки, на яких накошували 260 копиць сіна, і 18 ділянок лісу. На своїй землі Є. Сулима висівав 82,5 четвертей і 7 четвериків різних зернових культур, йому ж належали чотири водяних млини, на яких перемелювалося «різним обивателям» 1000 четвертей зерна, від чого одержував тільки «розмірного» зерна (мірчуку) 100 четвертей. Цей же двір мав також броварні, солодовні, винокурні, воскобіїні, шинки і крамниці та інші торговельно-промислові заклади². Крім горілки, пива і меду власного виробництва, Є. Сулима скуповував такі ж продукти у баричівських жителів, а потім їх перепродував на місцевих і дальніх ринках. Козацька старшина і заможні козакі на відходах промислових закладів відгодовували свиней та іншу худобу, яку тримали на своїх хуторах.

В опису говориться, що господар двору і його родина користувалися певною кількістю хат, а решту — займали підсусідки і наймані робітники. У Сулими в трьох хатах, наприклад, жили наймити. Тільки при його баричівському жилому дворі працювало на млинах, винокурнях та інших торговельно-промислових закладах 20 наймитів і найминок.

У містечку Золотоноші двір полкового хорунжого Григорія Моцока мав дев'ять хат, з них чотири називались «людськими», в яких жили наймити³. У містечку Переяславі з п'яти хат сотника Федора Кисилівського дві — займали тринадцять найманних робітників і одну — підсусідська родина з 5 осіб⁴.

Дані Генерального опису показують, що козацька старшина, духовенство і різночинці, маючи великі кошти, скуповували двори з жилними хатами і господарськими будівлями, а потім здавали їх в оренду купцям, військовим підсусідкам або поселяли в них наймитів. Так, вдова компанійського полкового писаря Уляна Леонтич придала в 1752—1763 рр. двір, де було дванадцять різних будівель⁵. Піп Семен Вертипорох в м. Золотоноші в 1741—1747 рр. купив п'ять дворів, утворивши один великий

¹ День оранки дорівнював 0,75% десятини, або 3 упрвгам, або 1740 саж.: А. Хаченко, Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии, Чернигов, 1870, стор. 67.

² Центральний Державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 57, оп. 1, кн. 152, арк. 196—206.

³ Там же, кн. 230, арк. 111—112.

⁴ Там же, кн. 278, арк. 205—214.

⁵ Там же, кн. 230, арк. 115—117.

двір, де було п'ять хат для господаря, дві — для наймитів, дві комори, чотири сараї і стайня⁶.

Козацька старшина була власником не тільки великих дворів, а й землі. Так, сотенний отаман Федір Горкуша, який жив у Баришівці, мав 154 дні орної землі, 2 сінокісних луки, на яких накошувалось 65 копиць сіна, і 4 ділянки лісу⁷. Баришівський сотенний хорунжий Василь Дейко мав 117 днів орної землі, 4 сінокоси, на яких накошували 140 копиць сіна, і 8 ділянок лісу⁸. У м. Воронкові вомоному Володимирі Берлу належало 265 днів орної землі, Наталії Козельській (вдові київського бурмістра)—236 днів, військовим товаришам братам Якову і Петру Рустаповичам—231 день⁹. Значні земельні угіддя мала козацька старшина м. Переяслава. Так, у вдови полкового сотника Тетяни Копцевич був 161 день оранки, у вдови сотника Марфи Гріневич—298 днів оранки і 4 сінокоосних луки¹⁰. Великими землями володіли церкви і монастирі. Так, Успенській церкві в Переяславі належало 76 днів рілля, 4 сіножаті, на яких накошували 700 копиць сіна, і два рибні озера¹¹. Піп Троїцької церкви Олексій Прохорович мав 75 днів рілля, три сінокоси і млин¹².

Становище ж народних мас було злиденним. Дані опису свідчать про те, що населення, яке проживало в двох «форштатах» — передмістях сотенного містечка Баришівки — мали мізерні наділи. Так, у приміському селі Липняках (Липняцький форштат) було 60 дворів (125 хат), в яких проживало 537 осіб чоловічої і жіночої статі. На ці двори припадало 921 день оранки, 26 сінокоосних лук, на яких накошували 1065 копиць сіна, 55 ділянок лісу (з них тільки в 4 ділянках дерево було придатне для будівництва), 17 рибних ловів та 18 городів і «пустих плеців»¹³. У Нагорянському форштаті було 65 дворів (94 хати), в яких проживали 444 душі. Цим дворам належало 445²/₃ дня орної землі, 12 сінокоосів, де накошували 560 копиць сіна, 39 ділянок лісу (з них тільки на одній ділянці дерево було придатне для будівництва) і 3 рибних лови¹⁴. Тоді ж як трьом родинам баришівської старшини Сулими, Горкуші та Дейку належало разом 500 днів орної землі, тобто на 54¹/₃ дня більше, ніж усім жителям с. Нагорянки.

Отже, основні зняряддя виробництва, насамперед земля, перебували в руках невеликої купки багатіїв.

Козацька старшина поділялась на дві групи: адміністративну і компанійську. Компанійська старшина своїм соціально-економічним становищем дещо поступалась перед адміністративною. Наприклад, до двору полкового осавула Першого компанійського полку Василя Жеребецького належало тільки 16 днів оранки, сіножаті, на якій накошували 109 копиць сіна, і ділянка лісу площею в 200 «трьохаршинних сажнів навколо»¹⁵. Полковий обозний (того ж полку) Стефан Гайворонський мав 17 днів і 2 упруги оранки, 3 сінокоосних луки, де накошували 350 копиць сіна, і 4 ділянки лісу¹⁶. А до двору відставного компанійського сотника Остапа Сердюченка належала тільки одна ділянка лісу площею в 230 «трьохаршинних сажнів навколо». В Генеральному опису м. Золотоноші говориться, що сотник Сердюченко на «обивательській» землі з десятини в рік сіє: жита по одній четверті¹⁷, ячменю по одній, гречки по одній, проса по одному четвертику¹⁸ і «чим сотник і харчується»¹⁹. Ще біднішим був компанійський отаман Мусій Краско з м. Гайворона. Його двір складався з хати і сарая. «К оному двору,— сказано в опису,—«приналежитости і других угодий шिकाких не маєтєся. Показаний компанієць Краско бадаєтєся (живе.— І. К.) з зароботку хлеба серпом. Платит консистенской дачи от хати 1 рубль 2 коп.»²⁰.

Офіційно козаки поділялись на виборних і підпомічників. Основний склад козаків виборних поповнювався за рахунок козаків підпомічників, що мали економічно міцні господарства. Так, двір козака-підпомічника м. Баришівки Кирила Падуна мав сім хат, три сараї, комору і стайню. У двох хатах жила родина господаря, яка складалася з шести осіб, а в п'яти хатах жили підсусідики (22 душі). Двору належало:

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, кн. 230, арк. 37—38.

⁷ Там же, кн. 152, арк. 43—54 а.

⁸ Там же, арк. 314—318.

⁹ «Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 12», Полтава, 1915, стор. 226—227.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, кн. 278, арк. 132—137.

¹¹ Там же, кн. 278, арк. 11—12.

¹² Там же, арк. 67—70.

¹³ Там же, кн. 152, арк. 375.

¹⁴ Там же, арк. 376.

¹⁵ Там же, кн. 230, арк. 74—77.

¹⁶ Там же, арк. 147—155. Один упруг дорівнює 1/3 дня. Один трьохаршинний сажень дорівнює приблизно 2 м.

¹⁷ Однією четвертю жита засівали два дні оранки.

¹⁸ Один четвертик становив одну восьму частку четверті.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, кн. 230, арк. 72—73.

²⁰ Там же, арк. 194—195.

61 день орної землі, 7 сінокосних лук, на яких накошували 315 копниць, 5 ділянок лісу загальною площею в 1120 сажнів та два лісних зруби на 1200 сажнів. На своїй землі Падун висівав 5 четвертей жита, 2,5 — пшениці, 1 — гречки, 3 — вівса і ячменю і 2 четверика гороху. Мав він 71 голову різної худоби, в тому числі 8 робочих волів, 4 молодих бики, 3 дійних корови, 8 коней і 45 свиней. У Падуна було три млини-вітряки, на яких щороку перемелювали 60 четвертей зерна, винокурня, де щороку викурювалось 30 діжок горілки. Від продажу горілки Падун одержував 30 крб. прибутку на рік. Три родини підсусідків (Остапа, Максима і Трохима) мали разом 20 днів ріллі і 19 голів різної худоби²¹. Отже, господарство козака-підпомічника Падуна було дуже схоже на господарство козацької адміністративної старшини і мало, безперечно, товарно-грошовий характер.

Частина козаків — виборних і підпомічників — свою землю здавали в оренду. Так, двір козака-підпомічника Григорія Тихенка мав 58 днів орної землі, яка здавалась в оренду. Сам же господар двору торгував горілкою і сіллям²². Двір козака Федора Осауленка в м. Барішівці мав 36 днів ріллі, і вся вона здавалась в оренду. Сам Осауленко займався торгівлею, торгував сукнами, «покупає, оние в городах Нежине, Києве и Ромне в разних купцов. В капитале достаточен на 500 рублев, с чего получает в год прибыли 200 рублев»²³.

Відхід частини козацького населення від землеробства спостерігався і в інших населених пунктах. Переважна більшість козаків-підпомічників Переяславського полку мала невеликі ділянки землі, а деякі не мали її зовсім. Так, двір підпомічника Андрія Золотаренка мав лише одну хату²⁴, вдова козака Євдокія Колосиха мала хату і сарай²⁵, двір козака Івана Гайдамаченка мав одну хату і одну свиню. Бідність цього двору настільки була очевидною, що курінний отаман знайшов необхідним не накладати на нього консистентської дачі²⁶. Родини таких козаків жили з «зажону серпом» та інших заробітків. Отже, і серед козаків-підпомічників спостерігається значне соціальне розшарування.

Серед посполитих та міщан відбувався ідентичний процес соціального розшарування. Так, двір братів посполитих Дмитренків мав 6 хат, 3 комори і 19 сараїв. Тут жило 24 душі, які були зв'язані між собою родинними зв'язками, і один найманий робітник. Двору належало 124 дні орної землі, сіножать, де накошували 30 копниць сіна і 6 ділянок лісу площею в 1630 сажнів. Дмитренки мали 81 голову худоби, в тому числі 12 робочих волів, 13 молодих биків, 10 корів, 10 телиць, 12 коней, 24 свині. Родина Дмитренків на своїй землі висівала 14 четвертей зерна²⁷. Проте, більшість посполитих — це біднота, яка, крім своїх робочих рук, нічого не мала. Багато посполитих у минулому були козаками, які розорились. Наприклад, Андрій Погребний походив з козаків Ніжинського полку. В опису м. Золотоноші він — уже посполитий і живе виключно з заробітку «серпом хліба»²⁸. Жили з «жнивного заробітку» також родини посполитого Красногорського Золотоніського монастиря Кіндрата Калачника (в минулому козак з м. Опішні, Гадацького полку)²⁹, посполитого значкової товаришки Неверовської Якіма Кравченка та ін.³⁰ Перехід з козацького стану в стан посполитих і навпаки, як свідчать дані опису та документи, додані до нього, відбувався протягом усєї середини XVIII ст., хоч гетьманська адміністрація намагалась ці переходи всіляко обмежити.

Розорення господарств козаків і посполитих примушувало їх іти в підсусідки і наймити. Група населення під назвою «підсусідки» виникла в другій половині XVII ст., а через століття вона вже була офіційно визнана урядовими органами. Підсусідки були старшинські, козацькі, міщанські, посполитські, монастирські. Частина цієї групи населення мала невеликі земельні угіддя та худобу, а решта — жила із «зажину хліба серпом» та різних, часом випадкових, заробітків. Підсусідки, що мешкали в ремісничо-торгових містечках, займались ремеслом і дрібною торгівлею.

Розглянемо групу підсусідків м. Переяслава, які жили у дворах, що належали козацькій старшині. Їх налічувалось 292 душі (71 родина), що жили в 67 хатах і мали 33 голви різної худоби. 49 сімей підсусідків займались ремеслом і промислами. Решта — жила з заробітків, переважно з «зажинків хліба серпом».

У 1765 р. підсусідків приврівняли остаточно до інших податних груп населення. Вони стали платити коштентенську дачу, а ті, що займались ремеслом, відбували ще й повинність «до поліції». Як показують матеріали Генерального опису, козацька

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, кн. 152, арк. 249—258.

²² Там же, кн. 278, арк. 58—63.

²³ Там же, кн. 152, арк. 176—179.

²⁴ Там же, кн. 230, арк. 3—4.

²⁵ Там же, кн. 152, арк. 211—212.

²⁶ Там же, арк. 318—319.

²⁷ Там же, кн. 152, арк. 266—273.

²⁸ Там же, кн. 230, арк. 90—91.

²⁹ Там же, арк. 4—5. Родина Калачника складалась з 5 душ.

³⁰ Там же, кн. 230, арк. 5.

старшина прагнула перетворити своїх підсусідків у підданих посполитих і з цією метою записувала їх у ревізії. Наприклад, Федір Голота з Межибожа користувався хатою і коморою у м. Баришівці «з дозволу володільців своїх Сулим». У Генеральному опису Ф. Голота записаний посполитим³¹. Таких посполитих-підсусідків, як Голота було багато у Сулими, Григорія і Михайла Іваненків та інших козацьких старшин.

У м. Баришівці були такі групи населення: козацька старшина і різночинці — 156 осіб, духовенство — 72, козаки виборні — 36, козаки-підпомічники — 283, посполиті — 997, люди, які жили при церквах, церковно-приходських школах і шпиталях, — 84 всього — 1633 особи жіночої і чоловічої статі. Отже, посполиті, козаки і козацька старшина і різночинці займали перші три місця серед баришівських жителів. Окрему групу населення становили 308 підсусідків. Найбільше їх було у старшини і різночинців (201 душа) та у козаків-підпомічників (52 душі) і виборних (7 душ). Посполиті мали найменше підсусідків (22 душі), незважаючи на те, що ця група була найбільшою у Баришівці. У духовенства налічувалось 26 підсусідків. Значну групу населення м. Баришівки становили наймити (249 душ), з них у посполитих було 147, у старшини і різночинців — 61, у козаків — 20, у духовенства — 12, у старшинських підсусідків — 5, при церквах — 4. Наявність великої кількості наймитів у посполитих пояснюється тим, що ці посполиті були раніше міщанами і серед них виділялась заможна верхівка, що тримала ремісничі майстерні, в яких використовувалась праця ремісників-робітників та наймитів-учнів. Усього в містечку Баришівці налічувалось 2190 осіб чоловічої і жіночої статі³². Наведені вище дані про підсусідків і наймитів показують, що ці дві групи населення м. Баришівки становили 25% загальної кількості населення. Підсусідки у своїй масі були сімейними найманими робітниками.

Використання найманої праці робітників і підсусідків у сільськогосподарському і промислово-виробничстві було поширеним явищем на території не тільки Переяславського полку, а й усієї Лівобережної України. Це зумовлювалось загальним процесом обезземелення селянсько-козацької маси, з одного боку, і зосередженням землі в руках козацької старшини, духовенства і монастирів, — з другого. Наприклад, у м. Баришівці всього налічувалось 309 дворів, у них 472 хати, 269 комор, 295 сараїв. У більшості випадків двір складався з однієї-двох хат, які й становили окреме господарство. Дані опису свідчать, що орну землю мали лише 97 господарств, сіножаті — 38. На все населення припадало 146 ділянок лісу, які по соціальних групах розподілялись так: посполитим Сулими припадало 90 ділянок, козацькій старшині — 17, козакам — 26³³. Із земельних угідь на все населення припадало 139 городів і «пустих місць» та 4 левади, де козаки, посполиті й інші випасали худобу. Всієї худоби у населення містечка налічувалось 1168 голів, з них посполитим Сулими належало 660 голів, старшині — 114, козакам-виборним — 103, козакам-підпомічникам — 197, підсусідкам старшини — 45, а решта — іншим верствам населення. Отже, на одного посполитого Сулими не припадало й однієї голови будь-якої худоби, тоді як 7 старшинських родин мали 114 голів худоби³⁴. 68,6% загальної кількості дворів м. Баришівки зовсім не мали орної землі. Значна частина населення займалася ремеслом і промислами: в ремеслі були зайняті родини 164 дворів, у промислах — 6 двору. Переважна більшість ремісників входила до цехових організацій (92), але значне число їх до цехів не входило (23 ремісники). Про решту відомості відсутні.

Переяслав, Золотоноша, Баришівка та інші торговельно-ремісничі міста й містечка Переяславщини залучали робочу силу з навколишніх сіл і хуторів, а також з інших полків, де феодално-кріпосницький гніт був особливо дошкульним. В м. Переяслав налічувалось 530 найманих робітників і учнів, з них 58,71% походили з території Переяславського полку, 7,46% — з Правобережної України, 10,25% — з сіл і містечок Чернігівського, Київського і Ніжинського полків. Решта наймитів були вихідцями з Лубенського, Прилуцького, Миргородського, Гадяцького і Стародубського полків, Слобідської України, Новоросійської губернії, Лівонії, Севська, Могилева, Казані і Калуги. 35,43% загальної кількості наймитів — це колишні козаки, 24,94% — посполиті, 12,79% — міщани. Наймити, соціальне походження яких невідоме, становили 18,85%. Решту становили вихідці з дрібного духовенства, підсусідків, російських олян і солдатських дітей. Переважна більшість наймитів працювала в маетках старшини (214 чоловік) і в монастирях (124 чоловіки).

Використання праці найманих робітників у землеробстві, ремеслі і промислах зможними групами населення, а також праці підсусідків, які були фактично сімейним поденними наймитами — типове явище для Переяславського полку, як і всієї Лівобережної України. Воно свідчило про зростання і розвиток капіталістичних відносин у промислово-виробничому, так і в сільськогосподарському виробництві. Соціально-економічне розшарування серед козаків, посполитих, міщан та інших верств населення зумовлювало утворення нових груп і підгруп населення.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, кн. 152, арк. 338.

³² Там же, кн. 152.

³³ Там же.

³⁴ Там же.

Генеральний опис є важливим джерелом для вивчення класового пригноблення народних мас з боку козацької старшини і заможного козацтва та жорстокої боротьби за землю, що точилася на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Матеріали опису свідчать, що козацька старшина збагачувалась за рахунок козаків, міщан і посполитих. У скарзі, поданій 2 грудня 1766 р. в Переяславську полкову канцелярію від імені козаків М. Куриленка і П. Говорухи з товаришами, говориться, що воронківський сотник Матвій Сулима не тільки захопив «самовільно» козачі ґрунти, якими користувались козаки і посполиті, а й їх «предковские». Дізнавшись про скаргу, М. Сулима піддав козаків такому катуванню, що Василь Солодкий був «смертно болен», а Андрій Лущик помер³⁵. Під час проведення опису козак Андрій Полоз в м. Басані у своїй скарзі від 2 червня 1767 р. писав до комісії опису, що бунчуковий товариш Денис Стрешенцев, добиваючись підданства від посполитих, жорстоко бив непокірних, зимою, на морозі роздягнених обливав водою³⁶.

Боротьба за землю відбувалась і між козацькою старшиною. Так, військовий товариш Яків Кондзеровський, що був управителем у Биківській волості, «самоуправно і гвалтовно» захопив 4 ниви у значкового товариша Петра Сухенка³⁷⁻³⁸. Басанський сотник Іван Пестелій захопив землю значкового товариша Костянтина Яковлева³⁹. Гостра боротьба за землю, яка точилась у 50—60-х роках XVIII ст. в Переяславському полку між різними соціальними групами населення і всередині них, свідчила про зростання боротьби між експлуататорами і експлуатованими.

В 50—60-х роках XVIII ст. гетьману К. Г. Розумовському при наданні маєтностей на ранги доводилось вишукувати двори з посполитими в різних селах. При цьому гетьман ішов навіть на ліквідацію органів самоуправління (ратуш) в містах і містечках. Так, у 1755 р. він надав генеральному судді І. Журману та переяславському полковнику С. Сулимі по 59 дворів посполитих Баришівської ратуші, а сама ратуша була ліквідована⁴⁰. В містечку Басані бунчуковому товаришу Денису Стрешенцеву з його братом належало 67 дворів підданих посполитих і 11 бездвірних хат⁴¹. У селі Гостролуччі (Баришівська сотня) бунчуковим товаришам Григорію і Михайлу Іваненкам належало 92 двори і 25 бездвірних хат посполитих⁴². Велику кількість дворів підданих посполитих мали й інші володільці Переяславського полку. Генеральний опис не дає відомостей про повинності підданих посполитих своїм панам, але в ньому є відомості про повинності монастирських підсусідків, що перебували на становищі тимчасовозобов'язаних посполитих.

Враховуючи те, що посполиті мали право (обмежене універсалом гетьмана 1760 р. та указом Катерини II 1763 р.) вільного переходу з місця на місце, володільці не могли дуже збільшувати кількість днів панщини і через те змушені були наймати своїх же підданих посполитих на постійну роботу за певну винагороду (за одяг, гроші і харчі). Зрозуміло, що таке становище не задовольняло козацьку старшину, і вона домагалась від російського уряду заборони селянсько-козацьких переходів з місця на місце і із стану в стан, прикріплення за нею підданих посполитих.

Визвольна війна 1648—1654 рр. на більшій частині території України підірвала феодально-поміщицьке землеволодіння. Магнатське землеволодіння на деякій час зникло. Значна частина польської шляхти була знищена або викинута хвилею народного повстання за межі Східної України і втратила свої землі. Католицьке духовенство також втратило всі свої володіння на Україні. Але феодальні відносини збереглися. Основним експлуаторським класом на Україні стає козацька старшина. Швидко зростає землеволодіння православного духовенства, монастирів, заможної частини козацтва, яка вже на початку XVIII ст. виділяється в окрему групу «виборних». У містах і містечках виділяється заможна верхівка серед міщан. Основні земельні угіддя і торгово-промислові підприємства належали козацькій старшині і заможному козацтву. Дані Генерального опису по Переяславському полку також свідчать про економічну міць козацької верхівки, що, як і старшина, крім землеробства, займалась різними промислами і торгівлею, жорстоко експлуатуючи посполитих і козацьку бідноту. Особливе місце серед промислів займали мукомельні і винокурні, продукція яких збувалась на місцевих і на віддалених ринках. Господарство козацької старшини і заможного козацтва дедалі більше товаризувалось. Розвивались нові капіталістичні відносини.

Отже, матеріали Генерального опису є цінним джерелом для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.

І. С. КОВАЛЬСЬКІЙ

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 83, оп. 1, спр. 91, арк. 3—5; спр. 92, арк. 1—8.

³⁶ Там же, ф. 57, оп. 1, кн. 165, арк. 103, 110.

³⁷⁻³⁸ Там же, арк. 125.

³⁹ Там же, арк. 148.

⁴⁰ Там же, арк. 221—227.

⁴¹ Там же, арк. 364—366.

⁴² «Історично-географічний збірник», т. 3, К., 1929, стор. 14—15.

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО КОМІТЕТУ

(11 ГРУДНЯ 1919 — 19 ЛЮТОГО 1920 рр.)

Всеукраїнський революційний комітет — верховний надзвичайний орган Радянської влади — було створено в розпалі народної боротьби проти чорних сил денікінсько-петлюрівської контрреволюції, в умовах, несприятливих для відновлення Рад. За неповних три роки на території України влада змінювалася чотирнадцять раз. Хазяйнування іноземних інтервентів і білогвардійсько-націоналістичних урядів призвело її господарство до повного занепаду. Серед населення лютували інфекційні захворювання, внаслідок яких щоденно вмиralи тисячі людей.

Долаючи величезні труднощі, Країна Рад визволяла свою землю. Наприкінці 1919 р. Червона Армія остаточно розгромила Колчака в Сибіру, Юденіча — на північному заході і завдала нищівного удару арміям Денікіна і Петлюри на півдні і південному заході країни. Плани інтервентів, розраховані на знищення Радянської влади, були розбиті вщент. Складні умови визвольної боротьби підказали Комуністичній партії України єдиний шлях відновлення Радянської влади — створення тимчасових надзвичайних органів диктатури пролетаріату, випробованих історичним досвідом. Такими органами влади і стали військово-революційні комітети. Порядком створення, структура, права і обов'язки революційних комітетів визначались постановою ЦВК і РПО РРФСР від 24 жовтня 1919 р.¹ Ревкоми зобов'язані були надавати всебічну допомогу Червоній Армії, встановлювати і зміцнювати революційний порядок, організувати звичайні, постійні органи Радянської влади. Основні напрями діяльності ревкомів України намітила восьма конференція РКП(б). В її постанові на доповіді партійних працівників України було накреслено широку програму радянського будівництва. В листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним В. І. Ленін вказував, що «поки Україна не визволена повністю від Денікіна, її урядом, до Всеукраїнського з'їзду Рад, є Всеукраїнський революційний комітет, Всеукраїнський ревком»².

11 грудня 1919 р., в день визволення Харкова, Полтави та інших міст і населених пунктів України, в Москві відбулося об'єднане засідання Президії ЦВК і РНК УРСР, на якому було ухвалено постанову про створення Всеукраїнського військово-революційного комітету. До його складу ввійшли видатні діячі Комуністичної партії та робітничого руху на Україні Г. І. Петровський (голова), Д. З. Мануїльський, В. П. Затонський, М. К. Владимиров, Г. Ф. Гринько, В. Я. Чубар та ін. ЦВК і РНК УРСР поклали на Всеукраїнський революційний комітет завдання: всебічно сприяти наступові Червоної Армії аж до повного розгрому денікінської армії. Всеукрревком мав ліквідувати поміщицьке землеволодіння, встановити міцний революційний порядок і негайно, після визволення більшої частини території України, скликати IV з'їзд Рад України.

На першому засіданні Всеукрревкому, що відбулося в Москві, було розподілено обов'язки між його членами. На Г. І. Петровського, крім загального керівництва, покладалось відання внутрішніми справами Республіки, відання земельними справами доручили Д. З. Мануїльському, освітніми — В. П. Затонському. Тоді Всеукрревком ще не мав свого апарату і користувався послугами апарату наркоматів РРФСР. Було вирішено «доручити кожному членові ревкому при організації дорученого йому відділу зв'язатися з відповідним наркомом РРФСР щодо технічного обслуговування відділу»³.

¹ «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства», 1919, 3 ноября, № 58.

² В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 265.

³ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2360, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

23 грудня з метою централізації друкарської справи і систематизації інформації було створено Українське відділення Російського телеграфного агентства (завідуючим агентством було затверджено Кисельова)⁴. Організацію відділу пропаганди за дорученням Всеукраїнського революційного комітету здійснювала спеціальна комісія. Питання про створення цього відділу було остаточно розв'язано 25 грудня. Ставилось завдання покласти на створюваний при Всеукрревкомі відділ агітації, пропаганди та видавництва, права і обов'язки колишнього відділу пропаганди та агітації при Всеукраїнському Центральному Виконавчому комітеті (Наркомпропу), крім відділу інформації (БУП)⁵. Керівництво відділом здійснювала тимчасова колегія Всеукраїнський революційний комітет звернувся до всіх установ РРФСР з проханням відновити з відділом всі правові і господарські стосунки, які існували між Наркомпропом України і ними до ліквідації першого. На організаційні витрати відділу Ревком асигнував 100 тис. крб.⁶

29 грудня по дорозі до Харкова, на Курському вокзалі, у вагоні № 9 поїзда спеціального призначення відбулось чергове засідання Всеукраїнського військово-революційного комітету, на якому ухвалили: «Технічний апарат Укрревкому розгорнути ювністю в Харкові, при Південному фронті в Курську для зв'язку залишити одного товариша»⁷.

Всеукрревкому довелося зустрітись з багатьма труднощами. Зокрема, не вистало кадрів, здатних успішно здійснювати директиви партії і уряду по радянському будівництву на Україні. Для безпосереднього зв'язку з місцевими військово-революційними комітетами Всеукрревком доручив Управлінню справами організувати інструкторський відділ у складі 110 чоловік — один інструктор на повіт⁸. Такий відділ комплектувався з місцевих працівників, які добре знали побут села і умови роботи серед елян. Інструктори Всеукрревкому зобов'язані були вивчати умови роботи на селі і практично допомагати місцевим ревкомам. Всеукрревком прийняв постанову про відкриття шкіл радянського будівництва, зокрема передбачалось відкрити таку школу у Харкові, а згодом, з зміщенням Радянської влади, — в Києві⁹.

Організаційна структура Всеукрревкому остаточно стабілізувалася з переїздом його до Харкова. Було укомплектовано центральний апарат. На засіданні 19 січня 1920 р. створено комісії (відділи) з різних галузей державної діяльності: в справах естицій — на чолі з Ф. Коном, в земельних справах, народної освіти, охорони народно-о здоров'я, Всеукрревідав та ін. При Всеукрревкомі були також організовані колегії повноважених уряду РРФСР у справах Наркомату фінансів, праці і соцзабезечення, раднаргоспу — на чолі з В. Я. Чубарем, Наркомшляхів, Наркомпроду і Опродопу і Колегія уповноважених державного контролю¹⁰. Всі основні галузі державного правління зосередились у руках Всеукрревкому. До його відання було передано апарат собливої інспекції по організації ревкомів у районі дій Південного фронту. Всеукрревком визнав принципово необхідним будівництво влади на місцях у вигляді ревкомів ід губерньського до сільського включно¹¹.

Всеукрревком став центром створення радянського державного апарату на Україні. Під його керівництвом проводилася ломка відродженого Денкіним буржуазно-оміщицького апарату. В кінці січня 1920 р. Всеукрревком скасував усі закони і розорядження білогвардійської влади і проголосив, що на території України вступають дію декрети, видані Радою Народних Комісарів України перед навалом білогвардійців.

Першими законодавчими актами Всеукрревком завоював довір'я широких мас рудящого населення України. Його Маніфест, відозва до повстанців і партизанів, еklarация про військову політику, земельний закон та інші знайшли схвалення сеед трудящих. Населення України побачило у Всеукрревкомі тверду державну владу, датну встановити міцний революційний порядок, підняти з руїн економіку Республіки дати народу мир. У телеграмі з Чернігова на ім'я Всеукрревкому говорилось: «Ротітники і селяни Чернігівщини, зібравшись на другий з'їзд Рад, вітають в особі Всеукрревкому робітників і селян України і висловлюють впевненість, що багатостражальне селянство і робітники, які пережили білогвардійський гніт, згуртуються і під ерівництвом Всеукрревкому в тісному єднанні з російським пролетаріатом повеуть боротьбу з вітчизняною контрреволюцією і світовим капіталом до повної еремоги»¹².

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 3, арк. 11.

⁵ Там же, арк. 12.

⁶ Там же.

⁷ Там же, арк. 30.

⁸ Там же, арк. 31.

⁹ Там же, арк. 30.

¹⁰ Там же, арк. 31.

¹¹ Там же.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 9, арк. 205; спр. 229.

У тісному контакті з політорганми військ Південного, пізніше — Південно-Західного фронту, а також з місцевими губернськими партійними органами Всеукраєвком приступив до створення губернських, повітових, волосних і сільських ревкомів. Процес утворення місцевих ревкомів був тривалим і складним. Ревкоми організовувалися в міру визволення території України — спочатку в північно-східних районах, потім — у західних. У той час як на Чернігівщині проходили волосні і повітові з'їзди Рад, на Поділлі, в південних районах Волині і на Херсонщині революційні комітети тільки створювалися. Різноманітними були й шляхи створення ревкомів. В ряді випадків після визволення території Червоною Армією губернські й повітові ревкоми виходили з підлілля і ставали органами влади. На території Чернігівської та Харківської губерній і Полтавщини, що були визвалені у листопаді—грудні 1919 р., ревкоми організовувалися політорганми діючої армії. Пізніше місцеві ревкоми теж створювалися політорганми Червоної Армії, але вже під керівництвом Всеукраєвкому. Багато ревкомів було організовано представниками Всеукраєвкому з участю місцевих партійних органів. Значна частина ревкомів, переважно волосних і сільських, обиралась на загальних зборах селян з участю представників губернських і повітових ревкомів.

Керуючись підписаною у червні 1919 р. угодою між УРСР і РРФСР про об'єднання обох республік, Всеукраєвком 27 січня 1920 р. прийняв постанову про уніфікацію законодавства шляхом введення в дію на території України декретів, директив і розпоряджень уряду Російської Федерації в галузі державної діяльності, військової, народного господарства, продовольства, праці та соціального забезпечення, шляхів, пошти і телеграфу, фінансів. Всі декрети і постанови, видані Радянським урядом України із згаданих галузей державної діяльності, з метою уникнення громіздкості і тяганини, були анульовані¹³. Об'єднання військово-технічних, фінансових та інших ресурсів обох радянських республік збільшувало їх міць у боротьбі проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. При Всеукраєвкомі були створені представництва Наркомвійськморю, ВРНГ, наркоматів продовольства, праці, соціального забезпечення, шляхів, пошти та телеграфу і фінансів Російської федерації. Отже, всі найважливіші галузі господарської і державної системи на Україні відбудовувалися спільними зусиллями російського і українського народів.

Діяльність ревкомів охопила всі галузі державного, господарського та культурного будівництва Радянської України. Важливого значення в ній надавалося військовим заходам. Основні принципи військової діяльності ревкомів були викладені в ряді документів. Так, у день свого заснування, 11 грудня 1919 р., в Маніфесті до робітників і селян України Всеукраєвком проголосив: «Велика і незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка знову воскресла. Вона буде йти пліч-о-пліч з вільною і незалежною соціалістичною Радянською Республікою Росії. Об'єднання їх армій в одну російсько-українську Червону Армію буде служити запорукою міцності цього союзу. Укладений у тяжкі дні невдач постановами Центральних Виконавчих Комітетів України і Росії, цей союз закріплюється тепер спільними перемогами над ворогом, спільними для українських і російських робітників і селян. Наступаюча тепер під червоним прапором визволительниці Червона Армія є армією обох робітничо-селянських республік»¹⁴. Закликаючи робітників і селян до активної участі в радянському будівництві, Всеукраєвком у Маніфесті підкреслив, що тільки революційний порядок у місті й на селі, тільки законна Радянська влада в центрі і на місцях, спаяна революційною дисципліною, дасть можливість трудящій Україні заспокоїтися, відпочити, відбудувати зруйновані міста і села, засіяти поля, відремонтувати сільсько-господарський реманент. На Україні повинна бути єдина влада — влада робітників та селян і єдина збройна сила — Червона Армія¹⁵.

Всебічне сприяння наступу радянських військ аж до остаточного розгрому білогвардійців і петлюрівців, а також куркульського бандитизму, стало головним змістом діяльності Всеукраєвкому і його місцевих органів¹⁶. «Розбити Денкіна на фронті, роззброїти контрреволюцію в тилу, знищити партизанщину і створити спільну Червону Армію — ваше перше і основне завдання», — говорився у зверненні виконкому III Інтернаціоналу до робітників і селян України¹⁷. У виданій 22 грудня 1919 р. інструкції про завдання ревкомів у будівництві органів влади на місцях Всеукраєвком підкреслював, що «однією з умов стійкості нашого фронту і тилу необхідно вважати повну ліквідацію банд, що тероризують протягом двох років сільське населення, і

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 3, арк. 83; спр. 5; арк. 15.

¹⁴ «Маніфест Всеукраїнського революційного комітета к рабочим и крестьянам Украины», газ. «Правда» від 17 грудня 1919 р.

¹⁵ «Маніфест Всеукраїнського революційного комітета к рабочим и крестьянам Украины».

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

¹⁷ «Коммунистический интернационал», 1919, № 7—8, стор. 22—23.

роззброєння куркульських і бандитських елементів села, які підготували в минулому поразку нашої армії і зайняття України Денікіним¹⁸.

Всеукраїнським виступив з широкою програмою військового будівництва на Україні. В опублікованій 22 січня 1920 р. декларації Всеукраїнському про військову політику Радянської влади на Україні підкреслювалося, що угода між УРСР і РРФСР від 1 червня 1919 р. «продиктована залізною необхідністю зосередження всіх робітничо-селянських сил у боротьбі з контрреволюцією і ні в якому разі не применшує державної самостійності Української Республіки»¹⁹.

Всеукраїнським ставив перед собою завдання — встановити найбільш дружні відносини між червоноармійськими частинами і трудящим населенням України, вважав необхідним, щоб в усіх армійських частинах, що пересувалися по Україні, незалежно від їх національного складу, комісари, командири і взагалі відповідальні працівники були, по можливості, або українці, або особи, добре обізнані з українськими умовами²⁰. Всеукраїнським попереджав, що «всілякі спроби будь-якої політичної групи на Україні спертися на повстанські загони, як такі, або покласти їх в основу формування особливої армії повинні тавруватися, як військова зрада і запродаство справи Української Соціалістичної Республіки». Винні в таких спробах підлягали засудженню трибуналом²¹.

Народжені в умовах воєнних дій, ревкоми були органічно зв'язані з Червоною Армією. Вони активно допомагали в бойовому і політичному навчанні бійців частин Червоної Армії, розташованих на території України, створювали військово-адміністративний апарат, сприяли успішному проведенню військових мобілізацій, організували загальне військове навчання населення, постачали Червоній Армії боєприпаси, продовольство та ін. Член Всеукраїнського В. П. Затонський постійно перебував у діючій армії. На фронт часто виїжджали Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський та інші члени Всеукраїнського. Активну участь в його роботі брали представники командування арміями і фронту. Реввійськрада фронту систематично інформувала Всеукраїнським про події на фронті, морально-політичний стан військ, організацію місцевих ревкомів, а також про становище в тилу ворога.

Губернські, повітові та волосні ревкоми вважали військовою роботою своїм першим обов'язком. Ревкомам надавалося право командування збройними силами і безпосереднього розпорядження резервами і частинами, сформованими в районі діяльності ревкомів. В разі зради в командному складі військових частин губернський ревком міг його замінити, негайно повідомивши про це вищий орган влади²².

Згідно з постановою Реввійськради республіки від 23 січня і Всеукраїнському від 2 лютого 1920 р. було створено Харківський і Київський військові округи. До Харківського округу ввійшли Харківська, Катеринославська, Полтавська, Таврійська та Донецька губернії; до Київського — Чернігівська, Київська, Подільська, Волинська і Херсонська губернії²³. З місцевих органів державного апарату ревкоми в першу чергу створювали волосні, повітові і губернські військові комісаріати і через них здійснювали всі військові заходи.

Налагодивши роботу військово-адміністративного апарату, Всеукраїнським добився успішного вилучення зброї, ліквідації партизанщини, а також завдав смертельного удару силам внутрішньої контрреволюції. В процесі жорстокої боротьби за встановлення і зміцнення революційного порядку ревкоми створили і загартували органи Надзвичайної комісії і міліції, організували судово-слідчий апарат, надали його діяльності дійового характеру — все це величезною мірою сприяло утвердженню революційного порядку.

Протягом нетривалого часу Всеукраїнським та його місцеві органи відновили державний апарат і залучили широкі маси трудящих до радянського будівництва. Ревкоми були провідниками ленінської аграрної і продовольчої політики на визволеній від денікінщини території України. В опублікованих 22 грудня 1919 р. «Основах земельної справи на Україні» Всеукраїнським проголосив, що всі землі нетрудового користування в межах УРСР переходять без викупу в розпорядження українського трудячого народу. Вони призначаються насамперед для забезпечення землею безземельних і малоземельних громадян УРСР²⁴. І тільки незначна частина колишніх нетрудових земель відводилась під дослідні господарства, племенні розплідники й радгоспи, що мали забезпечувати окремі галузі сільськогосподарської промисловості. В результаті ліквідації поміщицького та інших видів нетрудового землеволодіння в руках

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 4, арк. 11.

¹⁹ Там же, арк. 64—65.

²⁰ Там же, арк. 66.

²¹ Там же, арк. 67.

²² Н. И. Шатагин, Организация и строительство Советской Армии в 1918—1920 гг., М., 1955, стор. 55.

²³ Н. И. Шатагин, назв. праця, стор. 56.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 220, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

трудящого селянства України було зосереджено 96% усієї землі²⁵. З конфіскованого у поміщиків реманенту ревкоми створювали прокатні пункти для подання допомоги незможним селянам в обробітку землі²⁶, а також допомагали їм посівним матеріалом. Постановою від 5 лютого 1920 р. Всеукраїньком затвердив закон про землю, яким визначались основні принципи землекористування, соціалістичного землевпорядкування і забезпечення землею цукрових заводів і радгоспів²⁷.

Селянство України зустріло аграрний закон з великим ентузіазмом. Після його опублікування серед селян помітно збільшилась кількість тих, хто добровільно бажав вступити до лав Червоної Армії. Успішніше проходили військові мобілізації. В багатьох районах України селяни почали добровільно виконувати продрозверстку та ін. Намітився поворот середняка до Радянської влади. Посилилась боротьба з бандитизмом.

За вказівкою ЦК КП(б)У Всеукраїнський революційний комітет відрядив на село, на радянську роботу, тисячі кращих працівників-комуністів і відданих справі революції кадрових робітників. Мобілізація робітників для здійснення земельного закону була проведена місцевими ревкоми.

Всеукраїньком і його місцеві органи здійснювали бойове завдання по організації продовольчого постачання Республіки. Протягом грудня 1919 р. і січня 1920 р. ревкоми відновили всі ланки продовольчого апарату. В основу курсу продовольчої політики, що його взяв Всеукраїньком, було покладено основні рішення партії і розрахунок на дальше зміцнення союзу з середняком. Вилучення хлібних лишків проводилось у суворій відповідності з урахуванням інтересів середнього селянства. З виявлених на Україні лишків хліба в 600 млн. пудів до продрозверстки було віднесено тільки 160 млн. пудів. Заходи Всеукраїнькому, спрямовані на заготівлю продовольства, були схвалені не тільки всіма місцевими організаціями КП(б)У, а й позапартійними конференціями та з'їздами робітників і селян.

Спираючись на кадрових робітників Донбасу, Катеринослава та Харкова, які, наслідуючи приклад російського пролетаріату, включались у рух за відродження господарства, Всеукраїньком розгорнув боротьбу за налагодження промисловості, транспорту і зв'язку. Всеукраїньком організував центральний і місцевий апарати управління промисловістю і транспортом, вжив надзвичайних заходів щодо ліквідації кризи у постачанні промислових районів продовольством та предметами широкого вжитку, що створило умови для повернення робітників на підприємства і налагодження виробництва.

Боротьбу з розрухою В. І. Ленін вважав безкровною війною. У січні 1920 р. відповідно до постанови РНК РРФСР ревком створив Українську Раду Трудової армії, положення про яку було затверджено РНК РРФСР і Всеукраїнькомом, підписане В. І. Леніним і Г. І. Петровським та опубліковане в «Известиях» Всеукраїнькому 10 лютого 1920 р. Всеукраїньком застосував військові методи керівництва промисловістю і транспортом, що сприяло пожевавленню найважливіших галузей промисловості та ослабленню паливної кризи. Почалась масова націоналізація промисловості.

Всеукраїньком приділяв велику увагу і питанням культурного будівництва та охорони здоров'я. З налагодженням діяльності політосвітніх і культурних закладів під керівництвом місцевих ревкомів розгорнулася боротьба за ліквідацію неписьменності серед населення, перебудовувалась робота шкіл, вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів. Всеукраїньком вжив радикальних заходів до припинення епідемії тифу, холери та інших тяжких захворювань. Було створено широку сітку медичних установ і організовано медичне обслуговування трудящих. Ревкоми провели військову мобілізацію старшого та середнього медичного персоналу і забезпечили медичних працівників хлібом за нормами червоноармійців-фронтівиків тощо.

За 69 днів свого існування Всеукраїньком провів 30 засідань, де було розглянуто 120 питань про державне будівництво, проведення національної, військової, земельної, продовольчої політики Радянської влади на Україні. За короткий час своєї діяльності Всеукраїньком і його місцеві органи створили всі передумови для відновлення постійних конституційних органів — Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Після розгрому денікінців і визволення більшої частини території України Всеукраїньком склав свої повноваження радянському уряду Української РСР.

М. С. ПАВЛЮК

²⁵ «До десятих роковин, Цифрові матеріали для доповіді на 3-й сесії ВУЦВКУ», Харків, 1927.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 10, арк. 17.

²⁷ Там же, арк. 18.

ТРУДЯЦІ ЗАКАРПАТТЯ В БОРОТЬБІ ЗА УГОРСЬКУ РАДЯНСЬКУ РЕСПУБЛІКУ

(1919 р.)

Незважаючи на те, що про участь трудящих Закарпаття у захисті Угорської Радянської Республіки у 1919 р. писало багато радянських дослідників (В. Усенко, Ф. Шевченко, М. Троян, І. Гранчак, П. Марченко, В. Неточасев, Н. Баженова), нові документи, виявлені співробітниками Державного архіву Закарпатської області, праці угорських істориків, а також спогади учасників революційних боїв, надруковані в газетах та записані членами кафедри історії КППС Ужгородського університету, дають змогу повніше висвітлити це питання.

У ряді міст Закарпаття (Мукачєвому, Береговому та ін.) ще напередодні перемоги пролетарської революції були створені загони Червоної Гвардії. Ними керували комуністи та ліві соціалісти. До складу цих загонів входили переважно робітники. Рішучі дії червоноармійців сприяли тому, що протягом трьох днів (21—23 березня 1919 р.) на більшій частині території Закарпаття була встановлена Радянська влада. Так, у Береговому в ніч на 22 березня 1919 р. влада перейшла до рук Робітничої Ради. Колишній голова Берегівської Робітничої Ради Золтан Фабіян згадує: «Буржуазія спробувала було вдержати свою владу, з допомогою жандармів. Робітнича Рада доручила Івану Шербану обеззброїти жандармів. Під його керівництвом загін червоногвардійців несподівано напав на казарми жандармів і блискуче виконав завдання»²⁸.

У перші ж дні після перемоги пролетарської революції на Закарпатті, як і в Угорщині, була створена Червона варта (Червона міліція) для забезпечення внутрішнього порядку. Пізніше загони Червоної Гвардії та Червоної вarti стали складовою частиною Червоної Армії.

24 березня 1919 р. в угорських газетах, що видавалися на Закарпатті, було надруковано звернення, яке заклиало трудящих вступати до рядів Червоної Армії. Так, уповноважений по організації Червоної Армії в Угочанській жупі (Виноградівський та частина Хустського і Іршавського районів Закарпаття.— Б. С.) писав: «Пролетарі! Робітники! Всі, хто не зайнятий на виробництві, згуртовуйтеся під червоним прапором угорської Червоної Армії, щоб, з'єднавшись з російською Червоною Армією, вщент розбити мілітаризм Антанти — нашого найстрашнішого ворога, єдину підпору капіталізму». У зверненні йшлося про умови служби в Червоній Армії і про день початку запису добровольців — 29 березня 1919 р.²⁹ Цікаво, що це звернення було написано за день до того, як Революційна Урядова Рада надрукувала декрет про організацію Червоної Армії. Текст декрету був розповсюджений на Закарпатті значно пізніше — 11 квітня. Вказаний факт свідчить про те, що керівники органів Радянської влади на Закарпатті правильно враховували небезпеку інтервенції і з власної ініціативи почали здійснювати заходи по створенню військових частин.

7 квітня 1919 р. голова комісії по набору в Червону Армію писав керівникам органів Радянської влади на Закарпатті: «Прошу запропонувати всім директоріумам... довести до загального відома про вступ до Червоної Армії і розгорнути можливо ширшу пропаганду»³⁰. Наступного дня Ради депутатів видали спеціальні відозви до трудящих. В одній з них вказувалось: «Перша Мукачівська Червона Армія³¹ закликає мукачівських товаришів, які готові визволити наших пролетарських братів, вступити до Червоної Армії... Закликаємо усіх тих червоних товаришів, які були в російському полоні, також негайно з'явитися»³². 9 квітня 1919 р. Народний Комісаріат у справах Руської Країни видав розпорядження про створення «Русинської Червоної Гвардії»³³. Як згадують учасники революційних боїв, протягом кількох днів в ряди Червоної Армії записалось близько 6 тис. добровольців. Закарпатські робітники і селяни здавали у

²⁸ Газ. «Советское Закарпатье» від 22 березня 1959 р. Іван Шербан — колишній військовополонений, один з організаторів червоногвардійських загонів Закарпаття.

²⁹ Газ. «Ugocsaí munkás» («Угочанський робітник», орган Угочанської жупної організації об'єднаної Соціалістичної партії Угорщини) від 25 березня 1919 р.

³⁰ «Шляхом Жовтня, Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та воз'єднання з Радянською Україною, Збірник документів, т. I (1917—1923 pp.)», Ужгород, 1957, стор. 147.

³¹ Йдеться про 1-й Мукачівський полк.

³² Оригінал відозви зберігається у Закарпатському державному краєзнавчому музеї. інв. № I-4649.

³³ «Шляхом Жовтня», стор. 162. В складі Угорської Радянської Республіки Закарпатська Україна («Руська Країна») одержала територіальну автономію. В більшості джерел того часу закарпатських українців називали русинами, рутенами.

фонд Червоної Армії свої невеличкі заощадження, одяг тощо³⁴. Крім того, командування Кошицького воєнного округу створило спеціальні комісії, які збирали військове спорядження і обмундирування для Червоної Армії³⁵. Вирішальну роль у формуванні частин Червоної Армії на Закарпатті відіграли комуністи. Ще 24 березня 1919 р. Іван Шербан був призначений керівником червоногвардійських загонів Березької жупи («жупний комісар»). Його заступником став голова Мукачівського директориуму столяр Іван Галгоці³⁶.

Спочатку трудящі Закарпаття, закликані в ряди Угорської Червоної Армії, входили до складу різних підрозділів, частин та з'єднань, зокрема 65-ої бригади, 85-го батальйону, та 1-ої сейкельської групи військ. 14 квітня за наказом військового командування почалось формування окремих українських (русинських) частин — 1-ої та 2-ї бригад. Вони створювались за рахунок нової мобілізації українського населення з комітетів Марамороша, Угоча, Берега, Унга та вилучення загонів українських червоноармійців та червоногвардійців із складу 5-ої дивізії³⁷. Комплектування 1-го Мукачівського полку (пізніше — бригади) було, в основному, здійснено. Інші українські загоны влилися до Окремого русинського батальйону. Вони підлягали штабу Русинської (Руськоукраїнської) червоногвардійської дивізії, який знаходився спочатку в Мукачевому, а потім — на території Угорщини — в комітетах Сабольч і Фейер. Цей штаб здійснював також керівництво загонами червоноармійців та червоногвардійців, які організаційно не входили до 1-ої бригади та Окремого батальйону³⁸. Проте формування Русинської дивізії не було закінчено.

Враховуючи, що набір до Червоної Армії українського і угорського населення Закарпаття проходив окремо, а також з огляду на той факт, що у закарпатських військових частинах говорили українською мовою, можна вважати Мукачівську бригаду та Окремий русинський батальйон національними частинами угорської Червоної Армії. Звичайно, у цих підрозділах, особливо після евакуації на територію Радянської Угорщини, було багато угорських та словацьких робітників і селян.

Закарпатським загонам Червоної Армії незабаром довелося взятись за зброю. Зразу ж після встановлення Радянської влади в Угорщині та на Закарпатті чеські війська, що знаходилися в районі Ужгорода, зробили спробу розширити окуповану територію. 27—28 березня 1919 р. легіонери намагались просунутись в районі Ужгород-Анталовці. Наступ був відбитий червоногвардійськими загонами. 29 березня 1919 р. берегівський кореспондент газети «Vörös Ujság» повідомляв: «Населення (Закарпаття.— Б. С.) просить військового народного комісара негайно вислати військо на захист північних жуп, яким загрожує небезпека»³⁹. Події показали, що цей сигнал був своєчасним. 5 квітня 1919 чеські легіонери вчинили нову вилазку. Чопський кореспондент газети «Vörös Ujság» повідомляв 7 квітня в Будапешт: «В суботу після обіду між Ужгородом і Болотинном (район Ужгорода.— Б. С.) вони (чехи.— Б. С.) напали на нашу сторожу, яка героїчно відбила напад. Просування чехів вперед не вдалось, і вони з великими втратами припинили наступ. Червона Гвардія втратила 30 чоловік вбитими і 12 пораненими. Згідно з чутками, у чехів — 180 вбитих і багато поранених. Поблизу с. Палоц (у Словаччині, недалеко від Ужгорода.— Б. С.) чехи без перерви нападали, їх невелика група, яка перейшла р. Уж вбила кількох наших солдатів, після чого в жорстокому бою ми розбили чехів і завдали їм великих втрат, 5 чол. взяли в полон»⁴⁰. Той же кореспондент доповідав Наркому преси, що за «невдачу, що мала місце в суботу, чехи помстились над населенням міста (Ужгорода.— Б. С.) і вбивали навіть невинних дітей і жінок, стріляли у вікна будинків і... не шадили перехожих на вулиці»⁴¹.

Органи Радянської влади на Закарпатті здійснили ряд заходів для посилення оборони в районі демаркаційної лінії (біля Ужгорода та у Словаччині). 13 квітня 1919 р. берегівський кореспондент газети «Vörös Ujság» повідомляв у Будапешт: «Для захисту Ужанської жупи в Чоп прибув батальйон 1-го Червоного полка»⁴². Солдатів привітали командири бригади Неметі і член директориуму Юско⁴³. Солдати, з якими також прибула окрема кулеметна рота, з великим натхненням, з піснею вирушили на

³⁴ Газ. «Советское Закарпатье» від 10 та 11 квітня 1957.

³⁵ Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО), ф. 709, оп. 1, од. зб. 84, арк. 1.

³⁶ ДАЗО, ф. 709, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2.

³⁷ «A magyar Vörös Hadsereg 1919, Válogazoz dokumentumok», Budapest, 1959 («Угорська Червона Армія, 1919 р., Збірник документів», Будапешт, 1959), стор. 107—109.

³⁸ Там же, стор. 161.

³⁹ «Під прапором Великого Жовтня, Збірник документів», Ужгород, 1959, стор. 42.

⁴⁰ «Під прапором Великого Жовтня», стор. 83—84.

⁴¹ Там же, стор. 84.

⁴² Йдеться про Мукачівський полк.

⁴³ Неметі — командир 65-ї бригади Угорської Червоної Армії. Юско — голова Чопського окружного директориуму.

ужгородські військові позиції. Наш загін відзначається зразковим порядком і дисципліною»⁴⁴.

16 квітня 1919 р. почалась інтервенція румунських військ. На Закарпаття наступали дві румунські дивізії. Після 9-денних боїв їм вдалося вийти в район Хуст — Берегове — Мукачеве — Чоп. В другій половині квітня перейшли в атаку чехословацькі війська, що просуvalися двома колонами до Чопа. Інтервентів підтримала внутрішня контрреволюція, якій вдалося 21 квітня організувати кілька заколотів і навіть захопити в свої руки владу в Мукачевому і Береговому. Заколот було ліквідовано силами червоногвардійців при активній підтримці трудящих та надісланого з Будапешта загону Угорської Червоної Армії. Ще не зміцнілі закарпатські частини Угорської Червоної Армії (разом з іншими підрозділами 3-ої і 5-ої дивізій) та трудяще населення, прийнявши на себе перший удар інтервентів, показали зразки мужності і героїзму. Червоногвардійські загони і серед них Окремий русинський батальйон протягом 10 днів успішно відбивали атаки чеських легіонерів у районі станції Чоп⁴⁵. В жорстоких боях загинули десятки комуністів і комсомольців, у тому числі секретар Закарпатської організації союзу молодих робітників Угорщини Петро Деак⁴⁶. Оборона Чопа тривала з 23 квітня по 3 травня 1919 р. Вона відіграла важливу роль у боротьбі трудящих, бо дала можливість перешкодити оточенню частин Червоної Армії на території Березької жупи. Загони Червоної Гвардії і підрозділи Мукачівської бригади, ведучи запеклі бої проти румунських і чехословацьких військ у районах Хуст — Королево — Мукачеве — Чоп, затримували просування ворога.

Бої в районах Закарпаття тривали 18 днів (разом з обороною Чопа). В кінці квітня червоногвардійські загони і закарпатські національні частини, уникаючи оточення відійшли на територію Радянської Угорщини. Разом з ними евакуювались працівники директоріумів і сотні трудящих. На 30 квітня 1919 р. все Закарпаття, крім Чопа, було окуповане румунськими і чехословацькими військами. Але і в тих умовах воїни закарпатці не склали зброї. Враховуючи високі бойові якості підрозділів, сформованих з трудящих Закарпаття, командування Червоної Армії продовжувало комплектування Русинської дивізії. 25 квітня 1919 р. газета «Pezsi Hírlap» писала: «Штаб самостійної Русинської дивізії і штаб Русинської Червоної варті зараз діють в с. Девечер, Саболчської жупи. Там вони збирають завербованих солдатів і членів Червоної варті»⁴⁷. 27 квітня, коли на Закарпатті ще йшли бої, газета «Pezsi Hírlap» надрукувала таку відозву до населення Руської Крайни: «Народний комісар Руської Крайни в погодженні з Народним комісаром військових справ закликає всіх пролетарів, кадрових офіцерів і кадровий молодший командний склад віком від 18 років, походженням з території Руської Крайни, негайно з'явитися до Руськоукраїнського Народного Комісаріату в Будапешті (Парламент, вхід — VII) з 9 год. ранку до 2 год. дня або до периферійних вербувальних комісій в мм. Фюзешабонь, Шаторальяуйгель і Мукачеві для вступу в дивізію Русинської Червоної Гвардії»⁴⁸.

Закарпатські військові підрозділи з честю виконували свій пролетарський обов'язок. 16 травня 1919 р. частини Угорської Червоної Армії перейшли в наступ на Північно-Східному фронті. Два батальйони Мукачівської бригади, які входили до складу 3-го армійського корпусу, вели наступ в районі м. Мішкольца. Вони прикривали південно-східний фланг, перешкоджаючи з'єднанню контратакуючих румунських та чехословацьких військ⁴⁹.

Бійці Мукачівської бригади брали участь і у визволенні м. Кошице (6—7 червня 1919 р.). В той же час (кінець травня — початок червня 1919 р.) Окремий русинський батальйон вів наступ у районі м. Требішева. Про цей бій писала газета «Népszava» у кореспонденції під заголовком «Червоні русини на фронті»: «Русинський гвардійський загін тільки що зіткнувся з чеським ворогом біля Текетеребеша, напевн на нього і вигнав з Текетеребеша чеську окупаційну військову частину, захопивши велику кількість трофеїв — кулеметів, іншого військового спорядження та продуктів. Після бою загін русинської Гвардії продовжував просуватись вперед, у напрямку Надьміхалья»⁵⁰. Подолавши оборону противника в районі м. Мішкольца, частини Угорської

⁴⁴ «Під прапором Великого Жовтня», стор. 124.

⁴⁵ «Календар «Правди» на 1921 р.», Ужгород, 1920., стор. 33.

⁴⁶ М. Климентюк, Юність у боротьбі, Ужгород, 1959, стор. 20—21.

⁴⁷ «Шляхом Жовтня», стор. 194. У документі — помилка, мається на увазі селище Демечер, Сабольчського комітату.

⁴⁸ Газ. «Pezsi Hírlap» від 27 квітня 1919 р.

⁴⁹ «Календар «Правди» на 1921 р.», стор. 34. Про ці події згадують також закарпатці З. Коваші, М. Ухаль та ін. (Спогади зберігаються в партархіві при Закарпатському обкомі КП України, ф. 3223).

⁵⁰ Газ. «Népszava» від 2 липня 1919 р. Ця надрукована з запізненням кореспонденція змальовувала червоні бої Угорської Червоної Армії в Словаччині. У статті подаються угорські назви словацьких міст Требішева (Текетеребеш) і Міхаловців (Надьміхаль).

Червоної Армії, незважаючи на зрадницькі накази В. Бема⁵¹, швидко просувалися вперед, визволяючи Східну Словаччину та південно-західні райони Закарпаття. Успішному наступу сприяв партизанський рух у захоплених ворогом областях, в тому числі і на Закарпатській Україні. Перші партизанські загони і підпільні групи з'явилися в окупованому чеськими легіонерами районі Ужгорода ще взимку 1919 р. Після перемоги пролетарської революції було багато випадків переходу трудящого населення на територію Радянської Угорщини. Крім того, до червоногвардійських загонів вливались солдати повсталі частин чехословацької армії. Так, у квітні 1919 р. через демаркаційну лінію біля Ужгорода перейшли на територію Угорської Радянської Республіки два батальйони⁵².

Окупувавши Закарпаття, командування румунськими і чехословацькими військами встановило жорстокий режим воєнної диктатури і почало масові репресії. Але революційна боротьба трудящих продовжувалась. 22 травня 1919 р. піджулан Березької жупи писав: «Я із здивуванням довідався про те, що сільські директоріуми, створені під час Радянської республіки, в деяких селах діють до цього часу»⁵³. На початку червня 1919 р. комуністи-підпільники організували страйк закарпатських залізничників, який паралізував дії окупаційних військ.

9—10 червня 1919 р. передові загони Угорської Червоної Армії, серед яких були Мукачівська бригада та окремі Русинський батальйон, вийшли в район Карпат. Трудящі Закарпаття з величезною радістю вітали визволителів. Сотні робітників і селян з західних районів влились до лав Червоної Армії. Учасник подій, старий комуніст М. Ухаль згадує, що в червні 1919 р. лише з Солотвина до Червоної Армії вступили 80 молодих патріотів⁵⁴. Посилили партизанський рух трудящі східних районів Закарпаття. Вони діяли разом з повсталими частинами чехословацької армії⁵⁵ та західноукраїнськими партизанами.

Органи Радянської влади Угорщини допомагали трудящим Закарпаття у боротьбі проти окупантів. 6 червня 1919 р. в Будапешті відбулась нарада керівників директоріумів закарпатських жуп. На нараді було прийнято рішення відновити організації об'єднаної Соціалістичної партії гірських районів Закарпаття, визволених Червоною Армією⁵⁶. Проте реформістська більшість з'їзду Рад Угорщини, як відомо, 19 червня 1919 р. прийняла ультиматум Клемансо про відведення військ «за призначені Угорщині кордони». 30 червня 1919 р. Червона Армія почала відхід з визволеної території Словаччини і Закарпатської України. 29 липня 1919 р. газета «Népszava» писала: «Згідно з офіціальним повідомленням, надісланим у русинську Червону гвардійську дивізію, вранці 20 липня один загін русинської гвардії першим перейшов через Тіссу біля Токаю. Тут цей загін у кривавих боях визволив від ворога Сабольч і штурмом зайняв ті висоти, які були перед селом. А потім усю місцевість відважно захищав доти, поки не перейшли через Тіссу резервні війська угорської Червоної Армії. Внаслідок нестримних атак русинів ворожа артилерія змушена була перемістити позиції своїх батарей назад. Війська угорської Червоної Армії, використавши це становище, перед Токаєм перейшли Тіссу і, просуваючись у напрямку Сабольча, з'єдналися з русинськими загонами... На другий день, 21 липня, русини знову успішно відбили переважуючу в силі румунську атаку, після чого їх було відправлено на відпочинок. Тут їх відвідав командуючий воєнним округом тов. Бокані⁵⁷, який з радістю вітав їх»⁵⁸. Після поразки Угорської Радянської Республіки сотні закарпатців-воїнів Червоної Армії були заарештовані хортистськими катами або інтерновані в Австрію. Багато з них згодом повернулися на Закарпаття, де проуводили революційну боротьбу.

Отже, робітники і селяни Закарпаття брали найактивнішу участь у захисті Угорської Радянської Республіки. У квітні 1919 р. були сформовані закарпатські національні частини — Мукачівська бригада і Окремий русинський батальйон, які підлягали штабу Русинської дивізії. Ці частини мужньо воювали на різних фронтах до кінця липня 1919 р. Крім того, закарпатські трудящі боролися також в інших з'єднаннях Угорської Червоної Армії і в партизанських загонах.

Б. І. СПІВАК

⁵¹ У розпалі боїв біля Мішкольца В. Бем наказав перекинути 4-у та 6-у дивізії Червоної Армії на південь. Крім того, два корпуси було відтягнуто за Дунай, начебто для наступу у Західну Словаччину, який так і не почався.

⁵² Газ. «Peszai Hirlap» від 12 квітня 1919 р.

⁵³ «Шляхом Жовтня», стор. 211.

⁵⁴ Газ. «Советское Закарпатье» від 21 березня 1959 р.

⁵⁵ На початку червня 1919 р. в Ужгороді повстав 66-й піхотний полк чехословацької армії, сформований, в основному, із закарпатських українців.

⁵⁶ Газ. «Népszava» від 8 червня 1919 р.

⁵⁷ Газета має на увазі Бокані Деже (1871—1940 рр.) — видатного діяча угорського робітничого руху; в період Радянської влади він був наркомом праці, а в липні 1919 р. — командуючим 3-ї армії.

⁵⁸ Газ. «Népszava» від 29 липня 1919 р.

З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО РУХУ В ТАВРІЇ

(1912—1914 рр.)

Газета «Правда» відіграла величезну роль у революційній боротьбі робітничого класу Росії, в ідейному та організаційному згуртуванні його навколо більшовицької партії в роки нового революційного піднесення. Тим часом ця славна сторінка історії робітничого руху все ще недостатньо висвітлена. Увагу дослідників здебільшого привертало вивчення ролі «Правды» в робітничому русі промислових районів Центра і Півдня країни. Досі зовсім не висвітлена роль «Правды», її ідейний і організаційний вплив на робітничий рух непромислових районів, до яких належала і Таврійська губернія. За даними фабричної інспекції, у 1913 р. в Таврійській губернії налічувалось понад 19 тис. промислових робітників. Найбільшими підприємствами були: майстерні Севастопольського адміралтейства (3840 робітників), Керченський металургійний завод (3 тис.) і завод сільськогосподарських машин у Бердянську (1073). Значний загін робітників-металістів (понад 4 тис.) був зосереджений на 29 машинобудівних, чавуно-ливарних і механічних заводах північних повітів губернії (Мелітополь, Великий Токмак та ін.)⁵⁹. Отже, з 19 тис. всіх промислових робітників близько 12 тис. становили металісти. Решта робітників була зосереджена на невеликих тютюнових, консервних і лісопилних підприємствах, на будівництві. За роки реакції і промислової депресії авангард робітників Таврії, який пройшов школу першої російської революції, значно зменшився. Краша, найбільш свідома його частина була кинута у в'язниці і відправлена на заслання, фізично винищена або переходувалась від переслідувань в інших районах Росії. В роки промислового піднесення (1910—1913 рр.) на фабриках і заводах губернії прийшло пове поповнення робітників, переважно за рахунок селян.

В умовах повного розгрому соціал-демократичних організацій і значного поповнення пролетаріату дрібнобуржуазними елементами робітничий рух у Таврійській губернії перебував у стані застою (з другої половини 1907 і до початку 1912 р. відбулося всього 6 страйків). Тільки після ленських подій стали помітні ознаки піднесення робітничого руху в Таврії. 12 квітня 1912 р. робітники заводів Зафермана, Лібермана, Лукіна і залізничних майстерень (м. Мелітополь) оголосили політичний страйк на знак протесту проти кривавого злочинства царизму. В страйку взяло участь понад 400 робітників⁶⁰. Робітники м. Джанкою, зібравшись на сходку, поглялись помститись за загнаних братів по класу. У травні страйкували робітники-пекарі Сімферополя, у червні — робітники рудників Феодосійського повіту⁶¹. Найбільш яскравим проявом революційного піднесення в Таврійській губернії була спроба організувати повстання в Чорноморському флоті в травні-червні 1912 р. Однак, напередодні повстання, 6 червня, на лінкорі «Ионн Злагоуст», команда якого мала почати виступ, були проведені масові арешти. За вироком Військово-морського суду Севастополя матроси Зелені, Карпишин і Силаков були розстріляні, інші звинувачені — засуджені на різні строки заслання. У жовтні 1912 р. Військово-морський суд розглянув нову справу 36 матросів про підготовку повстання на судах і берегових команд Чорноморського флоту. Одиннадцять матросів було страчено, решту — засуджено до каторжних робіт строком від 4 до 8 років.

Події в Чорноморському флоті стали новим поштовхом у розвитку і поглибленні революційного піднесення в країні. На знак протесту проти розправи над революційними матросами тільки в листопаді 1912 р. в Петербурзі страйкувало понад 60 тис. робітників, у Москві — 40 тис., Ризі — 16 тис. і т. д. Всього в країні у страйках протесту взяло участь близько 250 тис. робітників. Тоді ж відбулися виступи протесту робітників Бердянська. Серед портових робітників Севастополя було проведено збір коштів на користь сімей засуджених⁶².

Після VI Всеросійської (Празької) конференції більшовиків значно поживавилась робота партійних організацій на півдні Росії. Боротьба більшовиків і передових робітників за відродження партійних організацій у Таврійській губернії відбувалась у винятково тяжких умовах. Ліквідатори, примиренці та інші фракціонери при активній підтримці своїх закордонних центрів (група «Вперед», «За партію», редакція троцькістської «Правды») вели посилену боротьбу за ідейний вплив серед робітників. Троцькісти мали регулярні зв'язки з соціал-демократами Севастополя, намагаючись втягнути їх до серпневого антипартійного блоку. Розкольники використовували також угодов-

⁵⁹ Державний архів Кримської області (далі — ДАКО), ф. 26, оп. 3, спр. 813, арк. 47—57.

⁶⁰ ДАКО, ф. 706, оп. 1, спр. 772, арк. 37—38.

⁶¹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 1726, арк. 23.

⁶² Центральний державний історичний архів у Москві (далі — ЦДІАМ), ф. Департаменту поліції, спр. 289, ч. 74, арк. 73.

ницьку діяльність депутата IV Державної думи від Таврійської губернії і члена меншовицької думської семірки О. Бур'янова.

Всупереч розкольницькій діяльності опортуністів передові робітники губерній все тісніше згуртовувалися навколо більшовицької партії. Величезну роль пропагандиста і організатора у відродженні партійних організацій і груп у губернії, як і всієї Росії, відіграла газета «Правда». Поступово, в міру поширення газети серед робітників заводів і фабрик почали складатися групи кореспондентів «Правды». Вперше такі групи склалися в Бердянську (Азово-Чорноморський завод) і у Великому Токмаку (завод Клейцера). У вересні 1912 р. у «Правде» була вміщена кореспонденція з Бердянська про хід виборів до Державної думи, в якій відзначалось, що вибори на всіх підприємствах міста проходили «під прапором соціал-демократії». В цьому ж номері були вміщені кореспонденції від булочників Феодосії і від робітників-палітурників Сімферополя, які закликали «всі революційні елементи» на боротьбу з експлуаторами⁶³. 13 листопада 1912 р. «Правда» вмістила замітку про заворушення і страйки робітників Азово-Чорноморського заводу у зв'язку з незаконними штрафами і свавіллям адміністрації. Кореспонденції і повідомлення від робітників цього підприємства друкувались і в наступних номерах газети⁶⁴.

Починаючи з кінця 1912 р. «Правда» поширювалася серед робітників Великого Токмака. Зростала і кількість її кореспондентів. Робітники заводу Клейцера у листах до редакції розповідали про знуцання адміністрації, закликали своїх товаришів розгорнути активну боротьбу проти гнобителів⁶⁵. Весною і літом 1913 р. у «Правде» було вміщено кілька кореспонденцій про хід страхової кампанії серед робітників Феодосії, Мелітополя, Сімферополя та інших міст. Під впливом робітників-правдистів, незважаючи на труднощі роботи серед відсталого частини робітників, в ряді випадків до складу міських больничних кас були обрані робітники, які поділяли програму більшовицької партії. У серпні 1913 р. робітник Керченського металургійного заводу П. Шелободенков розповсюджував «Правду» на заводі, а Ю. Рейман проводив передплату на газету. У грудні 1913 р. «Правда» вмістила кореспонденцію, в якій розповідалось про умови життя і праці на заводі і засуджувалась пасивність робітників⁶⁶.

Навесні 1913 р. виникла група робітників-правдистів у Ялті. Одним з її організаторів був будівельник Д. Капелькин, висланий з Петербурга на Південь за участь у революційному русі. Група була тісно зв'язана з будівельниками Ялти та її околиць, вела серед них революційну агітацію, широко розповсюджувала «Правду». Газета в Ялту надсилалась з Петербурга на адреси: вул. Нижньо-Слобідська, будинок Степанової, П. Є. Васильєву; Воронцовська слобода, будинок Сичова, Д. В. Єрмолову та ін. В лютому 1914 р. контора газети «Путь Правды» надіслала з Ростова в Ялту на адресу П. Є. Васильєва пакунок з революційною літературою вагою в 1,5 пуда⁶⁷. Зв'язки ялтинців з редакцією «Правды» підтримувались і безпосередньо через правдистів, які приїздили у Крим з Петербурга. Так, у листопаді 1913 р., як свідчить охранка, з Петербурга в Бахчисарай приїжджала Є. Ф. Шевелева⁶⁸. В листі від 6 травня 1914 р. на адресу колишнього члена ялтинської соціал-демократичної групи І. Резчикова (м. Калуга) його товариші Д. Капелькин і Д. Єрмаков писали, що вони читають «Правду», пропагують її серед своїх товаришів, стежать за робітничим рухом у країні. День 22 квітня — свято робітничої преси, — як писалося в листі, серед ялтинських робітників пройшов блискуче як по збору коштів, так і по розповсюдженню ювілейних номерів «Правды». З Ялти в редакцію газети надійшло кілька грошових переказів⁶⁹. В ніч на 25 червня 1914 р. в Ялті було проведено обшук у робітників. П. Васильєва, Д. Капелькіна, Д. Єрмакова та інших, під час якого було знайдено майже повний комплект (№ 2, 4—12) більшовицького теоретичного журналу «Просвещение» за 1913 р., багато номерів «Правды» за різні роки, «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Праця і капітал» К. Маркса, «Програма робітників» Лассалья та інші видання⁷⁰.

Весною 1914 р. «Правда» мала значний вплив і на робітничі маси Севастополя. Палкими прихильниками газети тут були робітники-булочники. У травні посилену увагу жандармської агентури привернула діяльність робітника-кондитера більшовика Л. Милютіна, який був активним передплатником «Правды» і розповсюджував її серед робітників. Газету також одержували робітники Л. Рибнов, І. Дейно та ін. 7 червня 1914 р. в департамент поліції жандарми доносили, що «Серед булочників Кроншевського, Пушкіна, Радова, Лашенкова, Мустафи помічається велика організованість

⁶³ Газ. «Правда» (№№ 125 і 127) від... 1912 р.

⁶⁴ Газ. «Правда» (№ 169) від... 1912 р.; №№ 56 і 125 за 1913 р.

⁶⁵ ЦДІАМ, ф. Департаменту поліції, спр. 5, ч. 75, літер. 5, арк. 14.

⁶⁶ Газ. «Пролетарская правда» від 10 грудня 1913 р.

⁶⁷ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп 150 од. зб. 69, арк. 49—56.

⁶⁸ Там же, од. зб. 66, арк. 154.

⁶⁹ Газ. «Путь пряды» від 6 травня і 14 червня 1914 р.

⁷⁰ ЦДІАМ, ф. Департаменту поліції, спр. 5, ч. 74, арк. 25, 28, 33, 35—36.

і вже всі вони одержують робітничі газети». За агентурними даними, Л. Милютін і його однодумці готували страйк робітників-булочників⁷¹.

У квітні 1914 р. робітники заводу Зафермана (м. Мелітополь) писали в «Правде» зв'язку з її ювілеєм: «Ми, робітники заводу І. Зафермана в кількості 73 чоловік, зібрали у фонд робітничої газети «Путь Правды» і фонд журналу «Вопросы страхования» 2 крб. 65 коп. Сердечно вітаємо тебе, дорога захисниця робітничих інтересів, бажаємо тобі твердо стояти на охороні наших інтересів і бути для нас, пролетарів, ороговказом у краще майбутнє»⁷². У травні — червні 1914 р. кореспонденти з Бердянська і Мелітополя розповідали в «Правде» про тяжке і безправне становище робітників, їх непосильну працю і необмежене свавілля адміністрації підприємств.

У 1914 р. зв'язки робітників Таврійської губернії з «Правдой» розширились і зміцніли. Так, якщо протягом усього 1913 р. на її сторінках було вміщено 12 різних кореспонденцій від різних районів губернії, то в 1914 р. лише за шість місяців — 22. На 1 липня 1914 р. в губернії було 158 передплатників газети⁷³. Поширення «Правды», збори коштів у її фонди і фонди допомоги політичним засланням і страйкуючим Петербурга, Москви, Баку, Харкова та інших міст країни мало місце у багатьох містах Таврійської губернії. Це робили, не боячись переслідувань і репресій, передові робітники — партійці і безпартійні. Кожний читач і розповсюджувач «Правды» ставав організатором робітничих мас. Розпорошені, все ще не зв'язані між собою групи робітників, партійні організації чи герої-одиночки — усі вони разом рухали вперед велику справу відродження і зміцнення партії більшовиків-ленінців.

Під впливом передових, по-більшовицькому настроєних робітників посилювався страйковий рух, зростала класова свідомість робітників Таврійської губернії. Протягом 1913 — першої половини 1914 рр. у Таврійській губернії, за неповними даними, відбулося 8 страйків, серед яких найбільш масовим і тривалим був страйк 3 тис. робітників Керченського металургійного заводу (11—23 лютого 1914 р.), яким керували робітники М. Гуров, Ф. Корнілов (колишній сормовський робітник-більшовик), Ю. Рейман та ін.⁷⁴ Поряд з економічними страйками робітники готували політичні виступи у зв'язку з святкуванням Першого Травня. У 1914 р. у день Першого Травня мали місце політичні виступи на заводі Франца і Шредера в Бердянському повіті і на Керченському металургійному заводі⁷⁵. Відбувся страйк робітників заводів Ізраїля і Абрама Заферманів й Лібермана в Мелітополі.

Характерною особливістю пролетарської боротьби цього часу в країні була перевага політичних страйків над економічними. В ході їх більшовики провели масові збори коштів у фонд робітничої каси. Скрізь робітники приймали резолюції протесту проти переслідувань урядом газети «Правда» і робітничих організацій. Ніякі репресії царського уряду не могли спинити масового революційного руху. Разом з усім російським пролетаріатом робітники Таврії, керовані більшовиками, йшли назустріч новій революції.

Щоб придушити революційний рух, царський уряд вжив надзвичайних заходів. В Петербург, Донбас, Київ, Харків, Одесу та інші промислові райони, де був розвинутий робітничий рух, прислалась війська для боротьби з робітниками. За наказом уряду газета «Правда» була закрита.

Початок першої світової імперіалістичної війни тимчасово перервав піднесення робітничого руху.

В. С. ГОРЯКІНА

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВ ПОВСТАНЦІВ ПРОТИ ФЕОДАЛЬНОГО ГНІТУ НА УКРАЇНІ

При дослідженні історії селянських рухів на Україні в епоху феодалізму зустрічаються різні назви народних повстанців. Ставиться мета коротко пояснити ці назви, визначити період діяльності, показати по можливості тактику боротьби народних повстанців, які діяли в XV—XIX ст. на Україні.

Відомо, що найдавнішими серед народних повстанців проти феодалного гніту були так звані «гуль'ятаї». Вже Віслицький статут у 1347 р. суворо наказував, щоб гуль'ятаї, які переходять з місця на місце і займаються нападами, каралися. Згодом сейм неодноразово видавав закони, спрямовані проти гуль'ятаїв. Походження терміну «гуль-

⁷¹ Газ. «Путь правды» від 12 квітня 1914 р.

⁷² Газ. «Трудовая правда» від 1 липня 1914 р.

⁷³ Газ. «Трудовая правда» від 1 липня 1914 р.

⁷⁴ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 349, арк. 83—88.

⁷⁵ «Наша рабочая газета» від 12 червня 1914 р.

тяї» мало різне тлумачення. Одні дослідники вважали, що він походить з перської мови, інші — від румунського слова «holteiu», що означає «кавалер, молодець, нежонатий». Ближче до істини, здається, твердження З. Гльоґера⁷⁶, за яким термін «гультяї» в Речі Посполитій поширився з українських земель, де в XIV—XV ст. було найбільш людей, не зв'язаних з феодальними повинностями. Такої ж думки дотримується інший польський лінгвіст А. Брікнер⁷⁷. Дещо пізніше в джерелах зустрічаємо назви «люзні люди» або «свавільні люди». Вже в 1496 р. шляхетський уряд, вбачаючи люзних людей небезпечні для шляхти категорії населення, прийняв постанову, в якій зазначалося, що той з люзних людей, хто не має річної служби, не може перебувати в селах і містах під карою 14 гривень. Згодом проти них застосовувалися ще суворіші закони. Не маючи ні осілости, ні будь-яких занять, «люзні люди» були найактивнішими елементами в антифеодальній боротьбі. Майже щороку король і сейм ухвалювали постанови, спрямовані проти гультяїв і люзних людей⁷⁸, які, цікаво відзначити, утотожнювалися. В постановвах галицьких, перемиських, сяницьких і вишенських сеймиків⁷⁹ шляхта дуже часто вживала заходів проти небезпеки від «людей підозрілих люзних», «гультяїв», «людей свавільних», «хлопів-свавільників» тощо.

Шляхетські джерела трактують люзних людей як категорію небезпечних для панів елементів. В одному з реєстрів м. Чернятина говориться, що «всі люзники — грабіжні хлопи»⁸⁰. Галицький сейм у 1664 р. наказував військам негайно направлятися туди, де «показалася небезпека через хлопське свавілля, або люзних людей»⁸¹. «Гультями» і «люзними людьми» шляхта називала селян, що повставали в XIV—XVIII ст. на всій території Речі Посполитої, в тому числі й на Україні.

Багато назв народних повстанців було поширено на західноукраїнських землях зокрема на території Галицького Прикарпаття. Карпати з непрохідними лісами, скелями, печерами були для поневолених і розорених селян надійними фортецями, звідки вони робили напади на феодальні володіння. Крім того, Карпати знаходилися на пограниччі трьох держав — Польщі, Угорщини, Молдавії, — що давало можливість повсталим без особливих труднощів переходити з однієї країни в іншу. В середині XV ст. у Західному Прикарпатті повстанські загони селян називалися в джерелах «фурами». Вперше ця назва згадується у найдавніших судових записках Сяницької землі в 1424 р.⁸² Латинський термін fur («злидні, шельма, золота») вживали для визначення безправних, найбідніших верств населення. Німецький лінгвіст К. Георге вказує, що «фурами» з погордою називали рабів»⁸³. Таке пояснення знаходимо й в інших мовознавців⁸⁴. Цей термін у розумінні «народний повстанець» був поширений на Сяницькій, Перемиській землях, а також на Лемківщині в середині XV ст. Рятуючись від феодальних утисків, селяни низовинних околиць Галицької землі тікали в гори, створювали там невеликі загони — фури — і робили раптові напади на панів. Фури під керівництвом своїх ватажків, яких у джерелах називають «головними провідниками», «дукоторами», озброєні луками та сокирами і підтримувані селянами, діяли на великій території. Пізніше назва «фури» зникла.

З XVI ст. повсталих у джерелах називають «збіи́нками» («zbojnicu»). Термін «збіинник» походить від слова «збій», «збив» — побив когось, у даному випадку — пана-гнобителя. Саме так тлумачиться цей термін у судових актах, в яких фіксувалися зізнання збіинників. Рух збіинників в основному розгортався в Західному Прикарпатті. Найбільш повно і цікаво він висвітлений польським істориком В. Охманським⁸⁵. Той факт, що збіинництво було досліджено на території польського Прикарпаття, нашою нуло декого на неправильну думку, нібито назва «збіинник» стосується лише Польщі. Однак з джерел і, зокрема, з відповідних публікацій буржуазних дослідників О. Балцера⁸⁶ і Ф. Пекосинського⁸⁷ видно, що цей термін був поширений на Лемківщині. С

⁷⁶ Z. Gloger, Encyklopedia staropolska, t. II, Warszawa, 1901, стор. 260.

⁷⁷ A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1951, стор. 173, (Przedruk z pierwszego wydania nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej Kraków, 1927). Він пише: «hultaj, hulaszczy samą postacią o ruskiem pochodzeniu świadczą i rus gulat, o zyciu próżniaczem i łajdakiem».

⁷⁸ «Volumina legum», т. II, Petersburg, 1859, стор. 20, 39, 61, 72.

⁷⁹ Akta grodzkie i ziemskie (далі — АГЗ), Львів, 1886, тт. 20—25.

⁸⁰ Центральний державний історичний архів у Львові (далі — ЦДІАЛ), ф. т. 180, стор. 1408.

⁸¹ АГЗ, т. 24, стор. 199/2.

⁸² АГЗ, т. 11, стор. 10—70.

⁸³ K. E. Georге, Handwörterbuch aus den Quellen zusammengetragen, Leipzig, 1855, стор. 1692.

⁸⁴ Słownik łacińsko-polski, Opracowali wspólnie I. Dolinicki, A. Fraczkiewicz, K. Luczakowski, W. Wróbel, W. Zagorski, pod kierownictwem B. Kruczkiewicza, Kraków, 1907, стор. 348.

⁸⁵ W. Ochmański, Zbojnictwo góralskie, Warszawa, 1950.

⁸⁶ O. Balzer, Registr zlozcyncow grodu Sanockiego 1554—1638, Lwów, 188

ницькій і Перемиській землях. Збійницькі загони складались з поневолених селян України, Польщі і навіть Угорщини. Спираючись на допомогу селян, вони протягом XVI—XIX ст. боролись проти польських, українських, угорських і австрійських гнобителів.

Одночасно народних повстанців у Західному Прикарпатті називали також «бескидниками». Це пояснюється тим, що в тогочасній письмовій і усній термінології Західні Карпати називались Бескидами⁸⁸. Бескидники діяли в гірських районах Сяницьщини, Лемківщини, Перемищини і навіть у Самбірському старостві. Шляхетський поет Вацлав Потоцький ще в другій половині XVII ст. у своєму творі «Ogród frazsek» називав народних повстанців бескидниками, а територію їх зосередження — «збоєцькими горами». Він вважав Бескиди основним місцем формування селянських загонів і про того, хто вступив до загону, говорив «збескидувався»⁸⁹. В середині XVIII ст. на Сяницькій і Перемиській землях народні повстанці, які були озброєні короткими списами, називались «списаками». Більш докладні відомості про їх походження, вигляд і зброю дає ознайомлення з матеріалами судового слідства над спійманими і судженими в Перемишлі списакими, які атакували в 1648 р. панський двір у с. Борині⁹⁰.

В Західному Прикарпатті протягом XVI—XVIII ст. народних повстанців називали «толгаями». На українські землі ця назва поширилась з Угорщини, де панівні класи так називали народних повстанців. «Толга» подібне до польського слова «tutać się» (блукати), це — особа, яка вештається, переходить з місця на місце. Вперше це слово зустрічається в судових актах кінця XVI ст., точніше — в 1595 р.⁹¹ Оскільки толгаї діяли разом з галицькими повстанцями і переходили Карпати, то ця назва прищепилась у галицьких актах. Зокрема, вона зустрічається в постановах сяницьких, перемиських і вишенських сеймиків у XVII—XVIII ст.⁹² поряд з іншими назвами народних повстанців — «опришками», «свавільними людьми» і навіть утотожнюється з терміном «розбійники». Так, у постанові вишенського сеймику 12 червня 1671 р. записано: «свавільні люди, толгаї або інакше розбійники, майже щоденно набаігають» на шляхту, вбивають її, захоплюють майно. Шляхта ненавиділа толгаїв і, щоб знеславити їх в очах простого народу, наділяла їх такими епітетами, як «банди», «розбійники». Використовуючи цю тенденційну термінологію шляхетських джерел, буржуазні історики різко засуджували антифеодалний рух толгаїв.

Найбільшого поширення в Галицькому Прикарпатті набрав термін «опришки», яким називали в XVI—XIX ст. народних повстанців. Перші документальні відомості про назву «опришок» дослідники відносять до XVI ст. З. Глогер вказує, що вона вперше з'явилась у 1588 р.⁹³ Інший буржуазний історик Ю. Целевич переконаний, що цю назву вперше вимовив польський канцлер Ян Оцецький 8 червня 1550 р. в зв'язку з нападом опришків⁹⁴. Найбільш достовірним є твердження історика Польської Народної Республіки В. Охманського, який на основі праці Тадеуша Чацького встановив, що назва «опришок» вживалася ще в 1529 р.⁹⁵

Питання про походження і значення терміну «опришок» ще й досі не розв'язано в історичній літературі. Щодо цього існують різні думки. Лексикограф С. Лінде⁹⁶ пов'язує слово «опришок» з російським словом «рыска́ть», а також зіставляє цей термін з російською назвою «опрочник» — «приватна людина». Так тлумачить слово «опришок» і А. Петрушевич. Він заявляє: «Опришки, тобто опрочники, — від слів опроч, опрично, окрім, окремо, і означають те ж, що вигнанці, які пішли геть зі своєї батьківщини»⁹⁷. Пізніше деякі з буржуазних дослідників висунули пове твердження:

⁸⁷ F. Piękoskiński, Akta sądu kryminalnego kresu Muszyńskiego 1647—1765, Starodawne prawa polskiego pomniki, t. I, IX, Kraków, 1889.

⁸⁸ Бескиди — частина Карпат від Яблонки до джерел річки Стрия. S. Linde, Słownik języka polskiego, t. I, Lwów, 1854, стор. 73. Автор пояснює, що Бескиди, Бесцяг, Бескід, Бещад — частина карпатських гір, яка в давні часи славилась притулком збійників; У словнику географічному (Słownik geograficzny królestwa polskiego, t. I, Warszawa, 1888, стор. 157) пояснюється, що бескидом називались окремі вершини гір, через які вели проходи, звідси — «бескід» означав «через хребет».

⁸⁹ Waclaw z Potoka Potocki, Ogród frazsek, Lwów, 1907, стор. 435, 546 та ін.

⁹⁰ «Жерела до історії України — Русь», Львів, 1898, т. IV, стор. 45—54.

⁹¹ O. Balzer, назв. праця, стор. 115.

⁹² АГЗ, т. 20—23.

⁹³ Z. Gloger, Encyklopedia staropolska, t. III, Warszawa, 1902, стор. 297.

⁹⁴ Ю. Целевич, Опришки, «Руська історична бібліотека», Львів, 1897.

⁹⁵ W. Osiński, назв. праця, стор. 22.

⁹⁶ S. Linde, назв. праця, т. III, стор. 576.

⁹⁷ А. Петрушевич, Сводная галичско-русская летопись, 1700—1772, Львів, 1887, стор. 266.

«опришок» походить від румунського слова «оргесе», що означає «забороняю, зупиняю»⁹⁸. З цим твердженням, в основному, погодилась Е. Косачевська⁹⁹.

Назва «опришок» набула поширення не тільки в Галицькому Прикарпатті, а й Закарпатті і Буковині. Вона також зустрічається на території Поділля, де протягом XVI—XVII ст. зосереджувались вогнища опришківського руху. Якщо для прикарпатських опришків опорними центрами стали пасмо Чорногори в східній частині Карпат, а на заході — Бескиди, то на Поділлі — гори Медобори в районі Кам'янка-Подільського та Наддністрянське узгір'я в околицях Язлівця, Жидачова, Галича. Про рух карпатських опришків написано чимало досліджень, про подільських — майже нічого. Вивчення джерел вказує на розвиток цього руху і на Поділлі, починаючи з другої половини XVI ст. Вперше про рух подільських опришків дізнаємося з матеріалів кінця XVI ст., коли місцева шляхта видала проти них окремі статутні¹⁰⁰. Утихомиренням опришківського руху на Поділлі займався також польський сейм¹⁰¹.

Про зовнішній вигляд подільських опришків, їх одяг і зброю довідуємося з опису групи опришків, яка діяла в околицях Язлівця у 20-х роках XVII ст. Якийсь шляхтич Станіслав Заховський, перебуваючи деякий час у полоні опришків, цікаво описав їх зовнішній вигляд. Він повідомляв, що вождь опришків був невеликим на зріст, сильний, з чорними закрученими вусами, мав новий білий сідрак без ковніра. Під лівою щогою мав рану, в руках тримав лук татарський і кілька стріл, решта знаходилась у сагайдаку, при боці висіла шабля. Один з опришків був одягнений у поношений сідрак, не дуже великий на зріст, з кущеподібною бородою, за вухом — ранка, на озброєнні мав шаблю, лук і стріли в сагайдаку, другий — молодий, русявий, ходив у новому білому короткому сідраку, ковнір сорочки — волоський, вишитий червоним, його голова була виголена, під лівим оком — слід від рани, озброєний лише шаблею¹⁰².

Термін «опришок» фактично домінував серед інших назв народних повстанців в епоху феодалізму на західноукраїнських землях і найдовше зберігся в письмовій і усній термінології. Шляхетські власті зберігали цей термін аж до захоплення Галичини Австрією в 1772 р. Австрійські власті в офіціальних документах називали «опришків» «räuber» («розбійниками»). Проте в народі термін «опришки» зберігався довго, і селянські маси вимовляли його з великою теплою. Про це свідчать численні легенди, оповідання, пісні про опришків, які складались народом протягом багатьох століть.

На Буковині, що входила до складу Молдавського господарства, панівні класи називали народних повстанців «розбійниками» і «гайдуками». Останній термін був поширений не тільки в Молдавії, а й у Болгарії, Сербії та інших балканських країнах, де гайдуцький рух у XVI—XVIII ст. відігравав прогресивну роль у боротьбі селянських мас проти соціального гніту і турецьких завойовників. Серед народу на Буковині народних месників називали «борцями». Цей термін зберігся ще на початку XX ст. у народній творчості. Буковинці з покоління в покоління переказували про героїчні діла «борців», про існування в минулому «борецьких родів». Галицький етнограф В. Гнатюк у своєму збірнику «Народні оповідання про опришків» наводить цікаве оповідання про діяльність таких борців. Буковинські селяни, пригноблені австрійською монархією, з сумом згадували: «Де сьогодні вже та сила, що була давно. Сьогодні вже не туди. Давно були такі борці»¹⁰³.

В документах — про селянсько-козацькі рухи на території Поділля в середині XVII — початку XVIII ст. зустрічаємо назву «левенці». На жаль, антифеодалний рух левенців не вивчений в історіографії. Назва «левець» перейшла на Поділля з півдня, переважно з Молдавії, та країн Балканського півострова. У словникових записках під назвою «левець» розуміється гарний, молодий, сміливий чоловік. Так, у румунському словнику термін «levent» означає в розмовній мові талантного рицаря, хороброго і мужнього, а в молдавському — кавалериста, добровольця. В народних піснях «левець» — означає витязь, багатир¹⁰⁴. У турецькому і бомарському словниках «levent» тлумачиться як гарний, статний і здоровий чоловік¹⁰⁵. Б. Грінченко не тільки пояснює

⁹⁸ Див. статтю «Походження, давність і значення назви «опришок», «Збірник історично-філософської секції, т. XV», стор. 254—255.

⁹⁹ Е. М. Косачевская, Народные мстители — галицкие опришки, «Вестник Ленинградского университета», № 3, Л., 1948, стор. 50.

¹⁰⁰ Львівська бібліотека Академії наук Української РСР (далі — ЛБАН УРСР), відділ рукописів, ф. Чоловського, № 1702/II.

¹⁰¹ A. P. Gochaska, Samorząd województwa ruskiego w walce z opryszczkami, Kraków, 1907, стор. 3—6.

¹⁰² ЦДІАЛ, ф. 5, т. 122, стор. 348—350.

¹⁰³ В. Гнатюк, Народні оповідання про опришків, «Етнографічний збірник», т. 26, 1910, стор. VI—VIII.

¹⁰⁴ «Румынско-русский словарь, Под редакцией Б. Н. Андрианова и Д. Е. Михальчи», М., 1953, стор. 494; «Българско-руски речник», София, 1958, стор. 359.

¹⁰⁵ «Турецко-русский словарь», Составил Д. А. Могазанин, Под редакцией В. А. Гордлевского, М., 1945, стор. 382.

«левенця» як молодого, рослого парня, а й наводить різні вислови про нього з народної творчості і поезії¹⁰⁶. Вперше назва «левенець» згадується в 1648—1654 рр., у період визвольної війни українського народу. За повідомленням шляхетського історика В. Каховського, левенці на Поділлі в 1648 р. завдавали стільки занепокоєння шляхти, що сам гетьман Потоцький змушений був проти них послати військо¹⁰⁷.

Після визвольної війни левенці, як видно з джерела, спільно з козаками і опришками протягом десятиріч брали активну участь у селянсько-козацькому визвольному русі в Подільському воєводстві. В 1665 р. в одному з шляхетських повідомлень говорилося, що в Подільському воєводстві «від кільканадцяти років діяли козаки, опришки і левенці»¹⁰⁸. Вислів «кільканадцять років» переконує про тривалий характер руху левенців. Особливо активну участь брали левенці в селянсько-козацькому русі кінця XVII — початку XVIII ст., який очолювали Палій і Самісь. Проте на початку XVIII ст. назва левенець починає поступово втрачати своє самостійне значення, ототожнюючись з іншими термінами. В 1702 р. подільська шляхта повідомляла великому коронованому гетьману Йосифу Потоцькому про те, що «левенці, або збійники» почали наступати на шляхетські маєтки, та просила допомогти «розпорозити ці купи свавільних людей»¹⁰⁹.

На Правобережжі в другій половині XVIII ст. виступали народні повстанці під назвою «дейнеки». Антифеодалний рух дейнеків також не досліджений в історичній літературі, хоч він займає важливе місце в класовій боротьбі на Україні в другій половині XVII ст. Дейнеками вперше було названо піхотний полк, організований у 1657 р. полтавським полковником І. Пушкарем. Козацький літописець Величко про це писав: «Пушкар... собрал себе з винников, броварников, пастухов и наймитов людских полк пехотний, найменовавши его дейнеками; котрий то полк мало в себе имел товариство з добрым християнским сумленіем и оружием до войны приличным; но тилько з рогатинами, косами і кіями и из серцами до убійства и разграблення именій людских готовими»¹¹⁰.

Про походження назви дейнеків в історичній літературі ще в минулому сторіччі розгорнулася полеміка. М. Костомаров вперше зробив спробу пояснити слово «дейнека». Він переконував, що його можна виводити від сполучників *де* — *які* (дейкі)¹¹¹. Згодом у журналі «Киевская старина» була опублікована замітка «Дейнеки», в якій на основі документа, виявленого в Київському архіві, доведено, що слово «дейнека» в тогочасних актах означало палку, дубину, а звідти — топву, озброєну дубинами¹¹². З цим твердженням погодилися дослідники більш пізнього періоду. В 60-х роках дейнеки діяли спільно з подільськими опришками на Подністров'ї і навіть доходили до Галицької землі. Невпадково у травні 1669 р. галицька шляхта в спеціальній інструкції повідомляла сейм, що «велика сваволя опришків і дейнеків почала ширитися на Подністров'ї, вже близько Покуття»¹¹³.

Про зовнішній вигляд дейнеків, їх зброю, характер довідуємося з поеми, датованої 1660 р. У ній змальовано тип шляхтича-шпіона, який, щоб розвідати козацько-селянські війська під Котельною у 1660 р., переодягає за дейнека і повністю відтворив його тип і характер: убогий одяг, шкіряне взуття оперезало ремінням ноги до колін, на голених голові лисячий ковпак, що висів у півплека, на ремені — самопал, за поясом — сокира і ще якийсь інструмент, з допомогою якого можна було швидко відкривати скрині, увесь правий бік закривала порохівниця з рогу. Він щодня пив горілку, щоб козаки бачили його п'яним, вигравав на кобзі сумні думи про гетьмана Хмельницького, проклинав шляхту, вихвалював лицарські діла козаків¹¹⁴.

Народні повстанці — від фурів до опришків — виробили своєрідну форму класової боротьби. Вони застосовували випробовану століттями народної боротьби партизанську тактику. Несподіваність, швидкість маневрування, глибока конспіративність та вмiла організація наступів, міцний зв'язок з селянами — все це було запорукою успіху повсталих. Основне ядро загонів становили втікачі — малоземельні і безземельні селяни, розорені сільські ремісники, пастухи і наймити.

¹⁰⁶ «Словарь украинского языка, Собранный редакцией журнала «Киевская старина», Редактировал с добавлением собственных материалов Б. Д. Гринченко», т. II, К., 1908, стор. 350.

¹⁰⁷ W. K o c h o w s k i, Annales poloniae, t. I, стор. 197.

¹⁰⁸ ЛБАН УРСР, відділ рукописів, Архів Бурштинського замку, № 85.

¹⁰⁹ Архів Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, т. II, ч. III, Акты о казаках (1679—1716), К., 1868, стор. 425—426.

¹¹⁰ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самуил Величко, К., 1848, стор. 322.

¹¹¹ М. К о с т о м а р о в, Гетманство Выговского, Историческая монография, т. II, стор. 72.

¹¹² «Киевская старина», 1889, т. 24, стор. 222—223.

¹¹³ АГЗ, т. 24, стор. 120—121/16.

¹¹⁴ В. Г а р а с и м ч у к, Чуднівська кампанія 1660 р., «Записки НТШ», т. 40, Львів, 1912, стор. 40.

На початку XVIII ст. народних повстанців, які діяли проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні, Поділлі і Волині називали «гайдамаками». Перше письмове повідомлення про гайдамаків відноситься до 1717 р. Термін «гайдамаки» дослідники пояснювали по-різному. Дворянські і буржуазні історики намагались зобразити рух гайдамаків у негативному світлі, а сам термін «гайдамак» ототожнювали з «розбійником», «розбишаком». Напевно, термін «гайдамак» походить від тюрського «гайде», «гаде», «гайдемак», що означає «гнати, турбувати, свавільничати»¹¹⁵.

Гайдамацький рух поділявся на кілька періодів. Він виник на Волині, з другої чверті XVIII ст. зосередився у Київському і Брацлавському воєводствах і навіть досягає Галичини. Найбільшого поширення рух гайдамаків набув у 1768 р., коли переріс у відоме селянське повстання, зване «Коліївщиною». Останнім етапом гайдамаччини був відгомін цього руху в кінці XVIII ст. Тактика, організація, характер і рушійні сили гайдамацького руху були подібними до антифеодальних виступів опришків, левенців, дейнеків. Судові зізнання народних повстанців досить чітко свідчать, що це були найбільш розорені селяни, позбавлені будь-якого майна, які постійно переходили з місця на місце і комплектували різні загони антифеодальної боротьби.

Отже, в період феодалізму народні маси України в боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту утворили три основні опорні антифеодальні центри: Подніпров'я, Карпати, Подністрів'я, де формувались різні назви народних повстанців XIV—XIX ст.

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ

¹¹⁵ К. Г. Гуслистий, Гайдамацький рух, «Українська Радянська Енциклопедія», т. 3, К., 1960, стор. 95, К. Г. Гуслистий, Коліївщина, К., 1947.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

КОМУНІСТИ ХАРКІВЩИНИ НА ЧОЛІ МАС

Г. М. Окладной, Во главе масс, Из опыта работы Харьковской областной организации КП Украины по реализации решений XX и XXI съездов КПСС, Харьков, 1961, 376 с.

У новій Програмі КПРС поставлені великі і почесні завдання в галузі вивчення і дослідження історії Комуністичної партії, як і інших суспільних наук, що становлять наукову основу керівництва розвитком суспільства. Особливо важливе значення має глибоке висвітлення переможного, перевіреного життям історичного досвіду Комуністичної партії, всього радянського народу в період, що минув після 1953 р. Це один з найважливіших періодів в історії Комуністичної партії. За 1953-1960 рр. партія здійснила ряд великих революційних заходів, спрямованих на дальший розвиток промисловості, круте піднесення сільськогосподарського виробництва, підвищення добробуту трудящих. Здійснюючи сміливі плани побудови комуністичного суспільства, партія рішуче подолала шкідливі наслідки культу особи Сталіна, розгромила антипартійну групу Молотова, Кагановича, Маленкова та інших фракціонерів-догматиків, провела величезну роботу по відновленню ленінських норм партійного життя, піднесенню творчої активності комуністів і всіх трудящих.

Величні звершення партії в економічному, політичному і культурному житті країни яскраво видно на прикладі діяльності Харківської партійної організації, про досвід якої докладно розповідається у монографії Г. М. Окладного. Ця книга заслуговує особливої уваги, бо вона є однією з перших праць, присвячених сучасному етапові історії Комуністичної партії. Три її розділи — це захоплююча розповідь про героїчний шлях боротьби і перемог, який увійде яскравою сторінкою в літопис ленінської партії.

У першому розділі висвітлюється діяльність Комуністичної партії України і Харківської партійної організації по керівництву народним господарством напередодні XX з'їзду КПРС. Автор показує розвиток

економіки області в роки четвертої п'ятирічки, зокрема розповідає, як при допомозі всіх братніх радянських народів і, насамперед, великого російського, були не тільки відбудовані, а й споруджені нові заводи: шарикопідшипниковий і трактороскладальний, підприємства електротехнічної, будівельної, легкої і харчової промисловості. Партійні організації постійно дбали про розвиток промисловості в роки п'ятої п'ятирічки. Велику роль в удосконаленні техніки, неуцільному здійсненні спеціалізації і кооперування промисловості відіграли рішення липневого (1955 р.) пленуму ЦК КПРС. Комуністи Харківщини під керівництвом Центрального Комітету КП України уже в другій половині 1955 р. добились освоєння виробництва нових магістральних тепловозів, гідротурбін, потужних генераторів, нових верстатів та іншої продукції. Автор наводить яскраві цифри, що ілюструють дострокове виконання промисловістю Харківщини завдань п'ятої п'ятирічки.

Поряд з розвитком промисловості йшов процес ліквідації відставання сільського господарства. Вирішальну роль в цьому відіграла історична постанова вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, яка поклала початок новому етапові боротьби за всебічне піднесення соціалістичного сільськогосподарського виробництва, дальше зміцнення економіки СРСР. У книзі висвітлено велику організаційську роботу по зміцненню партійних організацій і керівних кадрів у колгоспах. Так, з районних партійних організацій у колгоспи області було направлено 912 комуністів і понад 3400 комсомольців. У 1955 р. працювало в сільському господарстві 50 тис. комуністів і комсомольців. Автор показує, як здійснювані партією урядом заходи по піднесенню економіки колгоспів відіграли винятково важливу роль у підвищенні матеріального

добробуту колгоспників, їх особистої заінтересованості в розвитку громадського господарства і підвищенні продуктивності праці.

Докладну розповідь про роботу партійної організації по реалізації рішень XX з'їзду КПРС і XIX з'їзду КП України містить другий розділ. Автор розповідає, як відновлення ленінських норм партійного життя і принципів керівництва на основі рішень XX з'їзду ще вище піднесло роль партії та її місцевих організацій. У книзі висвітлено велику роботу Харківського обкому і міськкому КП України, райкомів партії і первинних партійних організацій, які після XX з'їзду почали глибше вникати в господарську діяльність підприємств, установ, колгоспів і радгоспів, конкретніше, з знанням справи втручатися у виробництво. Всебічно розкрито діяльність ЦК КП України і обласної партійної організації по керівництву промисловістю. На численних прикладах автор показує, що там, де на чолі підприємства стоять досвідчені керівники, де партійні організації мобілізують і організують маси на виконання плану, там прогресивні починання незмінно завершуються успіхами. Водночас він вказує і на недоліки, що завжали розвитку нового, впровадженню досягнень науки і техніки, досвіду передових вітчизняних підприємств.

У монографії наводяться цікаві дані про дальше зростання інженерно-технічних працівників і робітничого класу в Харківській області, підкреслюється, що в результаті великої роботи партії по підготовці кадрів для народного господарства, впровадження автоматизації і механізації, піднесення загальної культури виробництва, темпи зростання інженерно-технічних працівників випереджають зростання робітничого класу і промисловість має достатню кількість кваліфікованих кадрів, здатних успішно розв'язувати складні народногосподарські завдання. З 1947 по 1957 рік, вказує автор, кількість робітників зросла на 144,2%, а інженерно-технічних працівників — на 163,3%; в 1947 р. на сто робітників припадало 2,3% інженерів, а в 1956 р. — 3,23%.

Величезне значення для прискорення руху вперед мала реорганізація управління промисловістю та будівництвом. Цей революційний захід сприяв розв'язанню ініціативи місцевих партійних, радянських і господарських органів, широких мас трудящих, всебічному використанню великих резервів економіки. Життєвість нових форм управління автор підтверджує підсумками роботи промисловості Харківщини за 1957—1958 рр. Якщо до створення раднархозу середньорічні темпи зростання промислової продукції становили 8%, то після реорганізації 11 і більше процентів. У книзі відмічається, що перебудову управління промисловістю та будівництвом, здійснення інших важливих заходів Комуністична партія проводила в непримиренній боротьбі

з антипартійною групою Молотова, Кагановича, Маленкова та інших, що протидіяла всьому новому, прогресивному. Автор підкреслює, що характерною рисою розвитку промисловості і будівництва в нових умовах було все більш зростаюче, активне залучення широких мас трудящих до участі в управлінні виробництвом. Нова система управління відкрила перед партійними організаціями невичерпні можливості для активізації керівництва господарством, впливу на всі сторони економічного життя, планування і виконання планів, розвитку творчої ініціативи кадрів, впровадження нової техніки і технології.

В монографії глибоко показана діяльність партійних організацій області по керівництву соціалістичним змаганням і впровадженню передового досвіду в промисловості. Особливо широкого розмаху набрав рух раціоналізаторів і винахідників, які тільки в 1958 р. розробили 60 тис. пропозицій, що дало 200 млн. крб. економії. Великого поширення набуло вивчення інженерно-технічними працівниками і робітниками промислових підприємств та будов питань конкретної економіки.

У результаті всенародної боротьби за круте піднесення сільського господарства змінилися економічні умови на селі. Новим кроком у розвитку соціалістичного сільськогосподарського виробництва був люневий (1958 р.) пленум ЦК КПРС, який ухвалив постанову «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій». В книзі переконливо показано, як здійснені партією заходи по дальшому піднесенню сільського господарства, організації нових економічних зв'язків міста і села зміцнили колгоспне кооперативну власність і створили передумови для прискореного розвитку колгоспного виробництва, сприяли раціональній використанню землі й техніки, зростанню продуктивності праці, збільшенню виходу валової й товарної продукції і зниженню її собівартості. Автор відмічає велику організаторську й масово-політичну роботу ЦК КП України, харківських комуністів по поліпшенню керівництва сільськогосподарським виробництвом. Особливо зростає роль партійних організацій колгоспів, як після реорганізації МТС у РТС стали більш численними і організаційно зміцнили. Завдяки цьому лише в 1958 р. в області було створено понад 400 партійних груп у тракторних бригадах і на тваринницьких фермах, що наблизило партійно-політичну роботу до широких мас комуністів і безпартійних.

В книзі багато місця відведено висвітленню діяльності партійних організацій області по поширенню передового досвіду новаторів сільськогосподарського виробництва і досягнень науки. Результати п'ятирічної боротьби за реалізацію рішень партії і уряду по сільському господарстві були підбиті на грудневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС і січевому (1959) плену-

мі ЦК КП України. Як і для всієї країни, це було славне п'ятиріччя і для Харківщини. Вирішальні зрушення в області сталися, насамперед, в розвитку зернового господарства. Значно збільшилось виробництво продуктів тваринництва. В монографії відзначається, що ці успіхи були результатом всенародної боротьби за круте піднесення сільськогосподарського виробництва, величезної і різнобічної допомоги робітників індустріального Харкова та інших міст колгоспному селянству.

В третьому розділі робиться огляд діяльності партійної організації області за піднесення економіки і культури в період розгорнутого комуністичного будівництва в СРСР, початок якого знаменував XXI з'їзд КПРС. Як відзначається в книзі, тоді партійна організація області особливу увагу звернула на прискорення технічного прогресу в основних галузях промисловості. Зокрема, велике місце відводилось комплексній механізації і автоматизації виробництва. Автор показує, як удосконалення партійного керівництва промисловістю, зокрема нові форми партійного контролю за діяльністю адміністрації підприємств, активно сприяли технічному прогресу і впровадженню нової техніки. У 1960 р. в області працювало 1949 комісій по контролю, в складі яких налічувалось близько 9 тис. робітників, інженерно-технічних працівників і службовців. Це — яскравий приклад активної участі трудящих в управлінні державними справами. Його збагачують наступні місяця книги, де показується діяльність Рад, профспілок, комсомолу, являється творча активність мас, широка участь трудящих у розв'язанні загальнодержавних проблем.

Показуючи дальший розвиток сільськогосподарства, поліпшення складу керівних колгоспних кадрів, зміцнення первинних партійних організацій, автор водночас відмічає недоліки, за які Харківська партійна організація, як і вся партійна організація України, була піддана гострій критиці на січневих (1961 р.) пленумах ЦК КПРС і ЦК КП України.

Цікаво розповідається в книзі про масовий рух за звання колективів і ударників комуністичної праці, про людей, які борються і завоювали це почесне звання. На початок 1961 р. на підприємствах області в змаганні за право називатися колективами і ударниками комуністичної праці брало участь понад 300 тис. чоловік, 170 промислових підприємств. Це звання присвоєно 1900 бригадам, дільницям, змінам, цехам. Автор відзначає, що розвиток творчої активності трудящих, піднесення трудового змагання на значно вищий рівень було результатом поліпшення ідеологічної роботи. Монографія містить яскраві цифри, що свідчать про широкі розмах масово-політичної і культурно-виховної роботи. Важливим було те, підкреслює автор, що в ідеологічній роботі серед трудящих брали активну участь керівні партійні, радянські і господарські працівники.

Оцінюючи позитивно монографію, потрібно висловити деякі зауваження і побажання. За останні роки на Харківщині виникла нова галузь важкої промисловості — газова. Шебелинське газородовище, яке знаходиться на території області, за своїми запасами займає третє місце в світі. Проте автор чомусь обійшов діяльність партійних організацій області по розвитку Шебелинського газородовища. В книзі недостатньо висвітлена внутріпартійна робота, зокрема діяльність партійних організацій по регулюванню зростання рядів партії за рахунок кращих виробничників. Добре було б також більш докладно розповісти про кращих людей міста і села, особливо передовиків сільськогосподарського виробництва. Не знайшов відображення в монографії і розвиток руху колективів і ударників комуністичної праці в сільському господарстві. В цілому ж книга Г. М. Окладного є цінною працею з історії Комуністичної партії України і її місцевих партійних організацій. Вона має не тільки теоретичне, а й практичне значення, сприятиме розв'язанню політичних і господарських завдань.

І. П. КОЖУКАЛО

ВИРІШАЛЬНИЙ ЕТАП В КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

І. І. Слин'ко, Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.), Вид-во АН УРСР, К., 1961, 326 с.

У Радянському Союзі вперше в історії людства створено найпередовіше велике соціалістичне сільське господарство. Перетворюючи в життя ленінський кооперативний план, Комуністична партія допомогла

мільйонним масам трудящого селянства стати на шлях соціалізму. «Перехід радянського села до великого соціалістичного господарства, — говориться в Програмі КПРС, — означав велику революцію в еко-

номічних відносинах, в усьому укладі життя селянства». Особливо визначними досягненнями ознаменувався розвиток сільсько-го господарства після історичного вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС.

Питання соціалістичного перетворення сільського господарства України завжди привертало широку увагу радянських істориків. Цій темі присвячено десятки книжок, брошур, статей. Проте узагальнюючих праць, що висвітлюють весь хід колгоспного будівництва на Україні, опубліковано дуже мало. Тільки за останній період поряд з відомою працею В. В. Бондаренка, а також загальним нарисом З. П. Шульги було видано книжки І. Х. Ганжі та А. Ф. Чмиги, в яких висвітлюється розвиток колгоспного будівництва у перші роки Радянської влади. Новим дослідженням цієї важливої проблеми є монографія І. І. Слинька про соціалістичне перетворення і технічну реконструкцію сільського господарства України в 1927—1932 рр.

В монографії досліджено основні питання одного з найважливіших періодів в історії нашої великої Батьківщини, коли після значної підготовчої роботи, проведеної Комуністичною партією, було здійснено суцільну колективізацію сільського господарства і ліквідовано на її основі куркульство як клас. Автор послідовно показує створення передумов для соціалістичного перетворення сільського господарства, роль машинно-тракторних станцій, рішучий поворот селянства на шлях колективізації, а також завершення колективізації і боротьбу Комуністичної партії за організаційно-господарське зміцнення колгоспів.

Керуючись ленінськими вказівками, автор характеризує вирішальне значення соціалістичної індустріалізації для перемоги колгоспного ладу в нашій країні. Завдяки досягненням соціалістичної промисловості, Радянський Союз уже на кінець першої п'ятирічки вийшов на перше місце в світі по виробництву тракторів і комбайнів. У монографії висвітлюється історія виникнення і дальшого розвитку машинно-тракторних станцій, як важливих опорних пунктів Радянської держави на селі, як однієї з форм змички соціалістичної промисловості з сільським господарством. Особливу увагу автор приділяє висвітленню великого перелому, що стався на селі в 1929 р., коли намічався масовий колгоспний рух. У монографії наводиться багатий фактичний матеріал, що відображає жорстоку класову боротьбу на селі, шалений опір куркульства, величезну допомогу робітничого класу трудящому селянству в боротьбі за соціалістичне перетворення сільського господарства.

Спеціальний розділ у монографії присвячено історії колгоспного будівництва, що широко розгорнулось у зернових районах України, і практичному здійсненню політики ліквідації куркульства як класу. У ньому автор використав ряд документів, що становлять значний науковий і пізнавальний інтерес.

Майже третину монографії становить останній розділ, в якому розповідається про завершення колективізації на Україні і боротьбу Комуністичної партії за організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Автор показав, що творча ініціатива колгоспних мас обумовила виникнення нових соціалістичних форм організації праці в колгоспному виробництві, перехід до трудодня з застосуванням відрядності, створення постійних виробничих бригад і т. д. Грунтовно охарактеризовано також питання боротьби партії за створення кваліфікованих кадрів і виховання численного активу в колгоспах. У монографії наводиться цікавий і в значній мірі новий матеріал, що висвітлює проєси організаційно-господарського зміцнення колгоспів з середини 1931 р.

Висвітлюючи історію соціалістичного перетворення сільського господарства, автор не замикається в рамках теми, а зв'язує досліджувані питання з загальними процесами героїчної боротьби радянського народу за дострокове виконання першої п'ятирічки, за створення фундаменту соціалістичної економіки в СРСР. Автор не прикрашає факти і події. Він показує величезні труднощі, переборені радянським народом у ході соціалістичного перетворення і технічної реконструкції сільського господарства.

У монографії висвітлюються заходи Комуністичної партії України, спрямовані на ліквідацію недоліків у колгоспному будівництві. В ряді районів України допускалась погоня за штучними процентами колективізації, що здійснювалась непомірно форсованими темпами з застосуванням методів прямого адміністрування. Перекруючи курс Комуністичної партії на ліквідацію куркульства як класу на основі суцільної колективізації, перегинщики допустили «розкуркулювання окремих середняцьких господарств».

Викривлення і перекучення політики Комуністичної партії в колгоспному русі і викликане цим незадоволення трудящого селянства намагалися використати куркулі і всі вороги Радянської влади. Активізували свою діяльність білогвардійські націоналістичні елементи, есери, меншовики та інші вороги соціалістичної держави. Труднощі в колгоспному будівництві і антисередняцькі перегини намагалися використати і праві опортуністи. Тільки завдяки мудрому керівництву Комуністичної партії, політичній, виробничій активності трудящого селянства антирадянські підступи куркульства та інших ворогів Радянської держави зазнали повного краху. Для перемоги колгоспного будівництва потрібно було також подолати і багато труднощів, зв'язаних з техніко-економічною відсталістю нашої країни.

У монографії на великому фактичному матеріалі розкривається роль Комуністичної партії як справжнього натхненника, організатора і керівника широких мас тру-

шого селянства в боротьбі за перемогу пролетарського ладу в СРСР. Поряд з пока-м величезної організаційної і масово-з'ясовальної діяльності Центрального мітету нашої партії автор характеризує кож роботу місцевих партійних організацій. Значний фактичний матеріал наводиться автором про роль бойового помічника ртії — лєнінського комсомолу України, ий виступав у перших рядах борців за діалістичне перетворення сільського господарства.

У монографії є ряд недоліків. Так, у і без потреби цитуються твори Сталіна. тор, описуючи факти масових репресій оти партійних, радянських і господар-ких працівників у період хлібозаготівель 31—1932 рр., не відзначає того, що вони ли прямиим наслідком культу особи Ста-а і антипартійних дій Молотова, Кага-вича та їм подібних. Приїжджаючи на

Україну, Молотов і Каганович вимагали масового виключення з партії місцевих партійних і радянських працівників, а та-кож голів колгоспів і директорів МТС, які не погоджувались з їх порочними установ-ками. Слабо показано у книзі відомих вожа-ків колгоспних мас, які стали на чолі кол-госпів ще в 30-х роках і успішно керували ними протягом десятків років. Надто мало місця в монографії відведено висвітленню діяльності робітників — двадцятип'ятити-сячників, значення яких в історії колгосп-ного будівництва на Україні було дуже велике. В цілому монографія І. І. Сльняка має наукову і пізнавальну цінність для науковців, пропагандистів і широких кіл радянських людей.

О. Б. СЛУЦЬКИЙ,
В. Д. УВАРОВ,
П. У. ШАТОВ

СВІТОГЛЯД М. О. МАКСИМОВИЧА

Д. Острянин, Світогляд М. О. Максимовича,
Вид-во АН УРСР, К., 1960, 164 с.

У післявоєнні роки радянські вчені на-исали ряд досліджень з історії наукової, спільно-політичної і філософської думки. соблива увага була приділена вивченню дукової спадщини і світогляду М. В. Ло-носова, О. М. Радішева, О. І. Герцена, Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, А. Тимірязєва, І. В. Мічуріна та інших лких учених і мислителів. Але ще й те-р світогляд багатьох видатних вітчизня-их мислителів і вчених не досліджено. ак, наприклад, світогляд М. О. Максимов-ча — полум'яного борця за російсько-ук-їнську дружбу і визначного вченого — сі вивчено недостатньо. Цю прогалину шовниє книга Д. Острянина.

Після вступу автор подає коротку біо-афію вченого, а далі в розділі «Філософ-жі погляди М. О. Максимовича» — дослід-ує ідейну боротьбу у вітчизняній науці і ілософії першої третини ХІХ ст., коли ормувались філософські погляди вченого, також розкриває основні ідеї його при-днично-наукових праць. У період, коли ормувався світогляд Максимовича, відбу-лася гостра боротьба матеріалістичного і ідеалістичного напрямів у філософії та іродознавстві. В умовах жорсткої реак-ї і насадження царизмом мракобісся і ре-гійно-ідеалістичного світогляду серед ча-ини російської інтелігенції мала широке зповсюдження німецька ідеалістична на-рфілософія Шеллінга, під впливом якої вний час перебував і М. О. Максимович. ле незабаром внаслідок активної бороть-ї прогресивних російських учених і мис-телів проти ідеалізму, за розвиток мате-алістичного напрямів в науці і філософії аксимович переборів вплив ідеалізму і

почав дотримуватися прогресивних філо-софських поглядів і активно боротися за розвиток російського матеріалістичного при-родознавства. В книзі дається короткий, але глибокий аналіз суті ідеалістичної на-турфілософії. Яскраво показується бороть-ба проти ідеалізму та релігії таких учених, але Мудров, Мухін, Дядьковський, Лобачев-ський, Іовський, Лебедев, Філомафітський та ін. Під безпосереднім впливом цієї бор-отьби і формувались матеріалістичні по-гляди Максимовича. Автор переконливо показує, як Максимович, незважаючи на окремі прояви ідеалізму, розвивав матері-алістичні уявлення про природу, підкреслює, що його матеріалістичні і діалектичні по-гляди знайшли відображення в правильно-му розумінні суті природознавства і в кри-тиці ідеалістичних систем рослинного цар-ства. Природознавство, говорив вчений, має бути відображенням самої природи, яка в нашій свідомості перетворилась у си-стему понять. Процес пізнання він розумів як історичний процес. У книзі наведено пізнання людиною природи і був против-ником агностицизму.

Змістовно висвітлює автор його діалек-цікаві слововловання Максимовича, які показують, що він визнавав можливість тичні погляди. Якщо в ранніх статтях Мак-симович будовав свої діалектичні погляди на ідеалістичній основі, то в наступних працях твердив, що в основі розвитку ле-жить матерія, що розвиток природи про-ходить від нижчого до вищого, від просто-го до складного. Досвід Максимович ро-зумів матеріалістично, як «відбиття зов-нішньої природи в зовнішніх чуттях, збе-режені пам'яттю», водночас критикував

плоский емпіризм і доводив необхідність висновків і узагальнень у процесі пізнання, твердив, що правильне пізнання можливе тільки при умілому поєднанні чуттєвого і раціонального моментів. Автор порівнює положення Максимовича і Герцена про роль методів пізнання і показує їх спорідненість. У кінці розділу зроблено правильний висновок про те, що матеріалістичні ідеї Максимовича, хоч він і робив поступки ідеалізму, були значним вкладом у розвиток передової вітчизняної філософської думки.

В розділі «М. О. Максимович як природознавець» розповідається про великий вклад вченого у вітчизняну науку про природу, зокрема в розвиток ботаніки і зоології. Особливу увагу Максимович приділяв проблемі наукової систематики, присвятив їй ряд спеціальних праць, в яких критично розглянув відомі тоді системи рослинного світу і запропонував свою систематику, що для того часу була кроком уперед. Автор характеризує Максимовича як видатного учасника підготовки двох великих відкриттів у біології: вчення про клітину і еволюційної теорії. Розвиток Максимовичем та іншими вченими ідей про клітинну будову органічних тіл підготував ґрунт для створення наукової клітинної теорії. Максимович в основному правильно розумів проблему походження видів. Причини зміни видів він вбачав у зміні зовнішнього середовища, умов існування організмів. Автор характеризує ці та інші положення в працях Максимовича як еволюційні ідеї, а вченого — як раннього попередника еволюційної теорії Дарвіна. Цей розділ закінчується характеристикою Максимовича як одного з популяризаторів природничо-наукових знань того часу.

В розділі «М. О. Максимович як філолог» підкреслюється, що ще в московський період своєї наукової діяльності вчений проявляв значний інтерес до питань фольклору, літератури, історії. Видатну роль відіграв Максимович у розвитку української фольклористики, по суті був її родоначальником. У 1827 р. він видав збірник «Малоросійські пісні», до якого увійшли 223 пісні, а в 1834 р. — збірник «Українські народні пісні», що складався з 113 пісень, дум, та додано примітки про український правопис і ноти українських народних пісень в обробці відомого російського композитора О. Аляб'єва. В 1849 р. вийшов ще один збірник українських пісень. Ці збірники були тепло зустрінуті передовими людьми Росії та інших слов'янських країн. Їх високо оцінили О. Пушкін, М. Гоголь, Т. Шевченко. Збиранням і виданням українських пісень і дум вчений популяризував український фольклор, багато зробив також для популяризації «Слова о полку Ігореве» та інших пам'яток літератури і культури.

В книзі значну увагу приділено вивченню Максимовичем джерел російської мови, її оригінальності, а також повноправності української мови в сім'ї слов'янських мов.

Автор аналізує погляди Максимовича на походження російської і української мов критичне помилковість його окремих положень, зокрема твердження, нібито українська мова виникла раніше великоросійської. Водночас, як свідчать наведені у книзі численні факти, в ряді праць Максимович доводив, що українська і російські мови рідні, що вони вийшли з єдиної древньоруської мови, що ні одна з них не може вважатись родоначальницею іншої. Отже і сам Максимович, мабуть, розумів невірність свого твердження про більш раннє походження української мови порівняно з великоруською.

Дослідження Максимовича в галузі філогії органічно пов'язані з його працями з історії. Історичним поглядам вченого присвячено розділ «М. О. Максимович як історик». На підставі аналізу історичних праць вченого показано, що вони здебільшого написані на основі першоджерел. Автор підкреслює прогресивну роль Максимовича у викритті антинаукової реакційної норманістської теорії походження древньоруської держави. Максимович гостро розкритикував твердження реакційного історика М. Погодіна, який захищав норманістську теорію. Його позиція в цьому питанні знайшла позитивну оцінку з боку М. О. Добролюбова. Автор правильно зробив, виклавши результати досліджень радянських істориків, які довели наукову безпідставність і реакційність норманістської теорії.

В книзі підкреслюється, що Максимович відстоював єдність і близькість трьох братніх народів: російського, українського і білоруського. Друга половина XIX с. характеризувалась розвитком української буржуазного націоналізму на Україні, ідеологи якого намагались довести, що російський, український і білоруський народ нібито ніколи не становили єдиного етнічного цілого, що відокремлення цих народів сягає в далеке доісторичне минуле, а теж, що Київська Русь не була спільноколіською цих народів. Автор цілком вірно підкреслює, що всі ці перекручення робились з метою посягати ворожнечу між трьома східнослов'янськими народами. Радянська історична наука рішуче спростувала ці антинаукові і політично шкідливі концепції і довела, що у створенні древньої руської держави брало участь усе східнослов'янство, що Київська Русь з її культурою була спільною коліською російського, українського та білоруського народів. У книзі вдало характеризується висвітлення Максимовичем визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. проти шквхетської Польщі, за возз'єднання України з Росією. На підставі великої кількості положень з праць вченого автор доводить, що йому належить велика заслуга в публікації історичної правди про Б. Хмельницького. На противагу українським та польським націоналістам, різко критикуючи її, вчений охарактеризував Б. Хмельницького

як видатного державного і військового діяча, славного сина українського народу. Ним викривались наклепницькі твердження про те, нібито Б. Хмельницький повів український народ на війну проти Польщі через особисті образи. Насправді ж страждання народних мас України були причиною того, що гетьман очолив цю війну. В цьому особливо показова стаття вченого «О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшем в XVII веке». В книзі наголошується, що Максимович був одним з перших вчених Росії, який доводив велике історичне значення возз'єднання України з Росією.

Автор підкреслює заслугу Максимовича у викритті невірних тверджень про селянське повстання на Україні в 1768 р. і водночас критикує Г. Скальського і П. Куліша, які намагались всіляко очорнити це повстання. Д. Острянин вірно оцінив працю Максимовича «Сказание о коливищине», яку царська цензура заборонила друкувати. В книзі вказується, що Максимович, як історик і археолог, досліджував ряд цікавих питань з історії України, зокрема Києва, опублікував багато цінних історичних документів: актів, записів, універсалів, грамот, листів, стародавніх легенд, народних переказів. Частина досліджень він надрукував у альманасі «Киевлянин», про який в цілому схвально писав В. Г. Белінський.

На підставі переконливих фактів і положень з праць Максимовича в книзі показано, що його дослідження, судження і висновки з історії Київської Русі і України та інших важливих проблем історичної науки характеризують його як прогресивного і видатного вченого-історика. В цьому зв'язку слід було б підкреслити, що деякі положення Максимовича в галузі історії, зокрема висока оцінка історичного акту возз'єднання України з Росією, критика ним реакційної норманістської теорії мають значення і тепер.

В заключному розділі книги йдеться про значення М. О. Максимовича як борця за братерську дружбу українського і російського народів. У цьому розділі використані деякі архівні матеріали відділу рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР.

Книга Д. Х. Острянина «Світогляд М. О. Максимовича» вперше так ґрунтовно характеризує різносторонню наукову діяльність і світогляд видатного вченого-енциклопедиста, патріота вітчизняної науки і борця за дружбу і братерство українського і російського народів. На жаль, в ній мають місце деякі недоліки. Так, автор не приділив належної уваги тій обставині, що М. О. Максимович протягом усієї своєї наукової діяльності був вірним послідовником Ломоносова. Автору слід було використати матеріали, присвячені 300-річчю возз'єднання України з Росією, в яких дана висока оцінка Максимовичу. Треба було б більш широко висвітлити історичні погляди Максимовича. Як позитивний момент книги Д. Острянина про світогляд Максимовича слід відзначити те, що в ній вміщено список праць М. О. Максимовича (стор. 145—163), але цей список не повний і подекуди має неточності. На стор. 186 йдеться про важливу статтю Максимовича «Дні і місяці українського селянина» (1856 р.). Бажано було б зауважити, що невидане Максимовичем продовження цієї праці надруковано в радянський час¹. Слід було б поряд з списком праць самого Максимовича дати список хоч би основних праць про нього.

Читача слід попередити і про друкарські помилки, що мають місце у книзі. Так, наприклад, на стор. 66 відомого чеського біолога Пуркинє названо «Цуркинє», на стор. 152 замість «Библиотека для чтения» читаємо «Библия для чтения» та ін.

Ці недоліки однак не знижують цінності книги Д. Х. Острянина, що, без сумніву, принесе користь науковим співробітникам, які вивчають історію вітчизняної філософської, історичної, суспільно-політичної і природничо-наукової думки. З інтересом її прочитають усі, хто цікавиться великим історичним минулим нашої Вітчизни та її науки.

П. М. ПОПОВ,
С. П. ШУДРИК

¹ Див. «Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР», т. I—II, 1947 р.

ЗБІРНИК СТАТЕЙ ПРО ПОЧАТОК НОВОГО ПЕРІОДУ В ІСТОРІЇ РОСІЇ

«Русское государство в XVII в., Сборник статей», Изд-во
АН СССР, М., 1961, 440 с.

Сьогодні, коли на очах одного покоління відбуваються події епохального значення, оцінити досягнення радянських людей повною мірою можна лише, знаючи їх попередню історію. В цій історії є чимало захоплюючих сторінок, але найцікавіші з них ті, що відбивають минуле не у вигляді

статичних картин, а в русі і зміні, дають уявлення про складний процес народження нового в надрах старого суспільства. У цьому плані тема, якій присвячено збірник «Русское государство в XVII в.», становить значний інтерес для всіх. Дослідникам же історії України аналогічного періоду вона

цінна ще й тим, що може допомогти в їх роботі. Адже сьогодні не можна сумніватись у тому, що явища, притаманні історії Росії XVII ст., в значній мірі мали місце і на території України того часу.

Автори збірника поставили своїм завданням показати те нове, що принесло XVII ст. Російській державі. Напрямок і методологічну основу збірника визначає лєнінська вказівка про початок «нового періоду в російській історії» приблизно з XVII ст.¹ У плані цього завдання потрібно відзначити досить вдалу тематику статей збірника, що охоплюють найбільш важливі сторони життя Російської держави зазначеного часу.

Передмова М. В. Устюгова вводить читача в коло питань збірки і визначає її головну тему. Проте вона має і самостійне значення. В ній підсумовано ряд спостережень, зроблених протягом багатьох років праці над соціально-економічною історією Росії. Грунтовністю аргументації, послідовністю і відсутністю поквалливості у висновках відзначаються як передова, так і всі статті збірника.

Звичайно, не все в збірнику раз і назавжди вирішене. Ряд висловлених у ньому положень має дискусійний характер хоч би тому, що серед вчених існує розбіжність у думках з приводу головної проблеми соціально-економічного змісту нового періоду. Проте, на наш погляд, саме ця дискусійність і проблематичність збірника є його позитивною рисою, бо свідчить про наполегливу роботу радянських вчених над розв'язанням малодосліджених і зовсім не досліджених питань нашої історії. Зміст статей говорить за те, що автори їх з належною увагою поставилися до вказівки В. І. Леніна про «буржуазний характер» тих зв'язків, які склалися в Росії в новий період². Збірник, без сумніву, ще викличе серед вчених бажання висловити свої думки, провести певні співставлення і аналогії. Дана ж рецензія має на меті лише визначити в загальних рисах наукову цінність збірника, не піддаючи його статті детальному і всебічному аналізу.

Автор передмови справедливо говорить, що генезис капіталістичних відносин «найбільш яскраво» виявляється в міській промисловості (стор. 4). Отже, можна пошкодувати, що міському виробництву присвячено безпосередньо лише одну статтю О. М. Орехова «Товарное производство и наемный труд в промышленности по переработке животного сырья в Нижнем Новгороде XVII в.» Розглядаючи просте товарне господарство як вихідний пункт капіталізму, О. М. Орехов розкриває послідовність і нерозривність таких понять, як економічне і соціальне розшарування, та зв'язане з останнім застосування найманої праці. Довівши на підставі незаперечних

даних факт поширення дрібного товарного виробництва в ряді галузей виробництва Нижнього Новгорода, О. М. Орехов підкреслює, що зростання дрібного товарного виробництва спиралось на поглиблення процесу поділу праці. Це викликало, каже він, появу численних скупщиків, що в свою чергу приводило до підпорядкування дрібного виробника владі торговельного капіталу. Автор переконливо, на конкретних прикладах розкрив те положення марксизму, що формування внутрішнього ринку є, насамперед, питанням про рівень розвитку виробництва.

Як у статті О. М. Орехова, так і в статтях О. М. Ошаніна «К истории заселения Среднего Поволжья XVII в.», В. Н. Колеченкової «К вопросу о соседях как социальной категории», Г. М. Лохтевої «Наемный труд в монастырском хозяйстве XVII в.» та близькій за змістом до них статті П. А. Колесникова «Организация нижнесухопских носиков в XVII в.» в центрі уваги стоїть проблема найманої праці, зв'язана з історією соціального розшарування села і міста. Обгрунтованим є зауваження Г. М. Лохтевої про те, що, незважаючи на певну обмеженість найму робочої сили, факт використання поряд з працею феодално залежного населення праці наймитів є новим явищем, яке стало можливим в результаті зростаючої майнової нерівності, що переходила в соціальне розшарування (стор. 230).

Особливий інтерес становлять відомості про найману працю феодално залежних селян у монастирі (стор. 255—229) Г. М. Лохтева доводить, що в досліджуваному нею монастирському господарстві праця по найму не робила наймитів феодално залежними і що деякі з них пришли сюди уже поміщицькими селянами. Віддаючи належне переконливості докази Г. М. Лохтевої, не можна, однак, не зрбити деякі застереження відносно самої постановки питання. З нашої точки зору наступне закабалення або покріпачення навряд чи можна вважати достатнім для того, щоб заперечувати факт поширення найманої праці, нехай навіть тимчасовою як нове й прогресивне явище.

Потрібно сказати, що і на Україні ті часів найм не був чимсь випадковим. Чиленні судові справи про наймитів у старшинських, міщанських і монастирських господарствах показують, що в більшості своїй це були втікачі від панщини¹. Отж тим легше було покріпачити їх з часом знову. Незаперечним є поширення явища коли кріпак міг бути наймитом. Більш того, кріпак сам міг використовувати у своєму господарстві працю наймитів, як це було, наприклад, у Прилуцькому полку, в

¹ «Войска запорожского козацкого Прилуцкого полка, справа книга года 1696-1718», Библиотека им. В. И. Ленина, Отдел рукописей, арк. 34—36 зв., 49, 76—77 зв., 124, 95, 146 зв., 147.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 132.

² Там же.

куторі старости Ярошенка¹. Але чи означає це, що факти найманої праці кріпаків або зелян, яких у майбутньому чекало покріпачення, в XVII ст. не були ознакою народження нових форм у надрах феодального суспільства? На нашу думку, які вільні займити описаного Г. М. Лохтевою монастиря і потрапили у феодальну залежність від останнього, то це означало б лише слабкість паростків нового, а не їх відсутність. В даному випадку доречно пригадати зауваження В. І. Леніна про те, що розвиток суспільних відносин завжди відбувається «з великою поступовістю, серед багатьох переплетених перехідних форм і позірних (розрядка наша. — О. К.) повернень до минулого»². Можна пошкодувати, що ні Г. М. Лохтева, ні інші автори статей, які присвячені тою чи іншою мірою питанням найманої праці, не відзначили надзвичайно важливої вказівки В. І. Леніна на те, що в літературі «часто-густо занадто шаблонно розуміють те положення теорії, що капіталізм потребує вільного безземельного робітника. Це цілком вірно, — каже В. І. Ленін, — як основна тенденція», але не завжди, і, наприклад, «в землеробство капіталізм проникає особливо повільно і серед надзвичайної різноманітності форм»³.

Ленінська вказівка дуже багатозначна. Не взявши її до уваги, неможливо відповісти на багато питань, зокрема на таке: чому, наприклад, на Україні в другій половині XVIII ст., коли тут за загальним визначенням вчених були уже виразні ознаки розкладу феодальної системи, кріпацтво не тільки не зникло, а навпаки, відбулось завершення процесу покріпачення селян.

Ленін вказує на велику складність процесу зародження і зміцнення нового, на безліч перехідних форм. Слід думати, що землевласник, продукуючи зерно на ринок і використовуючи для цього працю лише кріпаків, також не був уже, так би мовити, чистим феодалом. Феодал у ньому переплівся з ділком буржуазного типу. В принципі така можливість береться авторами збірника до уваги. Так, О. О. Преображенський справедливо вважає, що «визначною рисою соціально-економічного життя Російської держави XVII ст. було різке поширення промислово-торговельної діяльності, в яку втягувались різні верстви населення» (стор. 110). Його в основі своєї правильне твердження, що підприємства типу Тумашевих становили «оазиси буржуазних відносин» (стор. 130), треба дещо уточнити, оскільки дані оазиси не були чисто буржуазними. Але можна цілком

погодитись з тим, що вони належали до «симптомів часу» (стор. 130).

Таким же «симптомом часу» була, очевидно, і поява в ролі підприємців князів Черкаських, так цікаво описана К. Н. Щепетовим. Автор дійшов висновку, що діяльність цих князів, спрямована на продукування товарів сільськогосподарського і промислового характеру, дає право говорити про них як про «землевласників нового типу». Вони не задовольнялись уже прибутками від господарства, котре велось старими, «дідівськими» способами. Йдеться про певну перебудову феодального господарства. Це був складний клубок, в якому буржуазні елементи вплелися у феодальну основу.

Питанню проникнення товарно-грошових і буржуазних відносин у господарство феодалів XVII ст. в радянській історичній літературі ще не було приділено достатньої уваги, тим часом для Росії, України та інших країн Східної Європи воно має особливе значення, оскільки тут розвиток капіталістичної формації відбувався дуже уповільнено і при особливо значній кількості перехідних, половинчатих форм. На поступовому перетворенні феодала в буржуа, зокрема в Англії, К. Маркс спинявся неодноразово. Він детально з'ясував, як саме феодал, а також орендарі його маєтків ставали «на половину» капіталістами, «хоч і в дуже замаскованій формі»¹. «Проміжні половинчаті форми», каже К. Маркс, займають проміжне становище між старими способами виробництва і новим, «класичним адекватним способом виробництва самого капіталу»². Змістовна і оригінальна стаття К. Н. Щепетова подає матеріал саме в цьому плані, проте його висновки могли б бути більш різними.

Певним змінам у старій системі феодального господарства і воєнної організації, що була нерозривно зв'язана з нею, присвячено фактично і статтю О. А. Новосельського «Распад землевладения служилого «города» в XVII в.». Автор зумів показати, як під впливом розвитку товарно-грошових відносин, зміцнення централізованої самодержавної влади та нової організації військ відбувався процес знищення характерного для класичного феодалізму умовного й обмеженого землеволодіння та відмирання специфічної організації служилого «города».

Змістовними є також статті, в яких розглядаються питання розвитку торгівлі. Зміни в галузі виробництва, справедливо зазначає автор передмови, супроводжувались посиленням і дальшим розвитком торговельного обміну. Це зауваження достатньо виразно проілюстровано В. О. Алек-

¹ «Войска запорожского козацкого Прилуцкого полка, справая книга года 1696—1718», Библиотека им. В. И. Ленина, Отдел рукописей, арк. 114.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 462.

³ Там же, стор. 144.

¹К. Маркс, *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, М., 1940, стор. 65.

² Там же, стор. 50.

сандровим на прикладі розвитку торго-вельного капіталу в специфічних умовах Сибіру, О. М. Ореховим — у вже згаданій статті на прикладі товарного виробництва в Нижньому Новгороді, покійним О. М. Сперанським — на прикладі торгівлі Устюжні Железопольської та побіжно в інших стат-тях. Незважаючи на те, що стаття О. М. Сперанського написана, як зазначе-но в примітці (стор. 151), двадцять років тому, тобто в початковий період вивчення радянськими істориками соціально-еконо-мічного життя Росії XVII ст., вона вражає своєю переконливістю і входить у збірник як його органічна частина. Ця стаття, без-умовно, збагачує наші уявлення про фор-мування окремих місцевих ринків у склад-ному процесі виникнення загальноросій-ського ринку. Підкреслює і переконує у важливості змін, які відбувалися в надрах феодального суспільства, характеристика митної політики російського уряду, дана в статті О. М. Копилова.

Теоретичне положення марксизму про те, що розвиток капіталізму в надрах фео-дальної формації, породжуючи все більш складні і гострі протиріччя в суспільстві, веде до загострення класової боротьби, також знайшло своє відбиття в рецензова-ному збірнику. Важко вимагати від трьох невеликих розвідок висвітлення цього пи-тання у всій його складності. Але автори зуміли відзначити ряд особливо важливих рис класової боротьби в російській державі XVII ст.

Той факт, що XVII ст. було позначене загостренням класових протиріч і напру-женою класовою боротьбою, підтверджу-ють М. В. Устюгов на прикладах з анти-феодальної боротьби селян Симонова мо-настиря Ярославського повіту у 1682—1683 рр., О. В. Чистякова — у статті про заворушення серед служилих людей пів-денних окраїн Росії, П. А. Колесников — у статті про опір феодальному визиску в Тотьмі. Правильно говорить П. А. Колесни-ков про надзвичайну складність класових і внутрікласових протиріч і боротьби, в якій антифеодальна спрямованість уже поєдну-валася з елементами боротьби проти капі-талістичного способу експлуатації, що ви-никла, «проти буржуазії, яка народжува-лась» (стор. 273).

Автори статей, торкаючись питань кла-сової боротьби, згадують і про таку її форму, як втечі. Зокрема, О. М. Ошаніна лише, що втечі селян на окраїні держави набрали у XVII ст. «грандіозних розмірів» (стор. 66—67) і що в такій ситуації неми-нуче виникала нестача робочих рук у міс-цях, звідки тікало населення. Різні заходи російського уряду, які спрямовувались проти втеч, бажаних результатів не давали. Поміщики і монастирі, віддаючи дань ча-су, розширяли оранку і засновували про-мислові підприємства, охоче приймаючи втікачів на сприйнятних для останніх умо-вах. Дане питання має виятковий інтерес, але воно ще недостатньо вивчене. Думати

так змушують численні факти з історії Ук-раїни. Ознайомлення з ними показує, що протягом десятиліть після визвольної війни шляхта і старшина не могли примусити міське і сільське населення виконувати численні феодальні повинності. Якщо силь-на централізована влада російського царя не могла покласти край втечам феодально-залежного селянства, то тим більших роз-мірів набрала ця форма боротьби на Укра-їні. Тут безперервна міграція людності тримала землевласників у постійному остраху залишитись без робочих рук. Опи-нившись у скрутному становищі, земле-власники вдавались до певного компромісу і приймали приїшлих людей на більш сприятливих умовах, а подекуди давали і певну винагороду за їх працю. Так пору-шувались феодальні виробничі відносини в результаті класової боротьби селянства, про яку ми часто говоримо стереотипною фразою — «розхитувала феодальні підва-лини суспільства».

В цьому зв'язку варто підкреслити, що заміна тягла більш легким для населення оброком у Спенінському стані Хлиновсько-го повіту, про який пише Т. О. Ряпухіна, також сталася в результаті вищезгаданої форми боротьби (стор. 49). Та обставина, що в Росії втеча на слободи означала вте-чі на окраїни держави, а не просто перехід від одного землевласника до іншого, як це поряд з втечами на окраїни мало місце на Україні, в самій суті справи нічого не мі-няє, хіба тільки те, що в Росії дане явище, можливо, не мало такого яскраво вира-женого характеру. Чим важче було помі-щикові повертати назад втікачів, тим гост-рішими ставали ті суперечності, які не могли не розхитувати існуючого ладу. В зв'язку з цим хочеться побажати авторам надалі приділяти більше уваги такому пи-танняю: в якій спосіб позначались втечі селян на господарстві поміщиків і стано-вищі селян як тих, що там залишалися, так і приїшлих.

Прагнучи відтворити більш-менш все-бічно картину життя Російської держави, укладачі збірника включили до нього і статті про досягнення XVII ст. в галузі ми-стецтва. Автори їх К. С. Овчинникова та З. Є. Калішевич відзначають факт набли-ження образотворчого мистецтва того часу до життя, його демократизацію, початок виходу з-під контролю церкви, його жит-терадісність. Відзначені К. С. Овчиннико-вою переклади біблії та інших церковних книг на живу російську мову нагадують прагнення представників середньовічних антифеодальних ересей зробити святе пи-сання доступним розумінню широких мас населення.

Природно, що церква, яка стояла на охороні феодального ладу і сама була представлена землевласниками-феодалами різної заможності, також зазнала певних змін.

На ній позначились віяння часу. Про це ясно говорять ті гострі протиріччя, що

знували серед духовенства, а також між церквою і державою. Ці питання і стоять центрі уваги М. В. Устюгова та М. С. Чава. В своїй статті вони доводять, що так само, як нові соціально-економічні явища оступово влітали в устару, ще міцну анаву феодального суспільства, відбувалося і поступове підкорення церкви державній владі. Наміри щодо цього представників централізованої влади, яка міцніла, показані авторами на тлі тогочасної міжнародної політики російського уряду. Політика російського царизму висвітлена ими без того ідеалістичного флеру, яким означались нерідко праці на цю тему істориків періоду культу особи. В статті дають тверезу марксистську оцінку планам і іям царизму, а також ролі в них церкви.

З викладу статті вимальовуються складні шляхи релігійного життя Русі XVII ст. Підкреслюючи суперечності між церквою і державою, автори цілком вірно говорять про реакційні риси розколу, але чомусь не ідзначають того, що в самому явищі роз-

колу були також елементи прогресу. Відомо, що тут переплелися в одне найреакційніші точки зору і елементи демократизму та антифеодального протесту. Найбільш яскравим прикладом цього може бути діяльність і творчість згаданого авторами статті основоположника розколу Аввакума. Інакше не можна було б пояснити того факту, що, коли пристрасний і нестримний Аввакум «кричав» з свого далекого заслання, то голос його підхоплювався і розносився по всій Росії¹.

Як бачимо, до вирішення питання про зміст «нового періоду» в історії Росії XVII ст. автори статей, вміщених у цьому цікавому збірнику, намагались підійти з різних точок зору і, здається нам, не без успіху.

О. С. КОМΠΑН

¹ «Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения», М., 1960.

ДОКУМЕНТИ ПРО ВИЗВОЛЬНУ БОРТЬБУ БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ

«Освобождение Болгарии от турецкого ига, Документы в трех томах. Том первый, Освободительная борьба южных славян и Россия, 1875—1877». Под редакцией С. А. Никитина, В. А. Конобеева, Ал. К. Бурмова, Н. Т. Тородова, Изд-во АН СССР, М., 1961, 714 с.

Визволення Болгарії від турецького гая—подія величезної історичної ваги. Цій одії присвячено велику кількість історичних праць, різних збірників і мемуарів. Однак проблема визволення болгарського народу від турецької зверхності, як і вся близькосхідна криза 1875—1878 рр. в цілому, ще не вичерпана. Кожний новий твір носить щось нове і яскраве в скарбниці знання тих складних, великого масштабу подій, які відбувалися в 70-х роках XIX ст. на Балканах. В 1875 р. спалахнуло герцеговіно-боснійське повстання, яке й послужило поштовхом до наростання національно-визвольної боротьби південно-слов'янських народів і було вихідним моментом у виникненні близькосхідної кризи. Це повстання дедалі знаходило більше співчуття слов'янських народів, що перебували під турецьким гнітом.

Національно-визвольна боротьба поставила перед Оттоманською імперією і великими європейськими державами питання про дальше майбутнє балканських народів. Якщо Турецька Порта і феодалі намагалися зберегти владу над народами Балканського півострова, то і великі європейські держави, пропонуючи реформи на Балканах, прагнули утвердити свої позиції в цій частині земної кулі. Між великими державами почали виникати гострі про-

тирччя в близькосхідній політиці взагалі і на Балканах, зокрема. Англійські правлячі кола не хотіли допустити посилення позицій Росії на Балканах і на Близькому Сході, оскільки Росія виступала з підтримкою слов'янських народів, що боролися проти турецького гніту.

А в той час національно-визвольна боротьба герцеговінців і боснійців не вщухала. Більше того, в квітні 1876 р. в Болгарії вибухнуло велике збройне повстання, яке стало поворотним моментом в історії болгарського народу. Жорстока розправа турецьких каннібалів XIX ст. з квітневим повстанням не зломилася волі болгарського народу до боротьби. Все прогресивне людство було на боці народів Балканського півострова, які боролися проти Туреччини. Влітку 1876 р. Сербія оголосила війну Туреччині. В Сербію прибувало багато добровольців з Росії. Широкі народні маси Росії, в тому числі й України, симпатизували слов'янським народам, які боролися за свою свободу. Значна фінансова й медична допомога йшла з Росії на Балкани.

Подіям, зв'язаним з початком близькосхідної кризи, наростанню національно-визвольної боротьби балканських народів 1875—1877 рр. (до початку російсько-турецької війни) присвячено публікацію документів, яку спільно підготували наукові та

архівні установи СРСР та Народної республіки Болгарії. Інститут Слов'язознавства АН СРСР та Інститут історії Болгарської АН розпочали дуже корисну справу, почавши публікацію документів, присвячених подіям національно-визвольної боротьби слов'янських народів Балканського півострова, зокрема визволенню Болгарії (1875—1878 рр.). Документи будуть зібрані в трьох томах, у 1961 р. вийшов 1-й том.

Публікація має назву «Освобождение Болгарии от турецкого ига», але цілком природно, що складачі збірника документів не могли обійти події, які відбувалися за межами Болгарії. Складачі цього збірника, не повторюючи раніш опублікованих документів, досить виразно показали тісний взаємозв'язок між подіями, що розгорнулися в Герцеговині і Боснії, з одного боку, і в Чорногорії, Сербії і Болгарії — з другого. Документи яскраво відбивають співдружність, спільну національно-визвольну боротьбу південних слов'ян у 70-і роки XIX ст., а також допомогу їм з боку російського народу.

В 1-му томі використано лише матеріали радянських і болгарських архівів. Це певною мірою відбилосся на висвітленні того чи іншого питання проблеми. Так, наприклад, у збірнику є чимало документів, присвячених внутрішньому становищу Боснії і Герцеговині, однак вони дають далеко не повну картину цього становища. Це пояснюється характером самих документів, що надходили від російських дипломатичних представників, які не завжди могли вичерпно інформувати свій уряд про внутрішнє становище країн. Це ж саме стосується й участі Сербії та Чорногорії в подіях 1875—1878 рр. Враховуючи цю обставину, складачі збірника попереджають, що саме становище дипломатів «не могло не привести до певної обмеженості їх інформації» (стор. 11).

Найбільш цінним у збірнику є «розкриття не стільки урядової політики Росії по відношенню до південних слов'ян, скільки спільних між ними зв'язків» (стор. 11). У збірнику вміщено значну кількість документів, які показують ставлення певних класів і суспільних груп до подій на Балканах, висвітлюють російсько-болгарські, російсько-сербські, сербсько-болгарські та інші зв'язки в період, що передував російсько-турецькій війні. Саме ці сторони проблеми не знайшли відповідного висвітлення в попередніх публікаціях. Цілком виправдані є рішення редколегії для більш повного розкриття позицій революційних груп включити в збірник, крім архівних документів, окремі статті з революційної преси (док. №№ 54, 162 та ін.).

Дуже цікавий матеріал містять документи, що відбивають події в Боснії, Герцеговині, Болгарії, Сербії і Чорногорії, а також діяльність болгарських, сербських та інших громадських організацій (док. №№ 1, 3, 4, 6, 10, 37, 38, 40, 92, 99, 103 та ін.), зокрема російських слов'янських комітетів (док. №№ 110, 121, 129, 229 та ін.), Бол-

гарського центрального благодійного товариства (док. №№ 159, 165, 216 та ін.), благодійних комітетів у Болгарії тощо.

Дуже важливо, що у збірнику наведені документи про солідарність російських селян, службовців, інтелігенції і молодого робітничого класу з національно-визвольною боротьбою слов'янських народів Балканського півострова. Сама публікація цих матеріалів, як правильно відзначають редактори тома, показує необгрунтованість тверджень про те, що нібито боротьба слов'янських народів Балканського півострова викликала співчуття лише серед панівних верств російського суспільства. Наприклад, начальник С.-Петербурзького губерньського жандармського управління Бірін доносив у відділення з приводу ставлення різних класів населення до національно-визвольного руху південних слов'ян і можливої війни з Туреччиною: «Кожний селянин готовий поділитись останнім, аби допомогти своїм єдиновірцям...» (стор. 464), а на питання, чи овідомо ставилась російська громадськість до жертв на користь південних слов'ян, Бірін відповідав позитивно, додаючи, що «всі стани будуть жертвувати, наскільки буде в їх силах» (стор. 465). Подібні донесення надходили й від начальника московського губерньського жандармського управління (стор. 467). з Псковської губернії (стор. 468) та ін.

Слід відзначити, що в збірнику вміщено, головним чином, неопубліковані документи. Виняток зроблено лише в тих випадках, коли вже опубліковані раніш джерела необхідні для більш чіткого розуміння того чи іншого питання. Таких документів у публікації налічується всього 26 (з 460).

Збірнику документів передують ґрунтовна вступна стаття, яка вводить в курс справ читача і дослідника не тільки відносно даного тома, а й проблеми в цілому, достатньо орієнтує відносно джерельної бази по проблемі взагалі. Документи супроводжуються чіткими й змістовними коментарями, а до тих з них, що написані французькою мовою, додано переклад російською мовою¹. В томі є покажчик імен та географічних назв, список турецьких слів і термінів, які є в текстах документів, список фондів, з яких взято документи, вміщені в цьому томі. Однак, нам здається, що було б добре, коли б у кінці книги вмістити тематичний покажчик.

В цілому збірник документів «Освобождение Болгарии от турецкого ига» — цінне дослідження, яке набагато допоможе в роботі історикам-викладачам і історикам-дослідникам. Слід побажати редакторам і упорядникам успішного завершення цієї важливої роботи.

В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ

¹ Документи, написані мовами балканських слов'ян, не перекладені на російську мову.

ЦІННА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

Václav Husa, Dějiny Československa, Praha, 1961, 497 с.

Одним з показників зрілості марксистсько-ленінської історичної науки тієї чи іншої країни є створення узагальнюючих праць з історії даної країни. Видання таких праць свідчить про те, що вченими досліджено велику кількість мало вивчених головних та часткових питань, з'ясовано та погоджено міркування з найважливіших проблем. Вихід у світ таких «фронтальних» праць завжди є помітною подією не тільки в історичній науці, а й у суспільному житті взагалі. Таку подію відзначила в 1961 р. історична наука братньої Чехословацької Соціалістичної Республіки — вийшла в світ «Історія Чехословаччини», написана одним з видатних чехословацьких істориків професором Карлом університету у Празі членом-кореспондентом АН ЧСРС Вацлавом Гусою. Автор висвітлює історію чеського та словацького народів з найдавніших часів до сучасності. Видання марксистської праці В. Гуси співпало з 40-річчям заснування Комуністичної партії Чехословаччини і з 16-річчям перемоги народно-демократичного ладу в країні. Ця обставина надає рецензованій книзі особливої актуальності.

У чехословацькій марксистській історіографії, яка за роки народної влади досягла певних успіхів, давно вже відчувалась потреба у подібному узагальнюючому дослідженні. «Історія Чехословаччини» достатньо мірою заповнила цю прогалину. Книга В. Гуси є по суті першим у Чехословаччині повним викладом вітчизняної історії з позицій марксизму-ленінізму. Створення подібних узагальнюючих праць, що охоплюють історію кількох епох, багатьох століть, — справа дуже складна. Найчастіше такі завдання покладаються на наукові колективи. Індивідуально написання подібних праць під силу лише справжнім вченим, що володіють засобами не тільки дослідження, а й синтезу вже дослідженого історичного матеріалу. Саме таким вченим є В. Гуса. Його «Історія Чехословаччини» свідчить, що він є видатним представником чехословацької марксистської історичної науки.

Книга містить марксистський аналіз основних аспектів історичного процесу в Чехословаччині, аналіз, що будується на великому фактичному матеріалі і супроводжується чіткими теоретичними висновками і оцінками. Великою заслугою автора є те, що він, викладаючи у хронологічній послідовності факти громадянської історії, розглядаючи економічні та політичні проблеми, взяв за головне визвольний рух, події, в яких найбільше проявилася революційна, творча роль народних мас. Для рецензованої праці характерна глибока повага до кращих патріотичних традицій чеського та словацького народів, об'єктивна оцінка їх історичного значення.

Книга складається з чотирьох основних розділів: епоха первіснообщинного ладу, епоха феодалізму, епоха капіталізму, епоха соціалізму. Для радянських дослідників така періодизація є звичайною, але не можна забувати, що у Чехословаччині це перша праця, в якій висвітлено всю історію країни і здійснено марксистсько-ленінську періодизацію за суспільно-економічними формаціями.

Треба сказати ще про одну важливу структурну особливість книги В. Гуси. Вона побудована проблемно, тобто віхами шляху, яким веде читача автор, є не роки самі по собі, а найважливіші проблеми історії Чехословаччини. Такий метод викладу більш ефективний, ніж традиційний порічний метод, при застосуванні якого не завжди враховуються головні події, головні тенденції в історичному процесі. Такий проблемний метод викладу особливо бажаний у працях порівняно невеликого обсягу, де охоплено матеріал тисячоліть. У В. Гуси кожен розділ має кілька підрозділів, в них висвітлюються певні проблеми, послідовне розв'язання яких і створює неповторний колорит того чи іншого періоду. Наприклад, у розділі, присвяченому періоду від закінчення гуситських воєн до початку тридцятирічної війни, з'ясовуються такі питання: наступ реакції після битви при Ліпанах і народна боротьба проти неї; суспільно-економічні зрушення XV—XVI ст. та їх наслідки; культурний розвиток у погуситський період. Позитивним слід вважати те, що автор зумів показати вирішальне значення розвитку матеріального виробництва для всіх сторін життя суспільства.

В тісному зв'язку з цим є й та велика увага, яку приділив автор життю та боротьбі чеських і словацьких народних мас, справжніх творців історії. Книгу В. Гуси можна з повним правом назвати книгою про вікову боротьбу чеського і словацького народів за соціальне та національне визволення. В ній немає й тіні персоналізації історичних подій, захоплення вчинками навіть найвидатніших політиків. Головну увагу — життю та боротьбі народних мас, — ця думка проходить через усю «Історію Чехословаччини».

Велику увагу приділяє автор історії словацького народу, її тісним зв'язкам з історією Чехії, викладає історію Чехословаччини як історію двох братніх рівноправних народів, що походять від спільного кореня, спільно боролися за своє визволення і спільно будують розвинуте соціалістичне суспільство. Книга В. Гуси написана з урахуванням матеріалів найновіших досліджень чехословацької історичної науки. Так, у розділі про первіснообщинний лад на території Чехословаччини використано досягнення чехословацьких археологів, які немало зробили для вивчення історії цього

періоду у Центральній Європі. На основі новітніх досліджень написано розділ про гуситський рух. Чехословацькі історики вже давно піддали перегляду сталу у буржуазній історіографії традицію оцінювати Яна Гуса, як «смирного» ліберального церковного реформатора, тихого послідовника Вікліфа. В «Історії Чехословаччини», як і в інших працях автора, гуситський рух виступає як революційний, антифеодалний рух у певних історичних умовах Чехії XV ст., а сам Гус — як виразник ідей народної революції.

Автор коротко, але разом з тим глибоко й образно висвітлив багато актуальних питань історії Чехословаччини у новітній час. Так, у праці чітко викладено питання про створення Чехословацької буржуазної республіки, про класові бої пролетаріату в 1918—1920 рр., про утворення Комуністичної партії Чехословаччини, економічну кризу 1930—1934 рр., мюнхенську катастрофу. Безперечно, на 80 сторінках, що присвячені історії буржуазної Чехословаччини 1918—1939 рр., не можна показати багатьох подій і явищ. І тут хотілося б зауважити, що такому важливому періоду в історії Чехословаччини, незважаючи на його порівнянню нетривалість, треба було б, на наш погляд, відвести більше місця за рахунок попередніх розділів. Це зауваження стосується і наступної частини книги — «На шляху до соціалізму». В цьому розділі знайшли своє відображення всі основні

проблеми і події соціалістичного будівництва в Чехословаччині. Але бажано, щоб про них було сказано докладніше. Водночас слід відзначити, що у книзі, яка має популярний характер, при викладі економічного матеріалу слід було навести хоча б мінімальну кількість цифрових даних. Це надало б її відповідним розділам більшої чіткості та переконливості.

Позитивною рисою праці слід вважати те, що автор велику увагу приділив висвітленню культури чеського та словацького народів. Кожний хронологічний розділ завершується викладом культурного розвитку у відповідний період.

Треба відзначити добре поліграфічне оформлення. Особливо приємно, що в ній є багато ілюстрацій, починаючи від репродукцій середньовічних мініатюр і кінчаючи сучасними фотографіями. Всі вони — барвисті, яскраві, підібрані з великим смаком і дуже вдало ілюструють матеріал.

Отже, задум В. Гуси — дати широким масам читачів короткий популярний марксистсько-ленінський виклад історії чеського і словацького народів — повністю здійснився. Праця становить інтерес і для радянського читача, вона може бути добрим посібником для всіх, хто цікавиться історією братньої країни. Тому дуже корисним було б видання цієї книги в СРСР.

I. С. ДЗЮБКО

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

НОВІ КНИГИ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ В. І. ЛЕНІНА В ЕМІГРАЦІЇ

Відомо, що В. І. Ленін, рятуючись від переслідувань царських властей, змушений був протягом цілого ряду років жити в еміграції за кордоном. Цьому періодові в житті геніального вождя і вчителя трудящих усього світу присвячено кілька книг радянських та зарубіжних авторів. У цих працях, які вже відомі радянській громадськості, зображено перебування В. І. Леніна в Польщі, Німеччині, Швейцарії, Англії.

Мабуть, найбільш докладно висвітлено життя Володимира Ілліча в Польщі, куди він прибув півстоліття тому і де перебував більше двох років. Ми маємо на увазі книги польського історика Валентини Найдус (польське видання 1953 р. і російське видання 1957 р.), радянського журналіста Якова Макаренка (1957 і 1960 рр.), польського журналіста Юзефа Козловського (1956 р.), спогоди російського революціонера Сергія Вагоцького (польське видання 1956 р. і російське видання 1958 р.). Про один епізод з життя Леніна в той час (арешт і ув'язнення в Новому Таргу) розповідається в художній формі і з великим

знанням справи в одному з романів видавничого радянського письменника С. М. Сергєєва-Ценського, уривок з якого був опублікований ще за життя автора кілька років тому в журналі «Огонек».

Здавалося б, отже, що перебування Леніна в Польщі вже зображено настільки повно і вичерпно, що навряд чи зможе хто-небудь сказати в цьому відношенні свіжого слова, внести і свій вклад в «Ленініану». Та ось Варшавське видавництво Міністерства національної оборони випустило книгу недавно померлого польського історика Юзефа Серадзького «Роки перебування Леніна в Польщі»¹. Чи ж не повторює вона все те, що вже давно відоме з існуючої літератури? Звичайно, основні факти з життя Ілліча зображуються в праці Ю. Серадзького в такому ж плані, як і в інших згаданих працях. В той же час слід відзначити, що окремі питання висвітлюються докладніше і повніше.

¹ Józef Sieradzki, Polskie la Lenina, Warszawa, 1960, 103 стор. + 44 сто фотокопій документів.

До таких питань належить, зокрема, відображення тієї наполегливої боротьби, що її розгорнули польські патріоти за визволення Володимира Ілліча з Новотарзької в'язниці. На підставі фактичного матеріалу автор розповідає про активну участь у цій боротьбі польських письменників Яна Каспровича і Владислава Оркана, а також цілого ряду інших осіб. Так само повніше говориться про тих російських революціонерів-емігрантів, які перебували тоді ж у Західній Галичині. Автор називає прізвища ряду осіб, які були тоді з Леніним і які з відомих причин протягом останніх двадцяти п'яти років не згадувалися в позитивному плані в нашій літературі.

Характерною позитивною рисою праці Юзефа Серадзького є те, що вона має багатий науковий апарат. Кожне твердження автора підкріплюється посиланнями, деякі з яких по суті є невеличкими дослідженнями. Джерела, використані автором,— різноманітні. На разі хочеться вказати на широке використання польської міжвоєнної періодичної преси і спогадів. Цікавим додатком до книги є звіт пепесівської газети «Напшуд» (22 квітня 1913 р.) про доповідь Леніна в Кракові на тему «Сучасна Росія і робітничий рух» та спогади професора Вищої музичної школи в Кракові Б. Романшишна, а також 44 сторінки фотокопій різних документів.

Якщо життя Леніна в Польщі вже стало предметом дослідження в кількох працях, то цього ще не можна сказати про його перебування в Чехословаччині. Правда, цю прогалину в якійсь мірі заповнює недавно видана книга молодого чехословацького письменника Мирослава Іванова «Ленін у Празі»¹. На відміну від історичного дослідження Ю. Серадзького книга М. Іванова є скоріше белетристичним твором.

Той величезний інтерес, що проявляється нині в усьому світі до героїчної історії Комуністичної партії Радянського Союзу, до життя та діяльності її творця і вождя, запалили М. Іванова на відтворення докладної картини перебування В. І. Леніна в Празі, висвітлення його участі в знаменитій Празькій конференції 1912 р. Автору довелося багато і напружено попрацювати, щоб зібрати матеріал для написання книги, відновити в пам'яті ланцюг подій,

віддалених від нас безжалісним часом, відшукати тих людей, які зустрічалися з Леніним на чеській землі.

Бурхлива діяльність Ілліча на початку ХХ ст. по створенню і зміцненню революційної партії нового типу дівчі приводила його в Прагу. Через неї російські марксистки могли відправляти на батьківщину журнали і брошури, газету «Искра». Через чеську столицю тягнулись нитки, які зв'язували Леніна з нелегальними більшовицькими організаціями в Росії.

З приводу дати першого відвідання Леніним Праги в літературі існують різні точки зору. М. Іванов, який довго займався вивченням цього питання, прийшов до висновку, що Володимир Ілліч вперше побував у Празі між 7 і 19 вересня 1900 р. Основна увага приділяється в книзі перебуванню Леніна в Празі в 1912 р., куди він приїхав для участі в Празькій конференції більшовиків, яка зіграла видатну роль у будівництві партії більшовиків. Вибір Праги, як місця проведення конференції, диктувався кількома обставинами. Насамперед, Чехія знаходилась порівняно близько від Росії, що полегшувало нелегальний приїзд делегатів. Крім того, в місті майже не було російських емігрантів і тому царська охрнка не мала там розгалуженої сітки своєї агентури. Нарешті, Володимир Ілліч особисто знав Прагу ще з часу свого перебування в ній у 1900 р., був особисто знайомий з деякими керівниками Чехословацької соціал-демократичної робітничої партії.

У книзі наводяться нові цікаві факти про підготовку і хід конференції, про допомогу російським більшовикам з боку чехословацьких революціонерів, докладно розповідається про роботу і побут Володимира Ілліча під час його недовгого перебування в Чехословаччині. Наведені автором факти свідчать також про те, що В. І. Ленін глибоко цікавився життям і революційною боротьбою чеського робітничого класу.

Ми розповіли про дві нові, ще невідомі радянському читачеві книги, присвячені перебуванню В. І. Леніна в Польщі і Чехословаччині. Слід сподіватись, що в результаті творчої праці як радянських дослідників, так і іноземних істориків-марксистів буде створено нові праці, що висвітлюють життя Ілліча в еміграції, зокрема в таких країнах, як Франція і Фінляндія.

П. К., І. П.

¹ Mirosław Ivanov, Lenin v Praze, Praha, 1960, 167 стор.

У КОМУНІСТИЧНЕ ЗАВТРА

Історії виникнення і розвитку колективів і ударників комуністичної праці присвячено численні брошури і книги. Більшість цих видань мають науково-популярний або публіцистичний характер. У них ще мало узагальнюється досвід роботи як

самих колективів і ударників комуністичної праці, так і партійних та громадських організацій по керівництву цим рухом. Тому слід вітати ініціативу працівників кафедри марксизму-ленінізму Дрогобицького державного педагогічного інституту

ім. Ів. Франка, які підготували випуск наукових записок, присвячених діяльності колективів і ударників комуністичної праці промислових підприємств Дрогобича.

У наукових записках, об'єднаних під назвою «У комуністичне завтра»¹ вміщено 8 статей, в яких висвітлюються основні проблеми розвитку руху колективів і ударників комуністичної праці одного з промислових центрів Львівщини — Дрогобича.

У статті А. М. Черненка і В. Ф. Надім'янова «Від перших комуністичних суботників — до бригад комуністичної праці» висвітлюється історія розвитку соціалістичного змагання в нашій країні, керівна роль Комуністичної партії в цій справі. Автори наводять дані за 1961 р. про розмах руху за комуністичну працю в Дрогобичі. За звання колективів комуністичної праці в місті борються 400 бригад, змін, цехів і 16 підприємств, що охоплюють 5279 чоловік. 676 чоловік виборують звання ударника комуністичної праці. 118 колективам, в яких налічується 1128 чоловік, уже присвоєно почесне звання колективу комуністичної праці.

Стаття О. Є. Іваненка «Комуністи йдуть наперед» висвітлює діяльність партійної організації Дрогобицького нафтопереробного заводу № 2 по керівництву рухом ударників і колективів комуністичної праці, більшість яких очолюють комуністи. Автор докладно розповідає, як комуністи заводу з місяця в місяць борються за виконання виробничих планів, за зниження собівартості продукції, за економію сировини та матеріалів, за комплексну механізацію і автоматизацію нафтопереробки, за вміле використання всіх наявних матеріальних ресурсів. Велику увагу приділяє партійна організація заводу ідейно-виховній роботі: 90% агітаторів на заводі становлять комуністи. Тісно пов'язуючи бесіди з практикою і завданнями, що стоять перед колективом, показуючи особистий приклад у праці, агітатори допомагають партійній організації в мобілізації робітників на успішне виконання зобов'язань.

Важливою умовою здійснення програми комуністичного будівництва є неухильне зростання продуктивності праці. Підвищення продуктивності праці — головне у зобов'язаннях і досягненнях бригад і ударників комуністичної праці. Про конкретні форми боротьби за підвищення продуктивності праці учасників комуністичного змагання на нафтопереробних заводах Дрогобича розповідає О. А. Устенко у статті «У боротьбі за вищу продуктивність праці». На прикладах діяльності окремих дільниць нафтопереробних заводів автор показує,

як колективи комуністичної праці вишукують резерви дальшого підвищення продуктивності праці, вдосконалюють організацію виробництва, добиваються кращих показників.

М. С. Григорович у статті «В центрі уваги — якісні показники» розповідає, як колективи деяких дрогобицьких підприємств, зокрема машинобудівного заводу і швейної фабрики, що змагаються за почесне звання підприємства комуністичної праці, підвищуючи продуктивність праці, водночас борються за високі якісні показники виробництва. Так, якщо машинобудівний завод раніше працював неритмічно, не виконував плану по асортименту, то за 4 місяці 1961 р. колектив заводу виконав виробничий план на 108,5%, а продуктивність праці зростає на 5% проти планової. Помітних успіхів у боротьбі за поліпшення якісних показників добився також колектив Дрогобицької швейної фабрики. Про це свідчать наведені автором розрахунки витрати праці на одиницю продукції і показники виконання планових завдань по випуску першосортних виробів. Значне місце в статті відводиться висвітленню форм використання досвіду роботи передових колективів. Поліпшенню якісних показників дрогобицьких підприємств сприяли такі форми змагання, як змагання бригад комуністичної праці за право підписати рапорт трудових перемог XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, змагання за підвищення сортності продукції, а також різноманітні огляди. Автор статті не тільки розповідає про досягнуті успіхи, а й показує ті труднощі й хиби, які ще заважають у роботі.

В статті Ю. І. Палкіна і І. І. Галшенка «Праця стає першою життєвою потребою» висвітлюються питання виховання комуністичного ставлення до праці в колективах комуністичної праці, розповідається про послідовників чудового почину ткалі Вишневолицького бавовняного комбінату В. І. Гаганової. За прикладом В. І. Гаганової перейшли працювати у відстаючі колективи робітничі Дрогобицької швейної фабрики С. І. Гавдирчак і Г. А. Шпитальова, робітник машинобудівного заводу В. А. Дворжак, робітник будівельного управління № 41 Б. М. Паньків та багато інших. Форми й методи виховної роботи автори докладно висвітлюють на прикладі бригади С. І. Гавдирчак. Очоливши відстаючу бригаду, С. І. Гавдирчак перебудувала працю в бригаді по-новому, чимало зусиль доклала вона до згуртування колективу. Результати копіткої роботи незабаром позначились: бригада почала систематично виконувати план, випускати високоякісну продукцію, брати активну участь у громадському житті підприємства. В грудні 1960 р. за високі виробничі показники і зразкову культуру в роботі й побуті бригада одержала звання комуністичної.

Ролі колективів і ударників комуністичної праці в підвищенні громадської актив-

¹ «У комуністичне завтра (Про рух ударників, бригад і колективів комуністичної праці міста Дрогобича)», «Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного інституту ім. Ів. Франка, вип. VI, Серія суспільних наук», Дрогобич, 1961, 128 с.

ності трудящих присвячена стаття С. М. Сухоносова «Висока громадська активність». Важливою рисою руху колективів і ударників комуністичної праці є те, що його учасники в самих виробничих колективах і поза ними виховуються як громадські діячі. Як правило, кожен з них бере безпосередню участь у роботі Рад, профспілкових і комсомольських організацій, постійно діючих виробничих нарад, товариських судів, добровільних народних дружин, гуртків художньої самодіяльності, спортивних секцій тощо. В Дрогобичі, наприклад, з 135 депутатів міської Ради 77—робітники, що безпосередньо зайняті на виробництві. Переважно це — учасники руху бригад і ударників комуністичної праці. До міського комітету Комуністичної партії України обрані кращі керівники бригад комуністичної праці Л. Мелешко, Є. Педан, К. Гринченко та ін. Значну кількість комуністів-членів бригад і ударників комуністичної праці обрано до партійних бюро цехів і підприємств. Яскравим проявом піклування бригад і ударників комуністичної праці про розв'язання загальнонародних завдань є допомога учасників цього руху в перебудові роботи шкіл, у поліпшенні побутових умов трудящих.

В статті К. І. Скрипника «Усі вчать» йдеться про те, як ударники й члени колективів комуністичної праці Дрогобича успішно поєднують високопродуктивну працю з навчанням, підвищують свій ідейний, загальноосвітній і культурно-технічний рівень, удосконалюють свою виробничу майстерність. Роки Радянської влади в західних областях України — це роки історичних звершень і бурхливого зростання в усіх сферах життя, в тому числі і в галузі культури. В краю, де два десятиріччя тому панували злидні, нещастя і темрява, давно покінчено з неписьменністю. Колишні чорнороби і батраки стали кваліфікованими робітниками, техніками, інженерами, агрономами, вчителями. Зараз на підприємствах і в колективах міста, які змагаються за право називатися підприємствами і колективами комуністичної праці, важко знайти робітника, який не вчився б. Наприклад, на нафтопереробних заводах № 1 і № 2, на машинобудівному заводі і деяких інших немало бригад, які можна назвати

«студентськими», бо всі члени бригад навчаються в заочних і вечірніх вищих навчальних закладах, технікумах, школах робітничої молоді.

Автор відзначає, що серед різних видів навчання провідне місце належить виробничо-технічному навчанням, зокрема таким формам, як оволодіння суміжними професіями, школам передового досвіду, школам майстрів, університетам і факультетам технічних знань тощо. Важливу роль в справі виховання високоосвіченої і всебічно розвинутої людини відіграє пропаганда марксистсько-ленінських ідей, ідеологічна робота партії в масах. У 1960/1961 навчальному році в системі партійної освіти Дрогобича навчалось майже 13 тис. чоловік. Автор підкреслює також важливу роль технічної інтелігенції в пропаганді знань.

В статті І. П. Лісінчука «Комунізм входить у побут» на прикладі колективу Дрогобицької швейної фабрики розглядається боротьба за розвиток паростків нового, комуністичного в побуті радянських людей.

В цілому книжка справляє позитивне враження. На основі вивчення багатого фактичного матеріалу в ній робиться досить вдала спроба узагальнити досвід роботи колективів і ударників комуністичної праці Дрогобича. Однак вона не позбавлена деяких недоліків. Так, у статті «Від перших комуністичних суботників — до бригад комуністичної праці» не показано розвиток форм соціалістичного змагання на Україні, а тим часом саме тут виникло багато нових трудових починань. Розповідаючи про значення трудового почину В. І. Гаганової, автори не розкривають змісту цього почину. Подекуди в книжці зустрічаються фактичні неточності. Так, на стор. 106 йдеться про двохтисячний колектив Дрогобицької швейної фабрики, а на стор. 114 автор пише, що на цьому підприємстві працює 2,5 тис. робітників. Висвітлення кожної проблеми дослідженої теми автори починають з положення, що саме ця проблема є головною особливістю руху колективів і ударників комуністичної праці. В статтях є чимало повторень. При більш ретельному їх редагуванні ці недоліки можна усунути.

З. М. ГРОМОВА

РОЗПОВІДІ ПРО ГЕРОЇЧНУ ЕПОПЕЮ

Про великий ратний і трудовий подвиг киян у 1941—1945 рр. розповідає збірник «Київ-герой»¹. Матеріали збірника послідовно, крок за кроком, воскрешають напружені дні героїчної епопеї Києва. У воєнно-історичному нарисі полковника

Д. Григоровича, вміщеному в першому розділі збірника, ґрунтовно і докладно розповідається про восьмидесятиденну оборону Києва і про визволення міста від німецько-фашистських окупантів у листопаді 1943 р. Автор наводить чимало фактів виняткового героїзму радянських людей в їх боротьбі проти гітлерівських загарбників. Так, він розповідає про рядового 737-го полку В. Соболева, який перед боєм написав на своєму комсомольському квитку: «Нехай ворог пам'ятає, що воїни Чер-

¹ «Київ-герой, Збірник матеріалів про подвиг киян у Великій Вітчизняній війні», Київське обласне книжково-газетне вид-во, 1961, 428 с.

воної Армії в полон не здаються, а в разі потреби помирають, але тільки героями». В перші дні війни, піше Д. Григорович, близько 200 тис. жителів міста билися пліч-о-пліч з воїнами Радянської Армії. В запеклих боях під Києвом фашисти втратили 100 тис. офіцерів і солдатів, сотні танків, літаків та багато іншої бойової техніки.

Велику організаторську і масово-політичну діяльність партійної організації Києва серед захисників міста висвітлено у статті О. Бородіна «За партією комуністів». Самовідданій роботі киян, які під керівництвом міської партійної організації перетворили Київ на міцну фортецю, присвятили статтю колишній секретар міськкому КП(б)У К. Москалець і колишній начальник інженерного відділу штабу оборони Києва М. Чукарев. Говорячи про високе патріотичне піднесення мас, автори зазначають, що уже в ніч на 30 червня на спорудження оборонних рубежів вийшло понад 50 тис. трудящих, а через кілька днів їх було вже 160 тис.

У статті Я. Пашка «Організатори оборони» висвітлюється багатогранна діяльність комуністів Києва по організації оборони, на чолі з Першим секретарем ЦК КП(б)У, Київського обкому і Міськкому КП(б)У членом Військової Ради військ Південно-Західного напрямку М. С. Хрущовим. Микиту Сергійовича можна було бачити скрізь, не було такого питання оборони, в розв'язанні якого він не брав би безпосередньої участі. І всюди, де з'являлася ця невтомна, зібрана, справді стала людина, бадьорішали люди.

З великим інтересом читаються спогади учасників боїв за Київ у 1941 р. двічі Героя Радянського Союзу генерал-полковника О. Родимцева, генерал-майора у відставці Ф. Остапенка, капітана 1-го рангу І. Локтіонова, колишнього командира бронеполка А. Тихохода та ін.

У другому розділі збірника вміщено матеріали про підпільний та партизанський рух у Києві та на Київщині в період окупації. Картину мужньої підпільної боротьби радянських людей проти гітлерівських окупантів подає у великій статті «Бійці підпілля» П. Овчаренко. Він підкреслює, що опір киян загарбникам очолили комуністи-підпільники.

Про незабутні подвиги киян, що боро-

лись і перемогли навіть в умовах найжорстокішого окупаційного режиму, який встановили фашисти на Україні, розповідається в нарисі М. Ятка «Мур зненависті», в уривку з повісті Я. Баша «Професор Буйко», в статті колишнього комісара партизанського з'єднання ім. М. С. Хрушова І. Чепурного «Партизанські рейди».

«Дніпро вільний» — так називається третій розділ збірника. З неослабною увагою читаються уривки із спогадів воїнів Першої чехословацької бригади, яка брала участь у визволенні Києва, і стаття Героя Радянського Союзу О. Мойсеєва «Перед форсуванням Дніпра». Великий інтерес становить вміщена у цьому розділі записка М. С. Хрушова від 8 листопада 1943 р. «Становище в Києві», в якій оцінюється операція по визволенню міста та намічено перші невідкладні заходи по його відбудові.

Про великий патріотичний рух киян за швидку відбудову Києва хвилююче розповідають матеріали останнього, четвертого розділу книги. В статті «На штурм руїн» Л. Кухаренка розповідається, як на заклик М. С. Хрушова уже на другий день після визволення столиці УРСР кияни приступили до відродження рідного міста. Підняти Київ з руїн приїхали архітектори і будівельники з Москви і Ленінграда, Сибіру і Кавказу, Уралу і Середньої Азії. Тисячі поїзтів з будівельними матеріалами і цінним обладнанням прибували з усіх кінців Радянського Союзу.

Збірник закінчується нарисом М. Подолана «Продовження подвигу», в якому оспівано творчу працю киян, що не тільки відбудували, а й перетворили своє місто-герой у великий індустріальний і культурний центр, у квітучий сад. Крім згаданих статей, у збірнику «Київ-герой» вміщено твори О. Твардовського, О. Довженка, В. Василевської, А. Малишка та інших, уривки з листів учасників оборони, зведень Радінформбюро, тогочасні газетні інформації, фотографії тощо.

Збірник «Київ-герой» — корисна і повчальна книга. Слід сподіватися, що радянські історики і далі висвітлюватимуть героїчний подвиг трудящих Києва і всієї України у Великій Вітчизняній війні.

М. В. КОВАЛЬ

ДОСВІД ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

Рецензований методичний посібник¹ певною мірою допомагає учителю висвіт-

¹ М. М. Коваленко, Ш. Т. Кіперман, Вивчення питань миролюбної зовнішньої політики Радянського Союзу в середній школі, Методичний посібник (З досвіду роботи), Вид-во «Радянська школа», К., 1961, 162 с.

лювати, а учням глибоко засвоювати на уроках історії питання зовнішньої політики Радянського Союзу. Ознайомлення учнівської молоді з цими питаннями має велике виховне значення. У новій Програмі КПРС зазначається, що «головною метою своєї зовнішньополітичної діяльності КПРС вважає: забезпечити мирні умови для побудови комуністичного суспільства в СРСР

і розвитку світової системи соціалізму і разом з усіма миролюбними народами врятувати людство від світової винищувальної війни»².

Книга складається з вступу і дев'яти розділів, в кінці її вміщено короткий список літератури. В першому розділі розглядаються освітньо-виховні завдання по вивченню питань зовнішньої політики Радянського Союзу в курсі історії 10 класу. Інші розділи містять конкретний матеріал з історії миролюбної політики Країни Рад з жовтня 1917 до 1961 р. та відповідні методичні поради. Автори узагальнили досвід викладання ряду вчителів історії м. Хмельницького та області, переконливо показали, що найкращих навчально-виховних наслідків можна досягти, висвітлюючи миролюбну зовнішню політику Радянської держави у взаємозв'язку з розкриттям внутрішнього становища країни.

На фактичному матеріалі автори підводять учнів до важливого висновку про те, що основною метою нашої зовнішньої політики на всіх етапах розвитку країни є боротьба за мир, хоч засоби і методи цієї політики змінювались відповідно до конкретної обстановки. В посібнику показано труднощі, з якими стикаються вчителі та учні під час вивчення міжнародного становища і радянської зовнішньої політики, намічаються шляхи їх усунення.

Значну увагу автори приділяють питанням активізації учнів у процесі навчання, їх самостійної роботи над підручником та документами. Так, у посібнику даються цінні поради, як організувати роботу учнів над текстом Декрету про мир. На думку авторів, учителю слід запропонувати учням самостійно продумати відповіді на такі запитання: Які основні вимоги декрету про мир? Які умови були висунуті Декретом про мир як основу взаємовідносин між державами? Чому Радянський уряд звертався до народів країн, що воювали? В чому полягає історичне значення декрету про мир? (стор. 18). Застосування такого методу дає змогу зосередити увагу учнів на найважливіших питаннях уроку, активізувати роботу всього класу. Автори наводять цікаві факти про всенародне схвалення лєнінського декрету про мир. Позитивною рисою рецензованої книги є й те, що в ній показано, як засвоюється учнями матеріал з питань зовнішньої політики Радянської держави. На стор. 38 наводяться варіанти письмової роботи і коротко аналізуються відповіді учнів. У посібнику йдеться про застосування хронологічних таблиць, зокрема на стор. 46 вміщено таблицю зовнішньо-політичних актів УРСР 1920—1922 рр. Виходячи з власного досвіду, автори пропонують використовувати в процесі висвітлення зовнішньої політики Радянської держави уривки з ху-

дожньої літератури, політичну карикатуру та інші засоби конкретизації навчального матеріалу.

Чимало методичних рекомендацій містить розділ «Розкриття питань боротьби Радянського Союзу за мир і колективну безпеку в період будівництва і перемоги соціалізму (1926—1937 рр.)». Автори наводять вдалі плани вивчення нового матеріалу, приклади бесіди з учнями про зовнішню політику, використання художньої літератури (уривка з роману М. Шолохова «Піднята цілина»), політичної карикатури («Папа» з «мамою» худ. В. Дені), спогадів М. Тореза про Радянський Союз та ін. В посібнику наведено корисні (хоч і дуже стислі) поради щодо проведення повторювально-узагальнюючого уроку на тему «СРСР і капіталістичний світ напередодні другої світової війни», який допоможе підвести учнів до розуміння вузлових питань другої світової війни та Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

Автори у доступній формі розкривають, чому створення під час другої світової війни антигітлерівської коаліції було перемогою радянської зовнішньої політики, а також показують відмінності в цілях воєнних народів на чолі з СРСР, з одного боку, і правлячих кіл США та Англії, з другого. У посібнику наводиться матеріал про вихід на міжнародну арену Української РСР, яка є одним з членів-фундаторів ООН. Автори підкреслюють, що представники УРСР в різних міжнародних організаціях постійно і послідовно відстоюють принципи мирного співіснування, невтомно виступають за забезпечення суверенних прав усіх народів світу.

Значну увагу у посібнику приділено висвітленню миролюбної зовнішньої політики СРСР у післявоєнний період. Автори наголошують, що в цій галузі головна мета Комуністичної партії і Радянського уряду полягає у забезпеченні тривалого миру в усьому світі, зміцненні позицій соціалізму на світовій арені та допомозі народам, які порвали з капіталізмом і стали на шлях будівництва нового життя.

Наведена в книзі таблиця про другий етап загальної кризи капіталізму допоможе учням краще зрозуміти основні особливості історичного розвитку СРСР і зарубіжних країн у післявоєнний період. Автори висвітлюють міжнародне значення семирічного плану і завдання СРСР у галузі міжнародних відносин у період розгорнутого будівництва комунізму, вдало використовують основні положення, які висунула Народа представників комуністичних і робітничих партій у Москві в листопаді 1960 р. В посібнику даються поради, як привчати учнів самостійно робити висновки про сучасне становище Радянського Союзу, використовувати графіки, діаграми тощо на уроках історії у 10 класі. Розповідаючи про XV сесію Генеральної Асамблеї ООН, автори відзначають як великий успіх радянської зовнішньої полі-

² «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 49.

тики прийняття Асамблеєю «Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам».

Рецензований методичний посібник не позбавлений певних недоліків. На стор. 84 автори пишуть про радісну зустріч трудящими Західної України та Західної Білорусії Червоної Армії у вересні 1939 р. і рекомендують використати відповідні картини, але не вказують, які саме картини і хто їх автори. Іноді в посібнику не враховуються вікові особливості учнів і рекомендуються досить складні запитання

(наприклад, на стор. 141). Автори, на жаль, навіть не згадують про документальні та художні фільми, які можна використати в школі у процесі вивчення питань зовнішньої політики нашої Вітчизни.

В цілому рецензований посібник заслуговує позитивної оцінки, він допоможе учителям висвітлювати на уроках історії у випускних класах миролюбну зовнішню політику СРСР, розширювати кругозір нашої шкільної молоді з основних питань міжнародного життя.

І. М. СКРИПКІН

ПОСІБНИК З НОВОЇ ІСТОРІЇ КРАЇН СХОДУ

Все прогресивне людство з величезною увагою і радістю стежить за успішною боротьбою народів Азії, Африки і Латинської Америки проти ганебної колоніальної системи імперіалізму. Народи колоній більше не бажано бути рабами імперіалістів. Вони обвинувачують своїх гнобителів, скидають з себе колоніальне ярмо і дедалі успішніше борються за свободу, незалежність і щасливе майбутнє. Б'є остання година колоніалізму.

В своїй доповіді на XXII з'їзді «Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу» товариш М. С. Хрушов підкреслив, що «другий щодо свого історичного значення підсумок світового розвитку — крах колоніальної системи». Цим і пояснюється величезний інтерес радянських людей до сучасного і минулого народів зарубіжного Сходу. Як відомо, курс «Нова і новітня історія країн зарубіжного Сходу» займає досить серйозне місце в процесі підготовки вчителів на історичних та історико-філологічних факультетах педагогічних інститутів. В ряді тем шкільного курсу «Нової і новітньої історії» також значне місце приділяється історії зарубіжного Сходу.

Ось чому слід вітати вихід у світ підручника для педагогічних інститутів з Нової історії країн зарубіжного Сходу, написаного О. А. Губером та О. Н. Хейфецом¹. Цінним у ньому є, перш за все, те, що це — перший посібник, який враховує особливості вивчення цього курсу в педагогічних інститутах. Фактичний матеріал у підручнику підібрано так, що головна увага приділяється тим розділам, які викладаються в середній школі. Саме тому він, на наш погляд, може і повинен бути використаний і як посібник для вчителів.

Підручник складається з п'яти розділів, які коротко викладають основні етапи нової історії країн зарубіжного Сходу, тобто основні моменти і проблеми розвитку цих

країн з середини XVII ст. до 1870 р. Крім глав, присвячених історії окремих країн, автори в кінці відповідних розділів вміщують надзвичайно важливі узагальнюючі глави «Колоніальна експлуатація народів Сходу в період монополістичного капіталізму» та «Колоніальна система імперіалізму».

Документи і матеріали XXII з'їзду КПРС вимагають від радянських сходовознавців глибше вивчати героїчну боротьбу народів зарубіжного Сходу проти ганебної системи колоніального рабства. На нашу думку, автори підручника цілком справились з цим завданням. Червоною ниткою в ньому проходить думка про те, що народи колоніальних і напівколоніальних країн ніколи не мирились з своїм рабським становищем, що вони постійно вели героїчну боротьбу проти іноземних гнобителів. Особливо змістовними і яскравими в цьому відношенні, здається нам, є глави, присвячені селянській війні тайпінів і антиімперіалістичному повстанню іхетуанів у Китаї та народному повстанню 1857—1859 рр. в Індії. Автори підручника також вірно зробили, приділивши велику увагу розвитку відносин між Росією і країнами зарубіжного Сходу.

Бажано було б, щоб цей цінний посібник для середньої та вищої школи був перекладений на українську мову та виданий великим тиражем учбово-педагогічним видавництвом «Радянська школа» — він знайде широке коло читачів в нашій республіці. Слід порадити авторам підручника при його доробці щільніше зв'язати викладений матеріал з відповідною програмою для педагогічних вузів, зокрема ввести нову главу «Предмет і завдання курсу». Не все гаразд з ілюстраціями. Не можна обмежуватись тільки картами. Наприклад, глави і параграфи, присвячені визвольній боротьбі і розвитку культури народів зарубіжного Сходу, необхідно ілюструвати портретами керівників народних повстань, письменників тощо.

Ю. І. ПАТЛАЖАН

¹ А. А. Губер и А. Н. Хейфец, Новая история стран зарубежного Востока, Учпедгиз, М., 1961, 440 с.

НАШ КАЛЕНДАР

ГЕНІАЛЬНИЙ ТВІР МАРКСИЗМУ

(ДО 90-РІЧЧЯ ВИДАННЯ «КАПІТАЛУ» КАРЛА МАРКСА РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ)

«Капітал» є основною працею Карла Маркса. Над її створенням він працював понад чотири десятиліття — з початку 40-х років XIX ст. і до останніх днів життя. За характеристикою В. І. Леніна «Капітал» — найвидатніший політико-економічний твір нашого століття¹. Безсмертні ідеї «Капіталу», всебічно розвинуті великим Леніним, зволоділи широкими масами і перетворились у могутню матеріальну силу, що впливає на весь хід історії людства. Величною перемогою ідей марксизму-ленінізму є побудова соціалізму і розгорнуте будівництво комунізму в нашій країні.

Ще до появи російського перекладу перший том «Капіталу» був відомий в Росії. Його читали передові представники ліберальної і різночинної інтелігенції. Відомий російський економіст професор Київського університету М. І. Зібер пропонував «Капітал» з університетської кафедри ще до появи його російською мовою. У праці «Теорія цінності і капітала Д. Рикардо в зв'язі з позднейшими дополненнями и разъяснениями», виданій в Києві у 1871 р., М. І. Зібер посилається на книгу К. Маркса і виступає одним з перших популяризаторів його економічних праць в Росії.

Переклад російською мовою першого тома «Капіталу» К. Маркса вийшов 90 років тому, 27 березня (8 квітня) 1872 р. в Петербурзі. Вихід у світ російською мовою книги К. Маркса відіграв виняткову роль в історії розвитку суспільної думки. Відомо, що перший том «Капіталу» видано німецькою мовою в 1867 р. в Гамбургу. З цього видання і було здійснено Г. А. Лопатиним і М. Ф. Даніельсоном його переклад російською мовою і видано Н. П. Поляковим — одним з передових видавців 70-х років, що друкував переважно прогресивну перекладну літературу. Російський переклад «Капіталу» — перший переклад на іноземну мову. Це було великою радістю для К. Маркса. В листі до Л. Кугельмана К. Маркс писав: «Кілька днів тому один петербурзький видавець приємно вразив

мене звісткою, що друкується російський переклад «Капіталу»... В 1843—1844 рр. у Парижі тамошні російські аристократи носили мене на руках. Мій твір проти Прудона (1847) («Злиденність філософії». — *И. Б.*) і те, що видав Дункер (1859) («До критики політичної економії». — *И. Б.*), ніде не мали такого збуту, як у Росії. І першим перекладом «Капіталу» на іноземну мову є переклад на російську². Царська цензура, хоч і заборонила друкувати в книзі портрет К. Маркса, як видатного соціаліста і голови міжнародного товариства робітників, все ж дозволила поширювати «Капітал» в Росії, зваживши на висновок цензора Скуратова, який, не зрозумівши змісту книги, писав: «Можна напевно сказати, що її мало хто прочитає в Росії, а ще менше зрозуміють її»³.

Якщо в Німеччині вихід «Капіталу» був зустрінутий змовою мовчання, то в Росії, навпаки, зразу ж появились відгуки на працю. Тільки за 70-і роки XIX ст. в російській пресі було опубліковано понад 150 рецензій, статей і нотаток про «Капітал» К. Маркса. Той факт, що переклад «Капіталу» з'явився в Росії раніше, ніж в інших країнах, зовсім не був випадковістю. Весь хід розвитку прогресивної російської суспільної думки в XIX ст. приводив до того, що ідеї К. Маркса знайшли у нас найбільш сприятливий ґрунт. «Капітал» давав відповіді читачам на ті питання, що хвилювали їх. В. І. Ленін писав: «Тим-то «Капітал» і мав такий велетенський успіх, що ця книга «німецького економіста» показала читачеві всю капіталістичну суспільну формацію як живу — з її побутовими сторонами, з фактичним соціальним проявом властивого виробничим відносинам антагонізму класів, з буржуазною політичною надбудовою, яка охороняє панування класу капіталістів, з буржуазними ідеями свободи, рівності і т. п., з буржуазними родинними відносинами»⁴. Полеміка, що роз-

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXV, стор. 534.

³ «Красный архив», 1933, т. 1 (56), стор. 7.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 119.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 10.

горнулась на сторінках російської преси в 1877—1879 рр. навколо «Капіталу», значно сприяла поширенню його в Росії. В листі до Зорге К. Маркс констатував, що «Капітал» в Росії «більше читають і цінять, ніж де б то не було»⁵.

Пізніше в Росії було здійснено ще багато перекладів «Капіталу» російською мовою. Найбільш досконалим і поширеним був переклад трьох томів «Капіталу», що вийшов під редакцією І. І. Скворцова-Степанова. В цьому перекладі твір К. Маркса читало і вивчало покоління російських більшовиків.

Про «Капітал» Маркса знали і на Україні. Ів. Франко, глибоко цікавлячись соціальними питаннями, зокрема економічними, добре знаючи німецьку мову, першим почав перекладати «Капітал» українською мовою. Готуючи для українців свій популярний підручник «Основи суспільної економіки», він у «Доповненнях» до цього підручника мав видати переклад XXIV розділу першого тома «Капіталу» К. Маркса. Уже в 1879 р. переклад XXIV розділу «Капіталу» українською мовою було закінчено. Не встигши надрукувати свого підручника суспільної економіки, Ів. Франко збирався видати переклад XXIV розділу «Капіталу» окремою книжечкою в «Дрібній бібліотеці», додавши до перекладу передмову з стислим викладом основних думок К. Маркса. В передмові, зокрема, говорилося: «Як і на яким ґрунті та при якій управі виріс той дивний порядок, оснований на щоденнім хитрім визискуванні, на крайній бідності незлічимох мас народу, а крайнім багатстві немногих шасливців? Цей важний розділ Марксової книжки — прекрасний культурно-історичний очерк — зрозумілий буде і окремо від цілої книжки, і ми хочемо познайомити з ним нашу громаду, як для самої його великої стійності наукової, так і для того, щоб заохотити всіх, хто тільки владає німецькою мовою, до читання цілої Марксової книжки»⁶. За життя Ів. Франка переклад XXIV розділу першого тома «Капіталу» не був виданий. Тільки у 1926 р. він був надрукований у Львові в № 4—9 журналу «Культура».

На Україні було здійснено кілька пере-

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXVII, стор. 100.

⁶ Журн. «Культура» 1926, № 4—9, Львів, стор. 170.

кладів «Капіталу» українською мовою. Е 1927 р. у Державному видавництві України вперше вийшов перший том «Капіталу» (ч. I) українською мовою в перекладі В. П. Щербаненка з сьомого німецького видання, з передмовами К. Маркса до першого і другого видання, а також з передмовами Ф. Енгельса до третього і четвертого видання, тиражем 3000 примірників. У 1933 р. Партвидавком «Пролетар» у Харкові до 50-річчя з дня смерті К. Маркса українською мовою був виданий перший том «Капіталу» (ч. I) в перекладі з четвертого німецького видання за редакцією Д. Рабиновича і С. Трикоза, тиражем 50 200 примірників.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КП України було підготовлено науковий переклад «Капіталу» українською мовою. Перший том «Капіталу» було надруковано Держполітвидавком УРСР у 1952 р., тиражем 50 000 примірників, а в 1954 р. видано додатково ще 25 000 примірників. У 1952 р. вийшли в Держполітвидав УРСР українською мовою також другий і третій томи «Капіталу». Крім того, вийшли з друку (вперше українською мовою) I і 2 частини «Теорії додаткової вартості» (IV том «Капіталу») і перекладається українською мовою третя частина, що має вийти з друку в 1962 р.

Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КППС провів велику наукову роботу по підготовці до друку літературної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса. В 1960 р. в 23 томі «Творів» К. Маркса і Ф. Енгельса у найбільш повному і детально виправленому виданні вийшов перший том «Капіталу» К. Маркса з усіма передмовами і післямовами, написаними для різних видань К. Марксом і Ф. Енгельсом. Незабаром український читач зможе ознайомитися з цим найбільш повним виданням першого тома «Капіталу» в 23 томі «Творів» К. Маркса і Ф. Енгельса в перекладі українською мовою.

Переклад основної праці К. Маркса «Капіталу» українською мовою є свідченням бурхливого зростання української літературної мови, показником загального піднесення культури українського народу. Безсмертні твори Маркса, Енгельса, Леніна є могутньою зброєю в боротьбі за свободу комуністичного суспільства.

Й. А. БАГМУТ

ВЕЛИКИЙ ДРУГ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. І. ГЕРЦЕНА)

Минає 150 років з дня народження великого російського революційного демократа О. І. Герцена (народився 6 квітня 1812 р.), життя якого було справжнім под-

вигом. Герцен посідає одне з визначних місць в історії революційного руху в Росії. Він, як відзначав В. І. Ленін, «перший підніс великий прапор боротьби, звернувшись

о мас з вільним російським словом»⁷, і азом з іншими революціонерами готував еволюційну бурю, перший натиск якої відбувся у 1905 р.

О. І. Герцену завжди був дорогим і лизьким український народ, як і всі гноблені царизмом і поміщиками-кріпосниками ароди Росії. Разом з Чернишевським та іншими революційними демократами Герцен і Огарьов були ідейними організаторами загальноросійської революційної організації «Земля і Воля» (1862—1864 рр.), ка своєю метою ставила підняти народне овстання, що мало охопити й Україну. Іячі «Землі і Волі» вступили в контакт польськими революціонерами, які готували повстання в Польщі. На захист Польщі, і свободи і незалежності горю став Герцен і його «Колокол». Підтримуючи вивольну боротьбу польського народу, зорема повстання 1863 р., Герцен, як відзнаав В. І. Ленін, врятував честь російської емократії. О. І. Герцен глибоко вірив у е, що «Польща і Росія можуть пліч-о-пліч ги однією дорогою до нового, вільного успільного життя»⁸.

Взаємовідносини вільних Росії і Польгі О. І. Герцен розглядав у тісному зв'язу з визволенням України з-під гніту роійського царизму та австрійських цісарів. 'країні він надав право самій вирішувати, ким бути. Якщо ж, писав Герцен, Україа захоче жити самостійним життям, то оді її треба «визнати вільною і незалежою країною»⁹. Однак краший вихід для 'країні він бачив у вільному союзі її з ратніми, вільними від царизму і поміщиів, Росією й Польщею. У програмному окументі «Ідеали» (написаний Огарьом і відредагований Герценом) висувалаа ідея створення демократичної федерації ародів Росії, рівноправним членом якої ала бути й Україна.

О. І. Герцен надзвичайно високо цінив країнську культуру та її прогресивних іячів. З виятковою повагою він ставився о Т. Г. Шевченка, до його творчості. Понайомившись з творами поета, Герцен казав: «Боже, що це за чудо, так і повіао чистим нетронутим степом, це — широ-

та, це — свобода»¹⁰. В іншому місці Герцен особливо підкреслює революційну сторону творчості Шевченка. Він говорить, що Шевченко «тим великий, що він цілком народний письменник, як наш Кольцов, але він має значно більше значення, ніж Кольцов, бо Шевченко також політичний діяч і борець за свободу». З такою ж теплоотою і любов'ю ставився до Шевченка Огарьов, глибоко відчуваючи його значення для народів Росії. Огарьов писав: «Шевченко — народний в Малоросії — з захопленням прийнятий, як свій, в російській літературі і став для нас рідний: так багато було спільного в наших стражданнях і так самобутність кожного стає необхідною умовою загальної свободи»¹¹.

В свою чергу Т. Г. Шевченко надзвичайно високо цінив Герцена, його революційну боротьбу проти царизму, з захопленням читав «Полярну звезду» і «Колокол». Прочитавши герценівську «Крещенну собственисть», Шевченко у своєму «Щоденнику» записав: «Сердечне, задушевне людське слово. Хай осенить тебе світ істини і сила істинного бога, апостол наш одинокий вигнанець»¹². Вперше побачивши «Колокол», Шевченко його поцілував. Це була безмежна вдячність рідному сину великої Росії за його подвиг в інтересах усіх пригноблених. Так високо оцінювала діяльність О. І. Герцена вся передова мисляча Росія, в тому числі й Україна.

Різними шляхами, в друкованому вигляді і в рукописних копіях твори О. І. Герцена проникали в Росію і на Україну. Таємне політичне Харківсько-Київське товариство (1856—1860 рр.) також встановило зв'язок з Герценом, постійно тримаючи його в курсі подій. У своїх статтях і замітках, що друкувалися в «Колоколе», Герцен відгукувався на всі суспільно-політичні події на Україні. Великий революційний демократ, таким чином, брав безпосередню участь у революційному русі України, що вирішував спільні для всіх народів Росії завдання визволення від соціального і національного гноблення.

Ф. О. ЯСТРЕБОВ

¹⁰А. И. Герцен, Сочинения под ред. М. Лемке, т. XIX, стор. 207.

¹¹Н. Огарев, Избранные социально-политические и философские произведения, т. I, стор. 466.

¹²Т. Г. Шевченко, Дневник, запись от 11 октября 1857 г.

⁷В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 14.

⁸А. И. Герцен, Сочинения в тридцати томах, т. 14, стор. 19.

⁹А. И. Герцен, Сочинения, т. 14, стор. 19.

ВИДАТНИЙ БОРЕЦЬ ЗА МИР, ДЕМОКРАТІЮ, КОМУНІЗМ

(ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. М. ДИМИТРОВА)

У плеяді видатних борців за мир, демократію, комунізм почесне місце належить ероїчному сину болгарського народу Георіу Михайловичу Димитрову.

Г. М. Димитров народився 18 червня

1882 р. у с. Ковачевці, поблизу столиці Болгарії — Софії, у бідній робітничій сім'ї. Матеріальні нестатки змусили дванадцятирічного Георія залишити навчання у другому класі прогімназії і почати тяжке жит-

тя робітника друкарні. В 1895 р. молодий Дмитров вперше взяв участь у страйку друкарів. З того часу в горнілі революційної пролетарської боротьби формувалася його світогляд, загартувалася воля і характер. Незважаючи на тяжку, виснажливу роботу, Дмитров наполегливо працював над підвищенням свого освітнього рівня. Книжки — постійні супутники його життя. Вісімнадцятирічним юнаком він ознайомився з «Маніфестом Комуністичної партії» і відтоді почав систематично і глибоко вивчати твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

В 1902 р. Георгій Дмитров вступив у ряди Болгарської соціал-демократичної партії і став на бік революційно-марксистського крила тісних соціалістів («тисняків»), очолюваних Дмитром Благоевим, включився в активну боротьбу проти опортунізму і ревізіонізму, за з'єднання робітничого руху з науковим соціалізмом.

Початок ХХ ст. у Болгарії, як і в ряді інших країн, ознаменувався революційним піднесенням. У той період особливо широко розкрився талант Дмитрова як організатора і керівника боротьби трудящих за соціальне визволення. Входячи до складу керівних органів софійської партійної організації і революційних профспілок Болгарії, Дмитров брав безпосередню участь в організації страйків. За період з 1905 по 1913 рр. у Болгарії відбулося 650 страйків, в більшості з яких Г. Дмитров відіграв активну роль. Поліцейські власті неодноразово заарештовували Г. Дмитрова і організовували на нього замах, але кожного разу робітники захищали і визволяли свого бойового керівника.

У 1909 р. Дмитрова було обрано до складу Центрального Комітету Комуністичної партії Болгарії, незмінним членом якого він залишався до кінця свого життя, а також керівником революційних профспілок. Починаючи з того часу аж до вимушеної еміграції з Болгарії в 1923 р., палкий борець за народну справу багато сил і енергії віддавав створенню в країні масових виробничих централізованих профспілок. У 1913 р. Дмитров стає депутатом Народних Зборів Болгарії, і в наступні роки, всупереч опорі правлячих кіл, трудящі незмінно обирали його до складу Народних Зборів і Софійської общинної Ради. Будучи депутатом Болгарського парламенту з 1913 по 1923 рр., Георгій Дмитров майстерно використовував трибуну буржуазного парламенту для захисту інтересів трудящих. Після перемоги Жовтневої революції в Росії, яку Дмитров зустрів з величезним захопленням, він разом з партією тісних соціалістів, що була перетворена в 1919 р. у комуністичну, став на захист молоді Радянської Республіки.

У вересні 1923 р. Болгарська комуністична партія підняла трудящих на збройну боротьбу проти фашистської диктатури, що встановилася в країні. Одним з бойо-

вих керівників цього першого в історії антифашистського повстання був Георгій Дмитров.

У 1921 р. Георгій Дмитров вперше приїхав до Москви і взяв участь у роботі III конгресу Комінтерну у Установчого конгресу Профінтерну. Тут відбулася його перша зустріч з В. І. Леніним. До кінця свого життя Дмитров залишився вірним і послідовним учнем великого пролетарського вождя. На конгресах у Москві Дмитрова обрали до складу Виконкому Комінтерну і Центральної Ради Профінтерну. Він проводив велику роботу по зміцненню і розвитку міжнародного робітничого і комуністичного руху, мужньо і безстрашно боровся проти фашизму і війни, за мир і торжество комунізму.

Героїчним поєдинком Г. Дмитрова з фашизмом, коли з усією силою проявились його чудові якості революціонера-борця, був Лейпцігський процес у 1933 р. Прагнучи розгромити революційні сили і розв'язати війну проти СРСР, німецькі фашисти організували провокаційний підпал рейхстагу з тим, щоб звинуватити в цьому злочинні комуністи Німеччини і Комінтерн. Разом з німецькими комуністами було заарештовано і кинуте до фашистської в'язниці і Г. Дмитрова, який перебував тоді у Німеччині. Фашисти намагалися виставити його за головного палія, але глибоко прорахувались. На процесі Дмитров виступив як обвинувач фашизму. Він високо підняв прапор боротьби проти фашизму і своєю мужністю викликав загальне захоплення. Ім'я Георгія Дмитрова стало для волюблених народів усіх країн символом боротьби за мир проти фашизму і війни. Перед незвичайною мужністю комуніста і єдиним фронтом трудящих усіх країн, які виступили на його захист, фашисти змушені були відступити і виправдати Дмитрова. Радянський Союз прийняв його у своє громадянство. 27 лютого 1934 р. він прибув до СРСР.

VII конгрес Комінтерну у 1935 р. обрав Г. Дмитрова Генеральним секретарем Виконкому Комінтерну. Керуючи діяльністю Виконкому Комінтерну аж до його розпуску у 1943 р., Г. Дмитров творчо розробляв багато питань стратегії і тактики міжнародного і комуністичного руху. Він висунув і всебічно обгрунтував питання про широкий народний антифашистський і антиімперіалістичний фронт, про уряд єдиного народного фронту, глибоко розкрив класовий характер і політичну суть фашизму і вказав конкретні шляхи боротьби проти нього.

Вірний ленінським принципам єдності теорії і практики, думки і дії, Дмитров багато зусиль докладав до практичного створення широкого народного антифашистського і антиімперіалістичного фронту в національних і міжнародних масштабах. У роки другої світової війни він мобілізував комуністів і широкі маси трудящих усіх країн на боротьбу проти фашистських

загарбників і імперіалістичних сил, а також безпосередньо керував визвольною боротьбою комуністів і патріотичних сил Болгарії.

Після визволення Болгарії від німецько-фашистських загарбників у листопаді 1945 р. Георгій Димитров повернувся на Батьківщину і присвятив своє життя будівництву соціалістичної Болгарії. У 1946 р. болгарський народ з радістю і величезним натхненням обрав свого вождя і вчителя першим прем'єр-міністром Народної Республіки Болгарії. Очолюючи комуністичну партію і народний уряд, Георгій Димитров вклав багато праці і енергії в здійснення широких демократичних перетворень у країні, в зміцнення народно-демократичного ладу і авторитету нової, демократичної Болгарії на міжнародній арені. Під його безпосереднім керівництвом у країні проведено аграрну реформу, покладено початок кооперуванню сільського господарства, здійснено націоналізацію промисловості, транспорту, банків і засобів зв'язку, створено новий державний апарат, розроблено і прийнято дворічний і перший п'ятирічний народногосподарські плани; розроблено, всенародно обговорено і прийнято нову, демократичну конституцію, що законодавчо закріпила здійснені в країні революційні перетворення. З безпосередньою участю Г. Димитрова було підписано з рядом кра-

їн рівноправні договори, що утверджували авторитет Болгарії як суверенної держави. Як творчий марксист-ленінець, Г. Димитров, керуючи будівництвом нової, демократичної Болгарії, вніс багато нового в теорію і практику марксизму-ленінізму.

Невтомний трудівник, людина виняткової мужності, Георгій Димитров залишався на бойовому посту до останніх днів свого життя. 2 липня 1949 р. після тривалої і тяжкої хвороби він помер. Безмежно дорого пам'ять про нього живе в серцях радянських людей, великим і відданим другом яких був він. Все своє життя Димитров боровся за зміцнення вічної і непорушної братерської болгаро-радянської дружби, вчив болгарський народ, що для нього дружба з Радянським Союзом «не менш необхідна, ніж сонце і повітря всякій живій істоті». Радянські люди глибоко дорожать дружною з братнім болгарським народом і високо цінять, як підкреслював М. С. Хрущов, «той величезний вклад, який вніс у зміцнення цієї дружби великий син болгарського народу Георгій Димитров».

Життя і діяльність Георгія Димитрова, безстрашного революціонера-борця і полум'яного трибуна є запалюючим прикладом революційного героїзму для всіх борців за мир, демократію і комунізм.

П. С. СОХАНЬ

АНТОНІО ГРАМШІ

(ДО 25-РІЧЧЯ З ДНЯ ЗАГИБЕЛІ В ФАШИСТСЬКИХ КАТІВНЯХ)

З ім'ям Антоніо Грамші зв'язаний розвиток соціалістичного та робітничого руху Італії і створення Італійської комуністичної партії. Пальміро Тольятті писав, що «Антоніо Грамші — один з найоригінальніших мислителів нашого часу, найвидатніший з сучасних політичних діячів, розум і діла якого залишили незабутній слід в історії нашої країни»¹³.

Народився Антоніо Грамші 23 січня 1891 р. Вихідцем з бідної робітничої сім'ї. Антоніо, як ніхто інший, знав життя італійських пролетарів і назавжди зв'язав свою долю з ними. Політичну діяльність Грамші почав рано. Двадцятирічним студентом у 1911 р. він вступає в соціалістичну партію Італії. Навчаючись у Туринському університеті, Грамші познайомився з Тольятті. Між ними встановилась тісна дружба. Грамші і Тольятті об'єднував живий інтерес до проблем італійського суспільства і руху трудящих мас. Вони почали спільну діяльність по керівництву соціалістичним рухом.

У 1912—1913 рр. Антоніо Грамші співробітничав в «Грідо дель популо» — щотижневикі туринської секції соціалістичної партії і незабаром стає членом керівного комітету цієї секції та членом редколегії щотижневика. Грамші також бере активну участь у п'ємонтському виданні «Аванті». У ті роки навколо нього згуртовуються найбільш свідомі робітники і молодь. У 1916 р. він бере участь у випуску збірника для молоді «Місто майбутнього», підтримує тісні зв'язки з університетськими колами і передовою демократичною інтелігенцією. Постійний зв'язок з робітниками, глибоке вивчення праць Карла Маркса, Фрідріха Енгельса і Володимира Ілліча Леніна сприяли формуванню його комуністичного світогляду і допомогли дальшій політичній діяльності. «...Молодий сардинський революціонер, — писав Пальміро Тольятті, — пішов на виучку до молодого розвинутого згуртованого революційного пролетаріату»¹⁴ і сміливо захищав його ін-

¹³ Пальміро Тольятті, Італійська комуністична партія, М., 1959, стор. 114.

¹⁴ Цит. по кн. Л. Ломбардо Радиче, Дж. Карбоне, Жизнь Антонио Грамши (Биографический очерк), Переклад з італійської, М., 1953, стор. 25.

тереси. У тому ж році в «Грідо дель пуло» Грамші публікує статтю, в якій викладає історію боротьби туринських робітниць-текстильниць за десятигодинний робочий день і людські умови праці. У 1917 р., після серпневого повстання туринського пролетаріату, який виступив проти імперіалістичної війни, Антоніо Грамші було обрано секретарем туринської секції соціалістичної партії.

Велика Жовтнева соціалістична революція мала велике значення для розвитку революційної боротьби італійського пролетаріату. Звістка про російську революцію, відзначав Грамші, була зустрінуто в Турині з захопленням. Робітники плакали від радості, дізнавшись, що царську владу повалено. Очолюючи революційний рух туринських фабрично-заводських рад, Грамші «з усією силою висунув перед італійським робітничим рухом ідею диктатури пролетаріату, як основний зміст марксизму»¹⁵. Будучи одним з редакторів п'ємонтського видання «Аванті», Грамші у коментаріях до подій міжнародного робітничого руху знайомив трудящих Італії з ідеями В. І. Леніна і більшовицької партії, з характером і особливостями російської революції. В ті роки він спрямовував усі зусилля на підготовку створення революційної партії італійського робітничого класу, здатної керувати боротьбою трудящих за своє визволення. Пальміро Тольятті писав, що «з часу Ціммервальдської і Кінтальської конференцій Грамші особливо дбав про те, щоб познайомитися і зв'язатися з революційними елементами міжнародного робітничого руху і, насамперед, з російськими більшовиками... Твори Леніна, документи більшовицької партії розшукувались де тільки можливо, їх чекали з жагучим нетерпінням, їх перекладали, їх читали і колективно обговорювали, роз'яснювали, поширювали на фабриках. Душею цієї справи був Грамші»¹⁶.

Важливе значення для згуртування революційних сил відіграв створений у 1919 р. Грамші і Тольятті щотижневик «Ордине нуово», який розкривав всесвітньо-історичне значення перемоги Жовтневої революції в Росії, виховував робітничий клас у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Консолідація революційних сил навколо щотижневика створила новий напрям в італійському робітничому русі, основним змістом якого була боротьба робітничого класу за владу, що, як вказував В. І. Ленін, відповідала «напрямові Комуністичного Інтернаціоналу»¹⁷. Ясно розуміючи проблеми італійського робітничого руху, Грамші в

травні 1920 р. складає програмний документ туринської секції соціалістичної партії, в якому розробляє основні проблеми революційної боротьби італійського робітничого класу: про корінну зміну характеру дійсності і про організаційне оновлення Італійської соціалістичної партії. У програмі було висунуто також вимогу створення фабрично-заводських комітетів для організації контролю над виробництвом, промисловістю і сільським господарством, створення на всіх фабриках, у профспілках і кооперативах комуністичних груп. Антоніо Грамші писав, що «Комуністична партія є зняряддям і формою історичного процесу внутрішнього визволення, в результаті якого робітник перетворюється з виконавця і ініціатора, з маси у вождя і керівника, з руки стає мозком і волею»¹⁸.

У 1921 р. в Ліворно була створена Комуністична партія Італії. Відтоді для Грамші почався новий період творчої діяльності і боротьби. В період наступу фашизму проти класових організацій і політичних прав трудящих Грамші бореться за збереження єдності робітничого класу.

У травні 1922 р. за рішенням II з'їзду партії Грамші виїжджає до Москви, як представник Комуністичної партії Італії і Комуністичному Інтернаціоналі. Перебування Грамші в 1922—1923 рр. в СРСР, безпосереднє знайомство з життям Радянської країни і вивчення досвіду більшовицької партії мали благотворний вплив на його дальшу діяльність. Перебуваючи в школі більшовицької партії і Комуністичного Інтернаціоналу, писав П. Тольятті, Грамші сформувався як вождь партії.

Переслідування фашистів відірвали Грамші від кипучого життя робітничого класу. В ніч на 8 листопада 1926 р. Грамші і його колеги — депутати парламентської фракції комуністичної партії, які хотувалися взяти участь у засіданні парламенту, були заарештовані. Але важко було зупинити творчу діяльність полум'яного комуніста. Перебуваючи протягом десяти років у фашистських казематах, Грамші не припиняв наукової теоретичної діяльності.

Антоніо Грамші помер в тюрмі у 1937 р. Життя і смерть його, говорив Пальміро Тольятті, «можуть служити чудовим прикладом високих моральних якостей, які наше вчення і наша боротьба виховують у людей»¹⁹. Вся діяльність Антоніо Грамші була тією спрямовуючою силою, яка вел і веде передовий загін італійських трудящих — Комуністичну партію Італії — ші благородному, але тяжкому шляху, який кінцевий меті приведе до перемоги соціалізму і комунізму.

М. Н. ІВАНІЦЬКІ

¹⁵ М. Эрколи (Тольятти), Грамши и Компартия Италии, М., 1937, стор. 7.

¹⁶ Цит. по кн. «Тридцать лет жизни и борьбы Итальянской коммунистической партии (Сборник статей и документов)», М., 1953, стор. 81.

¹⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 216.

¹⁸ Антоніо Грамши, Избранные произведения, т. I, М., 1957, стор. 207.

¹⁹ Пальміро Тольятті, Итальянская коммунистическая партия, стор. 114.

ЗБОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ 20-РІЧЧЮ ПОЛЬСЬКОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ

Двадцять років тому — в січні 1942 р. було створено Польську робітничу партію — попередницю нинішньої Польської об'єднаної робітничої партії. Цьому ювілею було присвячено урочисті збори, які відбулися в Києві 23 січня 1962 р. і які організували Відділ суспільних наук Академії наук Української РСР, Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Урочисті збори відкрив вступним словом директор Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС І. Д. Назаренко, який коротко розповів про героїчний шлях боротьби і перемог Польської робітничої партії, яка була створена в найтяжчий період історії польського народу — період, коли на польській землі лютував кривавий терор гітлерівських окупантів, коли йшлося про біологічне знищення польського народу. Біля колиски ППР стояли антифашистські демократичні групи — «Серп і молот», «Товариство друзів Радянського Союзу» та інші, що діяли в окупованій країні. Польська робітничка партія стала продовжувачем революційних традицій марксистсько-ленінської партії польського пролетаріату — Комуністичної партії Польщі. Відзначаючи далі видатну роль Польської робітничої партії в національно-визвольній боротьбі польського народу проти фашистських окупантів, І. Д. Назаренко сказав, що у двадцяті річницю Польської робітничої партії можна з гордістю сказати що її програма, намічена в окупаційному відпалі, і її дальновидна політична лінія стали дійсністю. У кривавій боротьбі польського народу з гітлерівськими загарбниками при безкорисливій допо-

мозі СРСР народилась нова Польща — народна Польща, в якій трудовий народ, очолюваний робітничим класом, взяв владу в свої руки, розгорнув будівництво нового життя. Піднята з руїн війни і відроджена на нових соціальних основах, Польща стала на шлях будівництва соціалізму, стала вірним членом великої співдружності соціалістичних країн. На шлях соціалізму народну Польщу вивела Польська робітничка партія, що діяла в єдиному фронті з відродженою Польською соціалістичною партією, з якою вона об'єдналась у 1948 р. в єдину марксистсько-ленінську партію — Польську об'єднану робітничу партію.

З доповіддю «20-річчя Польської робітничої партії» виступив член правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби, кандидат історичних наук П. М. Калениченко.

Тепло зустрінута присутніми на зборах виступила Генеральний консул Польської Народної Республіки в Києві Ванда Міхалевська.

На зборах були присутні секретар ЦК КП України А. Д. Скаба, міністр закордонних справ Української РСР Л. Х. Паламарчук, ректор Вищої партійної школи при ЦК КП України А. Т. Чеканюк, голова бюро Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР О. С. Королід, голова Українського Товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами К. З. Литвин.

На відзначення 20-річчя Польської робітничої партії Відділ суспільних наук Академії наук Української РСР та Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами організували фотовиставку.

М. І. МИКОЛАЄНКО

ПАМ'ЯТІ М. О. СКРИПНИКА

Відновлення ленінських норм партійного життя та соціалістичної законності, здійснене після XX з'їзду КПРС, і остаточне засудження та розвінчання культури зсоби Сталіна на XXII з'їзді партії допомогли відновити чесне ім'я багатьох видатних діячів Комуністичної партії та Радянської держави. Серед них — ім'я Миколи Олексійовича Скрипника, якого в свій час було необгрунтовано обвинувачено в тяжких злочинах перед Батьківщиною і народом. Відданий революційному марксизму, справі народу, М. О. Скрипник був і назавжди залишився вірним ленінцем.

90-річчя з дня його народження широко відзначила громадськість Києва, як і всієї країни. Наприкінці січня 1962 р. у переповненому конференц-залі Відділу суспільних наук Академії наук УРСР відбулося розширене засідання вчених рад Інститутів суспільних наук АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС та Вищої партійної школи при ЦК КП України. Вшанувати пам'ять видатного борця за народну справу прийшли не тільки співробітники згаданих установ, а й численні представники різних партійних і громадських організацій, а також старі комуністи, які працювали разом із Скрипником. На сцені — великий портрет М. О. Скрипника.

Засідання відкрив вступним словом президент Академії наук Української РСР О. В. Палладін. З його промови вималювалася велична постать подум'яного революціонера, який віддав усе своє життя беззавітному служінню народові, в ім'я процвітання і розвитку нашої Батьківщини.

З доповіддю «Микола Олексійович Скрипник — визначний діяч Комуністичної партії і Радянської держави» виступив завідувачий відділом історії Жовтневої революції та громадянської війни Інституту історії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко. Доповідач докладно висвітлив життєвий шлях і діяльність Скрипника. Ще з юнацьких років він почав свою революційну діяльність. Ні тортури в катівнях царської охоранки, ні жорстокі переслідування, ні повне небезпечення життя не змусило його відмовитися від боротьби за кращу долю трудового народу.

З великою увагою слухали присутні те, як М. О. Скрипник непримиренно і послідовно боровся проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за встановлення Радянської влади на Україні, про його роботу на високих партійних і державних посадах у нашій республіці. Життя і діяльність М. О. Скрипника викликають почуття глибокої поваги і любові до нього.

Л. Д. МРИШУК

БОРОТЬБА ЗА КРИМ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНИ

У грудні 1961 р. в Сімферополі відбулася скликана громадським науковим товариством і управлінням культури Кримської обласної Ради депутатів трудящих наукова конференція, присвячена питанням боротьби за Крим у роки Великої Вітчизняної війни. В її роботі взяло участь близько 500 учасників боїв за Крим, колишніх партизанів і підпільників, представників наукових товариств Москви, Риги, Одеси, істориків Києва і викладачів вищих учбових закладів Криму. На конференції були також присутні Маршал Радянського Союзу А. І. Єременко, адмірал Ф. С. Октябрський, керівники партійного підпілля в Криму в роки Великої Вітчизняної війни І. А. Козлов, П. Р. Ямпольський, С. В. Мартинов, М. Д. Луговий та ін.

Чотири дні тривала конференція. Присутні заслухали 10 доповідей, понад 40 виступів. З доповіддю про оборонні дії військ Криму в 1941 р. виступив А. П. Гаран. Доповідач розповів про те, якого значення надавало німецько-фашистське командування Криму, показав, що для захоплення Кримського півострова гітлерівці кинули великі сили: 11-у німецьку армію під командуванням фон Манштейна і румунський гірський корпус, а також значну

військову техніку (600 танків і понад 600 літаків). Радянське командування цим силам протиставило лише війська 51-ї армії, сформованої в серпні 1941 р., переважно з населення Кримського півострова. Особовий склад цієї армії не мав достатньої військової підготовки, практичного досвіду ведення сучасної війни, до того ж бракувало зброї, боєприпасів. Відсутність чітко розробленого плану оборони Криму у командування 51-ї армії, розпорощення її сил по всьому Кримському узбережжю поставило радянські війська в Криму в невигідне становище. Внаслідок цього противник на головному напрямку наступу — Перекопі мав сили, які в кілька разів переважали радянські війська. Наші воїни героїчно захищали рубежі. Та в кінці вересня ворог прорвав оборону на Перекопі. На допомогу військам 51-ї армії прийшли моряки Чорноморського флоту і з'єднання окремої Приморської армії. Наступ ворога було стримано, але остаточно зупинити його не вистачило сил. Прорвавши Ушунські позиції, гітлерівці підійшли до передового рубежу Севастопольського укріпленого району. 30 жовтня почалась героїчна оборона Севастополя.

Докладно спинився на обороні Севастополя у своїй доповіді А. І. Ковтун-

Станкевич. Учасники конференції, серед яких було багато безпосередніх захисників Севастополя, з великим хвилюванням згадували тяжкі, але славні дні героїчної оборони міста — головної морської бази Чорноморського флоту. Доповідь викликала жвавий обмін думок. Адмірал Ф. С. Октябрський, який з 7 листопада 1941 р. очолив війська Севастопольського оборонного району, в своєму виступі спростував ряд положень доповіді, а також зробив критичні зауваження на книгу Б. А. Борисова «Подвиг Севастополя». Він відзначив, що Севастополь відбив три штурми і завдяки добрій взаємодії моряків і сухопутних військ, яким самовіддано допомагало все населення міста, «стояв кісткою в горлі фашистського командування на півдні протягом 250 днів».

З доповіддю про Керченсько-Феодосійську десантну операцію виступив А. Г. Закревський. Цю операцію здійснювали війська 44-ї і 51-ї армій Закавказького фронту, Чорноморський флот і Азовська флотилія, що входила до його складу. Основною метою операції було оволодіння Керченським півостровом, допомога славним захисникам Севастополя і створення умов для визволення від німецько-фашистських окупантів усього Кримського півострова. Керченсько-Феодосійська операція проходила в дуже складних умовах зимових штормів на Чорному та Азовському морях, при відсутності потрібної кількості переправних засобів, а також слабому прикритті радянських військ з повітря. Це призвело до значних втрат. Міста Керч і Феодосія були визволені від фашистів, проте у травні 1942 р. німецько-фашистські війська здійснили контрудар і змусили війська 44-ї, 47-ї, 51-ї армій з тяжкими зтратами залишити Керченський півострів.

З великим інтересом учасники конференції заслухали змістовні доповіді П. М. Шедька про десантну операцію зійськ Північно-Кавказького фронту на Керченському півострові в 1943 р. і З. С. Вікторовою про наступальну операцію військ 4-го Українського фронту і Окремої Приморської Армії в 1944 р. та визволення Криму.

Для визволення Криму Радянське Верховне головнокомандування зосередило великі сили. Наступ почався 8 квітня 1944 р. з двох напрямків: з півночі — через перекопські позиції і Сиваш; з сходу — з Керченського півострова. Сміливим навальним наступом радянські війська протягом місяця повністю розгромили 17 німецьку армію сім румунських бригад, визволили від фашистських окупантів Сімферополь, Севастополь і весь Кримський півострів. За мужність і відвагу, проявлені у боях за визволення Криму, Радянський уряд удостоїв 126 радянських героїв Радянського Союзу 126 радянських воїнів і офіцерів. Велику допомогу радянським військам у період боїв за Крим подали кримські партизани.

Про дії військово-повітряних сил у боях за Крим розповідалося в доповіді К. Д. Дмитрієва, про участь Чорноморського Військово-морського флоту в боротьбі за Крим — у доповіді М. І. Нестєрова, про партійно-політичну роботу у військах — у доповіді Ф. А. Третякова. В обговоренні цих доповідей взяли участь Маршал Радянського Союзу А. І. Єременко, колишній секретар Кримського обкому ВКП(б) В. С. Булатов, колишній командир крейсера «Червоний Крим» О. І. Зубков, військовослужбовці Є. М. Белецький, Ф. Ф. Казначеев, В. П. Сахаров, К. К. Яковлев, командир 1-го партизанського району М. І. Чуб та ін.

Маршал А. І. Єременко відзначив, що наукове товариство зробило добру і корисну справу, скликавши таку конференцію.

В ході обміну думок встановлено, що ключову позицію німецько-фашистської оборони Севастополя — Сапун-гору — брали війська не 51-ї армії, а Окремої Приморської Армії і, зокрема, гвардійці 32-ї стрілецької дивізії; глибоко проаналізовано причини невдач Кримського фронту в боях за Керченський півострів у січні—травні 1942 р.; вказано, що командування фронту не вдало розташувало три армії в одну лінію на Акманайському рубежі, не організувало систематичної розвідки переднього краю оборони противника, не навчало особового складу армій організації бою в умовах наступу. А. І. Єременко також підкреслив тісні зв'язки і взаємодію партизанів Криму з частинами Окремої Приморської армії.

Колишній секретар підпільного Кримського обкому ВКП(б) П. Р. Ямпольський розповів про діяльність підпільників і партизанів Криму в роки війни, розкрив труднощі, які доводилось їм переорювати, визначив основні етапи розвитку партизанського руху. Під час обговорення цієї доповіді на секції вказувалося на масовий героїзм підпільників і партизанів Криму в боротьбі проти фашистських загарбників, на те, що радянські патріоти Криму внесли значний вклад у перемогу над ворогом. Однак в історичній літературі, зокрема в другому томі «Історії Великої Вітчизняної війни Советського Союзу», діяльність кримських підпільників і партизанів дуже збіднено. Було вирішено створити при раді наукового товариства партизанську секцію та авторський колектив для написання фундаментальної праці про народну партизанську боротьбу в Криму.

Конференція схвалила заходи по увічненню бойових подій і пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни в Криму, а також звернулася до всіх школярів і піонерів Криму з закликом розгорнути розшуки місць поховань загиблих воїнів, збирання реліквій і історичних пам'яток про героїчну боротьбу за Крим.

І. І. СЛИНЬКО

КООРДИНАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ

Для координації наукової роботи з проблемі історії робітничого класу України при Інституті історії АН УРСР створена наукова рада. До її складу входять наукові співробітники Інституту історії АН СРСР: член-кореспондент АН СРСР М. П. Кім, доктор історичних наук Л. М. Іванов, співробітники Інституту історії АН УРСР: член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, доктор історичних наук Ф. Є. Лось, кандидати історичних наук П. П. Гудзенко, О. С. Кудлай, О. А. Парасулько, О. Б. Слуцький, а також представники кафедр вузів України. Основні завдання наукової ради—визначити головний напрям досліджень з історії робітничого класу України, координувати і аналізувати роботу по цій проблемі.

22 січня 1962 р. відбулося перше засідання наукової ради. З доповіддю про стан і завдання вивчення історії робітничого класу України в період капіталізму виступив завідуючий відділом історії капіталізму Інституту історії АН УРСР Ф. Є. Лось. Доповідач спинився на основних досягненнях у вивченні даної проблеми, звернув увагу на необхідність координації роботи. Він вказав на першочергові завдання, що стоять перед українськими істориками. Це—дослідження формування робітничого класу, ролі робітничого класу в створенні соціалістичної культури, видання документальних збірників. В обговоренні взяли участь М. А. Рубач, О. А. Парасулько, О. С. Кудлай та ін., які підкреслили необхідність більш уважного вивчення історії окремих загонів робітничого класу, особливо металістів та робітників кам'яновугільної

і машинобудівної промисловості, історії сільськогосподарського пролетаріату, питання формування ідеології робітничого класу. Наукова рада ухвалила підготувати статтю для «Українського історичного журналу» про стан і завдання вивчення історії робітничого класу України.

Широке обговорення відбулося навколо плану-проспекту двохтомника «Історія робітничого класу України». І. О. Гуржій коротко спинився на основних принципах складання плану, періодизації, зробив ряд конкретних зауважень щодо основного змісту окремих розділів. В обговоренні взяли участь Г. Д. Діденко, П. П. Гудзенко, О. А. Парасулько, О. І. Кравчук, О. С. Кудлай, які висловили ряд пропозицій щодо поліпшення плану-проспекту.

Наукова рада заслухала інформацію Ф. Є. Лося про підготовку та проведення наукової сесії, присвяченої історії нового революційного піднесення в 1910—1914 рр. та виходу в світ першого номера газети «Правда». Ця сесія відбудеться в квітні 1962 р. в Харкові. Організатори наукової сесії—Інститут історії АН СРСР, Інститут історії АН УРСР та Харківський державний університет ім. О. М. Горького. Члени наукової ради обговорили і схвалили попередній план проведення конференції, зробили ряд зауважень по розширенню тематики сесії. Улавується залучити до участі в роботі сесії учасників революційного руху, кореспондентів «Правди» дореволюційних років.

Наукова рада обговорила і затвердила план роботи на 1962 р.

С. М. ШАПОВАЛ

КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ ДОПОМІЖНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

У листопаді 1961 р. у Львівському Центральному історичному архіві Української РСР відбулася наукова конференція, присвячена допоміжним історичним дисциплінам. В ній взяли участь львівські архівісти, дослідники-історики, мовознавці Львівського ордена Леніна державного університету ім. Ів. Франка, наукові працівники Інституту суспільних наук АН УРСР, музею етнографії і художнього промислу АН УРСР, Львівської бібліотеки АН УРСР, Львівського історичного музею, гості з Вірменської РСР. Відкриваючи конференцію, директор Львівського Центрального державного історичного архіву, Н. Ф. Врадій вказала на великі завдання, що стоять перед істориками-архівістами у дальшому розвитку історичної науки і в глибокому вивченні історичних допоміжних дисциплін.

Учасники конференції з великою увагою прослухали змістовну доповідь заслу-

женого діяча науки Української РСР академіка АН УРСР директора Інституту суспільних наук АН УРСР І. П. Крип'якевича «Допоміжні дисципліни історії в наукових працях архівістів».

У повідомленні з метрології доцента університету Ю. М. Гросман наводились цікаві дані спостережень про міри збіжжя в Руському і Бельському воеводствах за люстраціями 60-х років XVI ст. На цікавих матеріалах і фотокопіях побудовано повідомлення з палеографії «Львівське письмо XVI—XVII ст.» старшого наукового співробітника Львівського Центрального державного історичного архіву УРСР П. І. Захарчина. Доцент університету Е. М. Посадська виступила з повідомленням «До питання про вивчення топоніміки Західних областей Української РСР. Про сфрагістичні пам'ятки ЦДІА УРСР у Львові розповів старший науковий співро-

бітник ЦДІА УРСР О. В. Маркевич. Цікавим було також повідомлення «До питання вивчення топоніміки і мікротопоніміки на документальних матеріалах Йосифінської метрики» наукового співробітника Львівського ЦДІА УРСР О. А. Купчинського. Доцент університету Я. П. Кісь підкреслив важливість дальшого дослідження таких допоміжних дисциплін історії, як палеографія, хронологія, сфрагістика, нумізматики, і запропонував створити у Львові музей нумізматики. Старший науковий співробітник відділу давніх актів Львівського ЦДІА П. Х. Пироженко вказав, яку важливу роль може і повинен відіграти ЦДІА УРСР при написанні історії міст і сіл Української РСР, маючи таку велику документально-історичну базу. Старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР В. В. Грабовецький спинився на питаннях вивчення генеології народів, а саме ватажків народно-визвольного руху, які досі не вивчалось. Наукові співробітники Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Огоновський і С. Т. Білецький говорили про важливість написання історико-географічного словника та критикували перекучення деяких назв населених пунктів Української РСР. Про необхідність вивчення архівознавства та інших допоміжних історичних дисциплін говорив В. Я. Ольшевич. Студент історичного факультету Львівського ордена Леніна державного університету ім. Ів. Франка В. Гавриленко звернув увагу на те, що сфрагістичні пам'ятки цікаві як твори мистецтва. Тепло зустріли учасники виступ старшого наукового співробітника Академії наук Вірменської РСР В. Я. Григоряна, який розповів про спільну роботу ереванських і львівських істориків над питаннями вірменських колоній на західно-

українських землях. Вірменський дослідник привітав цінну роботу львівських істориків і архівістів у вивченні історичних допоміжних дисциплін.

У заключному слові академік І. П. Крип'якевич підсумував виступи учасників конференції та підкреслив, що серйозне дослідження львівськими істориками, архівістами різних питань історичних допоміжних дисциплін дає можливість створити у Львові організаційну групу, яка спрямовувала б усю роботу даного дослідження.

Учасники конференції обрали комітет з 8 чоловік, який буде координувати всю роботу львівських дослідників по вивченню історичних допоміжних дисциплін. Було ухвалено постійно скликати наради і семінари. Під час роботи конференції учасники мали можливість оглянути виставку: «Архівні документи — джерело вивчення допоміжних дисциплін історії». На двох стендах виставки розміщено матеріали, присвячені дипломатії, тут представлені види документів з XV—XX ст. Поруч — експонати з палеографії, зокрема пам'ятки уставного і півуставного письма з XIV по XVII ст., пам'ятки Львівського скоронісного письма XVI—XVII ст. Окремий стенд присвячено оправам і прикрасам рукописів давнього періоду. Загальний інтерес викликали експонати водяних і книжкових знаків XVI—XIX ст. Два стенди зайняли сфрагістичні пам'ятки XIV—XX ст. — печатки м. Львова, львівських цехів, сільських громад тощо. Особливий інтерес викликали печатки КПЗУ, органів Радянської влади в Галичині в 1920 р., печатки ревкомів та ін. На окремому стенді розміщено публікації документів, що були підготовлені працівниками Львівського Центрального Державного історичного архіву.

В. Г. БОЙКО

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

19 січня 1962 р. на засіданні Вченої ради Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР В. Й. Довженком на тему «Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.».

В дисертації на підставі великого фактичного матеріалу — археологічних пам'яток, писемних джерел, лінгвістичних та етнографічних даних — доведено, що землеробство було панівною галуззю господарства і основою всього суспільного життя східних слов'ян з найдавніших часів. У період Київської Русі воно досягло високого для того часу рівня розвитку. Автор розглядає питання про техніку обробітку ґрунту, землеробські системи, про збирання врожаю і обробіток продуктів землеробства.

рівень розвитку продуктивності праці землеробства та організацію селянського і панського господарства.

Як офіційні опоненти на захисті виступили директор Інституту археології АН СРСР академік Б. О. Рибяков, заступник директора по науковій частині Інституту історії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, доктор історичних наук професор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка А. О. Введенський.

В обговоренні дисертації взяли участь доктор історичних наук О. І. Тереножкін (Інститут археології АН УРСР), старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР кандидат історичних наук В. П. Петров та старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук І. Д. Бойко.

Офіційні опоненти і виступаючі високо

оцінили дисертацію В. Й. Довженка. Заслугою дисертанта, як цілком правильно відзначалось на захисті, є те, що він на переконливих фактах довів існування і поширення парової тріпільної системи землеробства ще в епоху Київської Русі. Як відомо, до цього часу вважалося, що тріпільна система з'являється на Русі лише в XV—XVI ст.

Офіційальні й неофіційальні опоненти вказали також на слабкі місця дисертації. Б. О. Рибаків звернув увагу на необхідність більш глибокого вивчення етапу зем-

леробства, що передував землеробству епохи Київської Русі (особливо у носіїв черняхівської культури II—IV ст. н. е.). І. О. Гуржій відзначив важливість ретельного дослідження древньоруської сільської общини, що допоможе зрозуміти соціальні умови виробничого процесу у землеробстві древньої Русі.

Вчена рада Відділу суспільних наук АН УРСР одностайно присудила В. Й. Довженку вчений ступінь доктора історичних наук.

Р. О. ЮРА.

ЗАХИСТ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

У 1961 р. в Інституті історії та Відділі суспільних наук Академії наук УРСР відбувся захист ряду дисертацій з важливих питань історії.

Кілька дисертацій було присвячено новітньому періодові історії нашої Батьківщини. В дисертації О. І. Кацевала «Діяльність Комуністичної партії України по посиленню марксистсько-ленінського виховання сільських комуністів у період крутого піднесення сільського господарства (вересень 1953— грудень 1958 рр.)» узагальнено ще недостатньо вивчений досвід великої роботи сільських партійних організацій України в цьому напрямі. Для написання праці О. І. Кацевал використав не тільки широкі архівні документи, а й матеріали безпосереднього вивчення діяльності ряду партійних організацій Полтавської, Харківської і Сумської областей. Все це дало йому можливість всебічно показати заходи партійних організацій по створенню умов для глибокого і систематичного вивчення сільськими комуністами марксистсько-ленінської теорії, для поширення нових форм партійного навчання і розгортання системи економічної освіти. Дисертант зробив ґрунтовні наукові висновки, які мають велике практичне значення для роботи сільських партійних організацій.

Дисертацію на тему «Робітничий клас України в роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.)». На матеріалах важкої промисловості захистила М. В. Бельська. Під час захисту відзначалося, що праця М. В. Бельської висвітлює актуальну і малодосліджену проблему. Дисертант на основі великого документального матеріалу як центральних, так і місцевих архівів, а також друкованих джерел дослідила ряд важливих питань з історії робітничого класу, а саме: зміни, що відбулися в роки другої п'ятирічки в кількості, складі, культурно-технічному рівні та в матеріальному становищі робітничого класу; створення кадрів робітників у нових галузях промисловості; зростання національних кадрів робітників Радянської України; роль робітничого класу в індустріалізації країни, культурній революції, в розвитку масового змагання і його різні форми; всебічну допомогу робітників України селянству в ор-

ганізаційно-господарському зміцненні колгоспів. Як відзначила дисертант, великі кількісні та якісні зміни в робітничому класі в роки другої п'ятирічки були результатом не випадливу, а планомирного керівництва з боку Комуністичної партії і Радянської держави і були зв'язані з подоланням багатьох труднощів.

Важливу тему «Суцільна колективізація сільського господарства в степовій частині Української РСР (1929—1933 рр.)» обрав для захисту дисертації А. П. Євтушенко. Розв'язуючи актуальні і складні питання теми, дисертант на конкретному фактичному матеріалі розкрив причини суцільної колективізації на півдні Радянської України, докладно висвітлив процес суцільної колективізації сільського господарства в степовій частині України протягом 1929-1931 рр. В праці всебічно розкрито керівну роль і повсякденну практичну допомогу робітничого класу селянству в соціалістичній колективізації, а також показано, як в процесі її було ліквідовано куркульство як клас. Велику увагу А. П. Євтушенко приділив розгляду таких питань, як створення матеріально-технічної бази колгоспного ладу, роль політвідділів МТС, організаційно-господарське зміцнення колгоспів.

Автор дисертації «Діяльність Рад по відбудові народного господарства Молдавської АРСР (1920—1925 рр.)» Г. В. Синиця поставив перед собою завдання показати діяльність Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у період відбудови народного господарства Молдавської АРСР та особливості їхньої роботи. Матеріали дисертації розповідають про те, як в результаті самовідданої праці трудящі республіки під керівництвом Комуністичної партії і Рад відбудували народне господарство і створили умови для перетворення економічно і культурно відсталої Молдавії у високорозвинуту соціалістичну республіку, як забиті в минулому селянські маси залучалися через Ради до активної участі в суспільно-політичному житті, як зростала їх класова і політична свідомість у процесі роботи в Радах. В дисертації наведені цікаві дані, що розкривають багатогранну діяльність Рад

о відбудові виробничих сил сільського господарства, розвитку нових соціалістичних форм господарства на селі, підвищенню матеріального і культурного рівня юлдавського народу, про ту велику допомогу, яку він одержав в ці важкі роки від ародів братніх радянських республік.

Проблемі історичного розвитку вищої школи і узагальненню досвіду організації проведення в ній навчальної, ідейно-виховної і науково-дослідної роботи присвятив свою дисертацію «Розвиток і зміцнення вищої школи в західних областях України в післявоєнний період (1945—1955 рр.)» Р. П. Ростикус. Використавши великий архівний матеріал, дисертант перше висвітлив питання стану вищої освіти в західних областях України до воз'єднання їх з Радянською Україною, позазав шляхи розвитку і зміцнення нової соціалістичної школи, яка завдяки повсякденному піклуванню і керівництву Комуністичної партії та допомозі вузів РФСР і УРСР порівняно за короткий трок перетворилась у вогнище підготовки висококваліфікованих кадрів для народногосподарства. Автор, розглядаючи захони щодо покращання навчально-виховної науково-дослідницької роботи у вузах заідних областей, наголосив на своєрідності мов, в яких відбувалась діяльність партійних, комсомольських організацій і працівників вищої школи в західних областях країни, проаналізував недоліки, які траплялись у цій діяльності, і добре показав результати — тісні зв'язки вищої школи практикою комуністичного будівництва.

Історія боротьби трудящих Буковини а створення і розвиток української школи знайшла своє глибоке відображення в дослідженні Д. М. Щербини «Розвиток ародної освіти на Буковині». Автор переконливо показує асиміляторську політику іноземних окупантів і масовий рух буковинських українців за збереження національної культури, тим самим викриваючи австрійських і румунських буржуазних істориків, а також українських буржуазних націоналістів, які намагались доести «цивілізаторську» місію австрійських олонізаторів і румунських окупантів на уковині. На основі архівних матеріалів у ісертації висвітлено грандіозну роботу, роведену партійними і радянськими організаціями, органами народної освіти при себичній допомозі всіх трудящих по створенню нової, радянської системи освіти ісля воз'єднання Буковини з Радянською країною. Особливо цікавим є третій розділ праці, в якому Д. М. Щербина, розовідаючи про розвиток народної освіти Чернівецькій області в післявоєнний період, критично узагальнює досвід будівництва радянської школи, дає ряд рекомендацій щодо покращання народної-виховної роботи серед учнів і політехнічного авчання їх у відповідності з вимогами артії до народної освіти на етапі розгортуюго будівництва комунізму.

Питання підготовки і проведення Жовтневої соціалістичної революції в Таврійській губернії (березень 1917 — січень 1918 рр.) були висвітлені в праці Л. І. Волошинова «Жовтень в Криму і у Північній Таврії». Дисертант ще раз підтвердив закономірності розвитку Великої Жовтневої соціалістичної революції як в центрі, так і на місцях, розкрив специфічні особливості триумфального походу Радянської влади на півдні України і в Криму, зумовлені економічними, політичними і національними обставинами.

В оригінальному дослідженні «Участь трудящих болгар і гагаузів Бессарабії у Великій Жовтневій соціалістичній революції і в боротьбі з інтервентами в 1917—1920 рр.» М. Д. Дихан, посилаючись на важливі нові документи як радянських, так і зарубіжних (болгарських) архівів, глибоко відображає боротьбу майже півмільйонного населення півдня Росії — трудящих болгар і гагаузів під керівництвом Комуністичної партії за владу Рад, розповідає про їх участь у боротьбі проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Праця присвячена малорозробленому в історичній науці питанню, яке до того ж болгарська буржуазна історіографія тлумачила неврно. Використовуючи великі джерела, автор переконливо показує дружні, інтернаціональні зв'язки болгарського, російського, українського та інших братніх народів у боротьбі за спільну справу — торжество Радянської влади в 1917—1920 рр., яскраво змальовує постаті тих болгар і гагаузів, які самовіддано боролися за перемогу соціалістичної революції, — Володимира Райнова, Миколи Шиншманова, Георгія Садакля і багатьох інших.

«Культурне будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.)» — тема дисертації С. К. Гутянського. Незважаючи на те, що останні роки проблема культурного будівництва на Україні привертала увагу радянських істориків, вона і, особливо, окремі питання ще недостатньо вивчені. Тим часом період становлення і утвердження нової соціалістичної культури має винятково важливе значення. В дослідженні С. К. Гутянський спинився на таких важливих питаннях, як народна освіта, політико-виховна робота серед трудящих, підготовка кадрів вчителів і працівників системи позашкільної освіти. Науковим досягненням дисертанта є те, що він широко показав пряму і безпосередню участь трудящих мас у культурному будівництві, багатогранні організаційні форми участі трудящих мас у культурному будівництві. В праці ґрунтовно розглянуто процес боротьби за ліквідацію багатотипності шкіл, за створення єдиної радянської загальноосвітньої трудової школи, прагнення в той час запровадити політехнічне навчання в школі, різноманітні форми політико-виховної роботи серед трудящих. Дисертація С. К. Гутянського

пройнята духом партійності, глибоко розкриває керівну роль Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна в культурному будівництві, їх чуйне і дбайливе ставлення до української демократичної національної культури.

На тему «Посилення закріпачення селян і антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVI ст.» захистив дисертацію І. М. Шекера. Для написання праці автор широко використав історичну літературу, опубліковані документи і мемуари, а також матеріал архівів Москви і Києва. В дослідженні показано, що дальший розвиток феодально-кріпосницьких відносин на Україні в другій половині XVI ст. відбувався в умовах іноземного панування, змальовано яскраву картину зростання феодального землевладіння і відзначено, що вже в другій половині XVI ст. Правобережжя перетворилося в центр великого магнатського землевладіння. З метою збільшення кількості сільськогосподарських продуктів для продажу на ринку, як зазначав дисертант, магнати та шляхтичі розширяли існуючі і засновували нові фільварки. З виникненням і розвитком фільварків землевласники переходили до найтяжчої форми феодальної експлуатації селян — кріпосної панщинної праці, тобто до відробіткової феодальної земельної ренти.

Чимало уваги приділив автор висвітленню питання про антифеодальну боротьбу та її різні форми на Україні, про великі народні повстання 90-х рр. XVI ст. під проводом К. Косинського і С. Наливайка. Антифеодальні виступи на Україні в другій половині XVI ст., розхитуючи основи Речі Посполитої, відіграли значну роль у підготовці умов для визвольної війни 1648—1654 рр. і були першим етапом боротьби українського народу за возз'єднання України з Росією.

Дисертація Г. Я. Сергієнка «Народна боротьба на Правобережній Україні за визволення з-під польсько-шляхетського гніту і возз'єднання з Росією в кінці XVII і на початку XVIII ст.» побудована на основі великої кількості нових архівних матеріалів, показує, що жорстока експлуатація, сваволя феодалів та національний гніт були головними причинами загострення класових суперечностей і виникнення визвольного руху на Правобережжі. Народні маси, підкреслює автор, прагнули і боролись за возз'єднання Правобережної України з Росією. Автор висвітлив героїчні сторінки народної боротьби на чолі з Семеном Палієм проти польсько-шляхетського гніту, за визволення з-під ярма шляхетської Польщі та возз'єднання з Росією. Ця боротьба пов'язувалася з народною війною проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. Дисертант показав ворожі дії гетьмана Мазепи, які були спрямовані на придушення народних повстань на Правобережжі. Г. Я. Сергієнко дав правильну оцінку історичного значення повстань на

Правобережній Україні, висвітлив причини їх поразки та показав прямий зв'язок з антифеодальною боротьбою на Лівобережній Україні і в Росії. В праці викриваються ідеологічні концепції дворянської та буржуазної історіографії, а також злісні вигадки націоналістів щодо цього питання.

У кандидатській дисертації «Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст.» Ф. І. Стеблій дослідив політичне та економічне становище селянства Східної Галичини, а також основні етапи і форми класової боротьби селян. Для висвітлення проблеми Ф. І. Стеблій використав велику кількість першоджерел з архівів Львова, Станіслава і Тернополя, друковані джерела (статистичні збірники, законодавчі акти і т. п.), періодичну пресу, мемуарну літературу як українською, так і польською та німецькою мовами. Дисертант висвітлив соціально-економічне становище селян Східної Галичини в кінці XVIII і першій половині XIX ст., розкрив процес розвитку антифеодальної селянської боротьби, яка поглиблювала загострення кризи феодально-кріпосницької системи та прискорювала її падіння. Автор докладно розглянув своєрідну форму боротьби селян-опришків на Прикарпатті, яка об'єктивно відіграла прогресивну роль і сприяла зростанню антифеодальної боротьби. Спеціальний розділ присвячено масовим селянським рухам. У ньому показано, що спочатку прихований опір кріпаків переріс у відкриті виступи, спрямовані проти феодально-кріпосного та національного гніту.

Цікаве і важливе в політичному і науковому відношенні питання висвітлив у дисертації «Провал антинародної політики чехословацької буржуазної еміграції в роки другої світової війни» В. М. Левський. Ця тема досі не розроблялась в радянській історіографії. Її актуальність збільшується ще й тим, що в останні роки набули поширення фальсифікації, підготовлені буржуазними істориками Заходу, що змальовують лідерів буржуазної чехословацької еміграції як «захисників» національних інтересів чехів і словаків. Автор викриває антинародну політику чехословацької буржуазної еміграції, яка намагалася заради забезпечення класового панування буржуазії і поміщиків затримати розвиток чеського і словацького народів, доклала багато зусиль, щоб підірвати бойову співдружність народів Чехословаччини і Радянського Союзу і перетворити її в залежну від американо-англійського імперіалізму країну. Велике місце в дисертації відведено висвітленню визвольної боротьби чехословацького народу і керівній ролі КПЧ у ній, дружбі і співробітництву з народами СРСР, що зумовило крах політики чехословацької буржуазної еміграції в роки другої світової війни.

НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

(1960—1961 рр.)

В 1960—1961 рр. Інститут історії АН УРСР продовжував розвивати і зміцнювати зв'язки з закордонними науковими установами і окремими вченими.

* На початку 1960 р. в Києві гостював заступник декана факультету журналістики Варшавського університету Анджей Сліш, автор праці про Андрія Потебню, написаної спільно з професором Зигмунтом Млинарським. Перебування в Києві він присвятив збиранню матеріалів про польську комуністичну пресу у Радянській країні в 1917—1927 рр.

* В березні 1960 р. старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В. І. Клоков брав участь у засіданнях історичної комісії Міжнародної федерації борців Опору і редколегії журналу «Тетради Спротивлення», які відбулися в Берліні (Німецька Демократична Республіка) по темі «Антифашистські народні повстання».

* З 2 по 29 серпня 1960 р. в Празі діяла міжнародна школа славістів. З Інституту історії АН УРСР слухачами школи були старші наукові співробітники Р. Г. Симоненко і Д. М. Сташевський, які слухали лекції з історії Чехословаччини, працювали в бібліотеках, архівах, знайомились з культурним життям країни.

* Влітку 1960 р. старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР І. А. Петерс був у науковому відрядженні в Чехословаччині, де працював в архівах над своєю плановою роботою «Радянсько-чехословацькі відносини 1918—1938 рр.».

* Влітку 1960 р. Київ і Львів відвідала Вероніка Гостинська, відповідальний секретар польської частини редакції багатотомного документального збірника з історії польсько-радянських відносин. В державних історичних архівах Києва і Львова, а також в Інституті історії АН УРСР вона знайомилась з документами періоду польсько-радянської війни 1920 р.

* Влітку 1960 р. Інститут історії АН УРСР відвідав науковий працівник Чехословацько-Радянського інституту (м. Прага) Владимир Гостічка, який працює над історією українсько-чехословацьких відносин першої половини XIX ст.

* В Києві влітку 1960 р. перебував доктор Йоганнес Цельт з Німецької Демократичної Республіки. Він відвідав Інститут історії АН УРСР. Між співробітниками Інституту історії і доктором Цельтом відбулася бесіда.

* В серпні 1960 р. Інститут історії АН УРСР відвідав Голова Єдиної соціалістичної партії Ісландії Олгейрссон. В дружній розмові із співробітниками інституту він виявив інтерес до праць українських

радянських істориків, присвячених Київській Русі.

* В грудні 1960 р. Інститут історії АН УРСР відвідав головний вчений секретар Академії наук Словаччини Мілош Гостіоровський, який ознайомився з роботою українських істориків.

* В грудні 1960 р. В. І. Клоков перебував у Відні в зв'язку з підготовкою міжнародної конференції по темі «Інтернаціональний і національний характер руху Опору».

* В грудні 1960 — січні 1961 рр. старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР С. М. Пархомчук перебував у науковому відрядженні в Румунській Народній Республіці, де працював у Центральному державному архіві Міністерства закордонних справ, в бібліотеці Академії Румунської Народної Республіки. С. М. Пархомчук ознайомив співробітників Інституту історії РНР і Румуно-Радянського інституту з рукописом своєї монографії «Народження нової Румунії».

* В березні 1961 р. до Інституту історії АН УРСР приїхав науковий співробітник Національного історичного центру в Парижі Жан-Луї Рожемортер, якому була дана консультація з питань російсько-французьких відносин XVIII ст.

* Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР П. М. Калениченко у квітні—травні 1961 р. перебував у науковому відрядженні в Польській Народній Республіці, де в ряді архівів (Інститут історії партії при ЦК ПОРП, польська частина редакції багатотомного документального збірника з історії польсько-радянських відносин, Вроцлавський і Гданський воеводські комітети ПОРП, Гданський воеводський державний архів) вивчав матеріали про піднесення революційного руху в Польщі під впливом Великого Жовтня в 1917—1919 рр. і про участь польських трудящих у боротьбі за встановлення та зміцнення Радянської влади на Україні в 1917—1920 рр. В Інституті історії партії при ЦК ПОРП рецензувався рукопис книги П. М. Калениченка «Великий Жовтень і революційний рух трудящих Польщі (1917—1919 рр.)».

* В квітні—травні 1961 р. старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Г. І. Марахов був у Польській Народній Республіці, де брав участь в обговоренні збірника документів «Соціально-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр.», підготовленого до 100-річчя польського повстання 1863 р. В Інституті історії АН УРСР спільно з істориками Москви і Варшави, а також у роботі конференції по обговоренню макета третього тома «Historii Polski».

* Старший науковий співробітник Інсти-

туту історії АН УРСР А. М. Шлепаков влітку 1961 р. перебував у науковому відрядженні в Польській Народній Республіці. Він працював в архівах Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ, Архіві нових актів, де збирав матеріали для колективної монографії «Українська РСР в системі міжнародних відносин», яка готується відділом загальної історії та міжнародних відносин.

* Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Д. М. Сташевський в липні — серпні 1961 р. перебував у науковому відрядженні в Польській Народній Республіці. Працюючи над темою «Українська РСР в системі міжнародних відносин (1921—1924 рр.)», він побував в архівах Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ, Інституту історії партії при ЦК ПОРП, Архіві нових актів.

* Влітку 1961 р. Інститут історії АН УРСР відвідали заступник головного редактора болгарського журналу «Исторически преглед» професор Веселин Хаджиколюв та директор історичного музею в Софії Димитр Крумов.

* Влітку 1961 р. Інститут історії АН УРСР приймав у себе групу старих членів Комуністичної партії Чехословаччини і профспілкових діячів (35 чоловік), які цікавились роботою інституту.

* У вересні 1961 р. Янош Хорошані, науковий співробітник Військово-історичного архіву в Будапешті відвідав Інститут історії АН УРСР. Під час зустрічі Янош Хорошані і працівники інституту історії обмінялися думками з приводу деяких питань міжнародного антифашистського руху Ополу.

* В жовтні 1961 р. японський історик професор Мацумура Сиро, який займається дослідженням історії Київської Русі, цікавився роботою вчених Інституту історії АН УРСР над виникненням древньоруської держави, розселенням і діяльністю східно-слов'янських племен.

* На запрошення Слов'янського комітету Чехословацької Соціалістичної Республіки старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР П. М. Каленченко в жовтні 1961 р. відвідав у Празі згаданий комітет і Чехословацько-Радянський інститут, познайомився з роботою цих установ. На засіданні відділу історії Чехословацько-Радянського інституту він розповів про вивчення історії братніх чеського і словацького народів на Україні в післявоєнні роки.

* У другій половині 1961 р. в Німецькій Демократичній Республіці вийшла в світ у перекладі на німецьку мову книга старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР І. М. Кулініча і М. М. Кошика «Револьюційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.)», що була випущена Видавництвом Академії наук УРСР у 1959 р.

* Александр Бурмов — член-кореспондент Болгарської академії наук, заступник головного редактора журналу «Исторически преглед», Христо Христов — заступник директора Інституту історії Болгарської академії наук, Нікола Тодоров — науковий секретар редакції журналу «Исторически преглед» у грудні 1961 р. відвідали Інститут історії АН УРСР і мали дружню бесіду з працівниками інституту.

* Гостем Інституту історії АН УРСР у грудні 1961 р. був декан філософсько-історичного факультету Софійського університету професор Димитр Ангелов. Він цікавився науковою роботою відділу історії країн народної демократії в галузі координації діяльності істориків республіки.

* Інститут історії АН УРСР в кінці 1961 р. відвідав завідуючий кафедрою історії Східної Європи епохи феодалізму Лодзінського університету Стефан Кучинський. Він цікавився вивченням історії Київської Русі, а також прочитав співробітникам інституту доповідь на тему «Взаємовідносини древньої Русі з Польщею до Х ст.».

* Директор Чехословацько-Радянського інституту (м. Братіслава) Йозеф Грозієнчик у грудні 1961 р. відвідав Інститут історії АН УРСР. Гість з Чехословаччини і співробітники відділу історії країн народної демократії обмінялися думками в питаннях вивчення антифашистської боротьби народів Європи в роки другої світової війни.

* В грудні 1961 р. в Інституті історії АН УРСР побував завідуючий відділом загальної історії Інституту історії Чехословацької Академії наук Іржі Кржижек. У дружній розмові із співробітниками відділів історії країн народної демократії та загальної історії і міжнародних відносин він розповів про роботу керованого ним відділу, а також цікавився працями українських радянських істориків про революційний рух у Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст.

Г. П. КРАВЧЕНКО

НАУКОВО-ЧИТАЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ПО ОБГОВОРЕННЮ ІІ ТОМА «ІСТОРІЯ КИЄВА»

Про столицю Радянської України, місто-герой, красень Київ створено письменниками і науковцями цікаві й змістовні книги, серед яких особливу увагу привертає «Істо-

рія Києва» (т. II, Вид-во Академії наук УРСР, 1960 р.). В цій праці висвітлюється історія міста від періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної

революції до прийняття першого семирічного плану розвитку народного господарства СРСР. Враховуючи великий інтерес з боку окремих груп читачів і потребу популяризації літератури по історії Києва серед широких мас, Державна історична бібліотека УРСР спільно з Інститутом історії Академії наук УРСР організувала науково-читачську конференцію по обговоренню книги.

Підготовка до конференції розпочалася з організації великої ілюстрованої книжкової виставки «Київ соціалістичний», що складалася з чотирьох розділів: 1) Київ у роки Жовтневої революції та громадянської війни; 2) Київ у період соціалістичного будівництва; 3) Київ в роки Великої Вітчизняної війни; 4) Зростає і квітне соціалістичний Київ.

У роботі конференції взяли участь окремі автори книги (В. І. Касіян, І. Т. Кулик, І. О. Ігнаткін, Л. М. Коваленко), головний редактор II тома «Історії Києва» О. К. Касименко, працівники Інституту історії партії ЦК КП України, Державного історичного музею, Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, Інститутів історії, літератури ім. Т. Г. Шевченка, мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, Державного університету, представники від студентства та ін.

У вступному слові О. К. Касименко розповів про труднощі, з якими зустрілися автори при написанні «Історії Києва», зокрема відзначив, що багато матеріалів загинуло під час війни і тимчасової окупації України, чимало з них взагалі не збереглося. Великих зусиль автори доклали, щоб подолати наслідки культу особи Сталіна в галузі історичної науки. Однак, далі вказав О. К. Касименко, незважаючи на величезну роботу, проведenu авторським колективом, деякі розділи ще потребують доопрацювання, співвідношення окремих частин книги недосить продумане. Наприкінці вступу О. К. Касименко повідомив, що інститут тепер працює над перевиданням II тома «Історії Києва» російською мовою, і вказав, що метою цієї конференції є всебічне обговорення книги, щоб при перевиданні врахувати всі можливі зауваження щодо виправлення її та перероблення в світлі рішень XXII з'їзду КПРС.

З великим інтересом на конференції бу-

ло заслухано співдоповіді авторів, які розповіли багато цікавого з історії створення книги. Потім виступило кілька читачів. Учасники конференції оцінили працю колективу науковців як досягнення радянської історичної науки, що заповнить прогалину в історичній літературі про Радянську Україну. Поряд з цим ті, хто виступав, відзначили, що книга не позбавлена і ряду недоліків. Так, указувалося на хронологічну невідповідність деяких подій, істотні упущення з історичного погляду, на не потрібне де-не-де багатослів'я у викладі і оцінці окремих історичних фактів, на друкарські надмірності, які зробили книгу надто великою і незручною для користування. Наприклад, І. М. Скуленко відмітив, що в книзі дуже часто згадується про ті чи інші події, але не говориться, де саме вони відбувалися. Зокрема, не вказано де проходили обласна партійна конференція Південно-Західного краю, вибори до Рад, I-й з'їзд комсомолу Києва, де знаходився підпільний комітет більшовиків Києва і т. д. Значна частина історичних подій, що відбулися в Києві, зовсім не згадуються. Жодних відомостей нема в книзі про ВУЦВК, що його очолював Г. І. Петровський, про те, як було звільнено Київ від петлюрівців та денікінців, тощо. Тов. Скуленко висловив пропозицію докладніше розповісти в книзі про райони Києва — Деміївку і Шулявку, які були справжніми форпостами революції.

Читач Ж. І. Ісаєнко відмітив, що автори книги не висвітлили такі важливі історичні події, як формування інтернаціональних військових частин, що діяли під час громадянської війни, робота чехословацьких і французьких комуністів, перебування в Києві Ярослава Гашека, а також те, що Київ є тепер одним з центрів підготовки високоосвічених кадрів для соціалістичних країн і слаборозвинутих країн Азії і Африки.

Учасники конференції висловили сподівання, що у виданні «Історії Києва» російською мовою будуть враховані зазначені недоліки. Підбиваючи підсумки проведеної конференції, не можна не сказати про позитивну її роль у популяризації книг з історії соціалістичного Києва.

П. І. ЖЕВАХОВ,
Г. М. КУРІЯ

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» В ХАРКОВІ

У кінці листопада — на початку грудня 1961 р. в Харківському державному університеті ім. М. Горького, Державному бібліотечному інституті та будівельному технікумі відбулися конференції читачів «Українського історичного журналу». На них були присутніми викладачі вузів, працівники архівів, вчителі історії із шкіл та технікумів.

З інформаціями про роботу редакції журналу виступили член редколегії С. М. Королівський та відповідальний секретар редакції М. І. Горлач. Вони розповідали про перебудову роботи редакції, в світлі рішень XXII з'їзду КПРС, поділилися планами журналу.

Виступаючи на конференціях відмічали, що журнал за останній період значно роз-

ширив тематику, більше уваги приділяє висвітленню питань історії соціалістичного і комуністичного будівництва, зокрема виникненню та розвитку руху колективів і ударників комуністичної праці та ін. В цілому оцінюючи діяльність журналу позитивно, читачі водночас вказували на деякі недоліки, висували конкретні пропозиції, спрямовані на подальше поліпшення роботи журналу. У виступах П. І. Гарчева, І. Л. Шермана, М. К. Колесника, О. Т. Прокопчак (Харківський державний університет) відмічалось, що деякі статті журналу присвячуються надто вузьким темам, які не становлять інтересу для широких кіл читачів. На думку І. Л. Шермана, редакція інколи прагне втиснути в журнал якнайбільше матеріалів, не завжди дбаючи про їх старанний відбір. Варто давати більше оглядових статей по історії України, зокрема по радянському періоду. Статті повинні мати коротку історіографічну довідку. Журнал повинен виступати з проблемними, узагальнюючими статтями, підготовленими на основі використання конкретного фактичного, в тому числі й місцевого, матеріалу. Саме на місцевому матеріалі, підкреслив у своєму виступі М. К. Колесник, можна поставити питання, що мають принципове значення. Далі він звернув увагу на те, що редакція не використовує всіх можливостей для організації творчих дискусій. Останніми роками редакція зовсім не друкує статей на дискусійні теми.

Розробляючи плани і друкуючи статті та повідомлення, редакція повинна також урахувати і ті теми, говорив у своєму виступі О. Т. Прокопчак, які цікавлять не лише викладачів історії СРСР, а й викладачів стародавньої, загальної, нової та новітньої історії, і які допоможуть студентам. П. І. Гарчев у своєму виступі кинув докір журналу за те, що в ньому мало друкується статей по історії громадянської і Вітчизняної воєн на Україні, з питань зовнішньої політики СРСР, історії культурного будівництва на Україні. Варто більше друкувати матеріалів з історії фабрик і заводів, колгоспів, радгоспів, сіл, а також спогадів старих комуністів та ін.

Багато нарікань було закинуто журналу за недостатню увагу періодів 1910—1916 рр., історії революційного народництва та ін. А. Г. Слюсарський (Харківський державний університет) вважає, що статті з історії капіталізму і феодалізму повинні бути більш різноманітними по тематиці. Більше уваги варто приділяти історії класової боротьби трудящих. Забуто і таку важливу ділянку дослідження, як історію дипломатії Росії. Потрібні праці про генезис феодалізму і капіталізму в Росії, про походження слов'ян. На його думку, історія походження феодалізму в Київській

Русі вимагає дальшої розробки. Варто було б кожного року в останньому номері журналу давати підсумок досліджень з історії СРСР, вказувати на необхідність вивчення нерозроблених важливих проблем і питань з історії СРСР, Української РСР, загальної історії.

М. В. Мольський (бібліотечний інститут) вважає, що журнал мало розробляє історію російської і української суспільної думки. Читач чекає статей з проблем революційних ситуацій, з історії виробництва на Україні, а також з історії культури України. М. С. Демченко, Г. Й. Чернявський (бібліотечний інститут) та інші вказували на те, що журнал повинен більше приділяти місця історіографії та джерелознавству. Викладачі відчувають гостру потребу в подібних статтях, бо ці предмети введені в вузах. М. С. Павлюк (бібліотечний інститут) радив давати хоча б короткий огляд зарубіжних історичних журналів, де висвітлюються питання історії СРСР та України, пропонував, щоб редакція систематично знайомила читачів з станом фондів по історії СРСР в зарубіжних архівах, давала по можливості аналіз білоемігрантської та зарубіжної історичної літератури. Вказувалось також на необхідність розширення публікацій, рецензій і коротких нотаток про праці зарубіжних прогресивних істориків.

Порушувалось питання про поліпшення допомоги журналу учителям історії середніх шкіл та технікумів. Викладачі історії Ф. І. Розенталь, М. П. Кленов та інші (будівельний технікум) вказували в те, щоб журнал, насамперед, друкував розділи «На допомогу викладачу історії науково-дослідницькі, а не популярні, митодичні статті. До речі, не всі методичні статті з цього розділу глибоко і всебічно висвітлюють питання і інколи не дають нічого корисного для викладача історії. Н можна також ігнорувати теми, які найбільше хвилюють учителів. У цьому зв'язку називались деякі важливі проблеми: історії російської і української культур, розвитку продуктивних сил, утворення СРСР та ін.

Виступаючи вказували також, що багато книжок, які вийшли останнім часом, я одержали відзивів на сторінках журналу. Порушувалось питання про систематичне рецензування і огляд наукових записок, праць вищих навчальних закладів, публікацію тематичних добірок досліджень. Вказувалось також на необхідність посилення уваги до периферійних авторів. Останнім було побажання: збільшити обсяг журналу. На конференціях говорилось, що уже назріло питання, щоб зробити єдиний на Україні історичний журнал щомсячним.

О. О. КУЧЕ

ДО СКЛИКАННЯ НАУКОВОЇ СЕСІЇ, ПРИСВЯЧЕНОЇ 50-РІЧЧЮ НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ

У квітні ц. р. у м. Харкові відбудеться наукова сесія, присвячена 50-річчю нового еволюційного піднесення. Сесію скликають наукова рада Інституту історії АН Союзу РСР по темі «Загальні закономірності а особливості розвитку Росії в період імперіалізму», група цього ж інституту по вивченню історії пролетаріату Росії в період капіталізму, Бюро Відділу суспільних

наук АН УРСР і Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР.

На сесії передбачається обговорити такі питання: робітничий рух в роки нового революційного піднесення; боротьба газети «Правда» проти загрози першої світової війни; ленські події і криза третечервнєвої системи; історіографія робітничого руху в роки нового революційного піднесення.

ПЕРШИЙ ДІАФІЛЬМ З ІСТОРІЇ УКРАїнСЬКОЇ РСР

«Укрдіафільм» випустив першу стрічку 40 кадрів з історії Української РСР на єму «Революційна боротьба трудящих країни в період підготовки Великої Жовтєвої соціалістичної революції» (автори

І. Полупанова, Е. Жерновський): Діафільм з успіхом можуть використати на уроках і в позакласній роботі вчителі, які викладають вітчизняну історію.

ПАВЛО НАУМОВИЧ НАДІНСЬКИЙ

25 вересня 1961 р. після тривалої і тяжкої хвороби на 67-му році життя помер римський історик-краєзнавець, член ЛРС з 1917 р. Павло Наумович Надінський.

Виходець з робітничої сім'ї, П. Н. Надінський з 15 років почав самостійне трудове життя, працюючи на різних промислових підприємствах Уфимської губернії. У вересні 1917 р. він вступив до лав більшовицької партії. В роки громадянської війни П. Н. Надінський проводив велику політичну роботу в частинах Червоної Армії на різних фронтах, а потім, після закінчення Університету ім. Свердлова, був на рівній партійній роботі. В 1931 р. його призначено на роботу в Крим, де спочатку він був секретарем Кримського обласного комітету ВКП(б), а в 1933—1935 рр. — єршим секретарем Сімферопольського іськкому ВКП(б).

У 1935 р. Павло Наумович тяжко захворів. Мужньо переборюючи хворобу, він з'явився за науково-дослідну роботу, як раніше, був активним борцем за справу Комуністичної партії. В 1938 р. була опублікована його перша науково-популярна праця «Сторінки з життя кримського комомолу». За нею вийшла серія статей про

революційне минуле Криму. В 1948 р. П. Н. Надінський був одним з активних організаторів Відділу історії і археології Кримського філіалу АН СРСР, потім керував Кримською групою Інституту історії АН УРСР і невтомно працював над вивченням важливих проблем історії Криму. В 1947—1948 рр. він опублікував історичні нариси «Суворов в Криму», «Л. М. Толстой в Криму», «Нариси історії Криму» (ч. 1 і 2).

У 1951 р. за наукові праці в галузі історії Вчена рада Інституту історії АН СРСР і Вища атестаційна комісія присудили П. Н. Надінському без захисту дисертації вчений ступінь кандидата історичних наук.

П. Н. Надінський був людиною виняткової працьовитості, невичерпної енергії і оптимізму, прикладом більшовицької принциповості і безмежної відданості Комуністичній партії і соціалістичній Батьківщині. В особі П. Н. Надінського наукова громадськість Криму втратила невтомного дослідника і знавця історії краю, патріота і полум'яного комуніста, представника старої гвардії більшовиків-ленінців. Світлий образ Павла Наумовича Надінського назавжди збережеться в наших серцях.

Група товаришів.

ПАВЛО КОСТЯНТИНОВИЧ ФЕДОРЕНКО

5 лютого 1962 р. помер Павло Костянтинович Федоренко — автор цінних досліджень з історії України.

Народився Павло Костянтинович у 1880 р. в містечку Ямполі на Чернігівщині, в бідній селянській сім'ї. Після закінчення сільськогосподарської школи довгий час працював сільським учителем. У 1916 р. здібному і наполегливому юнакові вдалося закінчити історико-філологічний факультет Київського університету. Уже тоді визначився його інтерес до соціально-економічних питань історії України. Перша його праця («Воронковская сотня Переяславского полка по румянцевской ревизии 1765—1769 гг.») була опублікована в 1915 р. Після закінчення університету Павло Костянтинович протягом багатьох років працював викладачем історії в Чернігівському учительському інституті, а також у державних архівах.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила перед вченим широкі перспективи. Коло його наукових інтересів зросло. В 1930 р. П. К. Федоренко видав «Опис Новгород-Северского наместничества» — важливе джерело для характеристики соціально-економічного життя України кінця XVIII ст.

Тоді ж вийшли і його дослідження «Лазаревський і культурні цінності Чернігівщини», «З історії монастирського господарства на Лівобережжі в XVII—XVIII ст.» та ін.

Після Великої Вітчизняної війни П. К. Федоренко працював у Конотопському учительському інституті, а пізніше — в музеї-заповіднику Києво-Печерської лаври і в історичному музеї в Корсуні. У співавторстві з Д. Красицьким опублікував працю з історії давньої архітектури «Усыпальница Юрия Долгорукого». Особливий інтерес становить його праця над історією залізничного виробництва України XVII—XVIII ст. Зібраний ним протягом багатьох років матеріал було опубліковано в збірнику «Материалы по истории СССР» (т. V). В 1960 р. була видана монографія «Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII вв.». Останнім часом Павло Костянтинович збирав матеріали з історії м. Корсуня.

Світла пам'ять про П. К. Федоренка — сумлінного радянського вченого і доброго товариша, назавжди залишиться в наших серцях.

Група товаришів

ЗМІСТ

СТАТТІ

- І. Р. Клецький (*Ленінград*) — В. І. Ленін і зовнішня політика Радянської держави 3
І. Ю. Бичатін — Питання атеїзму в програмах Комуністичної партії Радянського Союзу 14

ДО П'ЯТДЕСЯТИРІЧЧЯ ГАЗЕТИ «ПРАВДА»

- М. Попов (*Харків*), М. І. Леднев (*Харків*), Г. Д. Йорданов (*Болгарія*) — «Правда» в народній Болгарії 25
Г. Сарбей — Висвітлення робітничого руху на Україні в «Правде» (1912—1914 рр.) 35

ПОВІДОМЛЕННЯ

- П. Шкумат (*Балаклія, Харківської області*) — Діяльність Комуністичної партії України по розвитку Шебелинського газового родовища (1956—1961 рр.) 46
Я. Филімоненко (*Луганськ*) — Шефство Ленінського комсомолу над спорудженням металургійних об'єктів у Донбасі (1958—1961 рр.) 54
Є. Лобурець (*Полтава*) — Відновлення кадрів робітничого класу України (1921—1925 рр.) 65
Й. Аппатов (*Одеса*) — Проникнення американського капіталу в економіку півдня України (1914 — жовтень 1917 р.) 73
І. Бортніков (*Воронеж*) — Участь російських солдатів і офіцерів у польському повстанні 1830—1831 рр. 78

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- О. Цвікальська — Вивчення матеріалів ХХІІ з'їзду КПРС у випускних класах середньої школи 86

ОГЛЯД ДжЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- С. Ковальський — Генеральний опис 1765—1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні 97

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

- С. Павлюк (*Харків*) — Діяльність Всеукраїнського революційного комітету (11 грудня 1919 — 19 лютого 1920 рр.) 102
І. Співак (*Ужгород*) — Трудящі Закарпаття в боротьбі за Угорську Радянську Республіку (1919 р.) 107
С. Горякіна (*Сімферополь*) — З історії робітничого руху в Таврії 111
В. Грабовецький (*Львів*) — Походження назв повстанців проти феодального гніту на Україні 113

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

- П. Кожукало — Комуністи Харківщини на чолі мас 119
Б. Слуцький, В. Д. Уваров, П. У. Шатов — Вирішальний етап в колективізації сільського господарства України 121
М. Попов, С. П. Шудрик — Світогляд М. О. Максимовича 123
С. Компан — Збірник статей про початок нового періоду в історії Росії 125
А. Жебокрицький — Документи про визвольну боротьбу болгарського народу 129
С. Дзюбко — Цінна праця з історії Чехословаччини 131

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

- К., І. П. — Нові книги про перебування В. І. Леніна в еміграції 132
М. Громова — У комуністичне завтра 133
В. Коваль — Розповіді про героїчну епопею 135
М. Скрипкін — Досвід викладання історії 136
І. Патлажан (*Станіслав*) — Посібник з нової історії країн Сходу 138

НАШ КАЛЕНДАР

- А. Багмут — Геніальний твір марксизму (До 90-річчя видання «Капіталу» Карла Маркса російською мовою) 139

Ф. О. Ястребов — Великий друг українського народу (До 150-річчя з дня народження О. І. Герцена)	140
П. С. Сохань — Видатний борець за мир, демократію, комунізм (До 80-річчя з дня народження Г. М. Димитрова)	141
М. Н. Іваницький — Антоніо Грамші (До 25-річчя з дня загибелі в фашистських катівнях)	143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

М. І. Миколаєнко — Збори, присвячені 20-річчю Польської робітничої партії	145
Л. Д. Мрищук — Пам'яті М. О. Скрипника	146
І. І. Слин'яко — Боротьба за Крим у Великій Вітчизняній війні	—
С. М. Шаповал — Координація дослідження історії робітничого класу України	148
В. Г. Бойко (<i>Львів</i>) — Конференція з питань допоміжних історичних дисциплін	—
Р. О. Юра — Захист докторської дисертації	149
І. Ш., О. Щ. — Захист кандидатських дисертацій	150
Г. П. Кравченко — Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР з зарубіжними країнами	153
П. І. Жевахов, Г. М. Курій — Науково-читачька конференція по обговоренню II тома «Історії Києва»	154
О. О. Кучер (<i>Харків</i>) — Конференції читачів «Українського історичного журналу» в Харкові	155
Павло Наумович Надінський	157
Павло Костянтинович Федоренко	158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Л. Р. Клецкий (<i>Ленинград</i>) — В. И. Ленин и внешняя политика Советского государства	3
В. Е. Бычатын — Вопросы атеизма в Программах Коммунистической партии Советского Союза	14

К ПЯТИДЕСЯТИЛЕТИЮ ГАЗЕТЫ «ПРАВДА»

Г. Н. Попов (<i>Харьков</i>), Н. И. Леднев (<i>Харьков</i>), Г. Д. Йорданов (<i>Болгария</i>) — «Правда» в народной Болгарии	25
В. Г. Сарбей — Освещение рабочего движения на Украине в «Правде» (1912—1914 гг.)	35

СООБЩЕНИЯ

И. П. Шкумат (<i>Балаклея, Харьковской области</i>) — Деятельность Коммунистической партии Украины по развитию Шебелинского газового месторождения (1956—1961 гг.)	46
В. Я. Филимоненко (<i>Луганск</i>) — Шефство Ленинского комсомола над сооружением металлургических объектов в Донбассе (1958—1961 гг.)	54
В. Е. Лобурец (<i>Полтава</i>) — Восстановление кадров рабочего класса Украины (1921—1925 гг.)	66
С. И. Аппатов (<i>Одесса</i>) — Проникновение американского капитала в экономику юга Украины (1914—октябрь 1917 г.)	73
А. И. Бортников (<i>Воронеж</i>) — Участие русских солдат и офицеров в польском восстании 1830—1831 гг.	76

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Г. О. Цвикальская — Изучение материалов XXII съезда КПСС в выпускных классах средней школы	8
--	---

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

И. С. Ковальский — Генеральная опись 1765—1769 гг. — источник для исследования социально-экономических отношений на Левобережной Украине	9
--	---

ПИСЬМА И ЗАМЕТКИ

М. С. Павлюк (<i>Харьков</i>) — Деятельность Всеукраинского революционного комитета (11 декабря 1919 — 19 февраля 1920 гг.)	10
Б. И. Спивак (<i>Ужгород</i>) — Трудящиеся Закарпатья в борьбе за Венгерскую Советскую Республику (1919 г.)	11

В. С. Горякина (<i>Симферополь</i>) — из истории рабочего движения в Таврии	111
В. В. Грабовецкий (<i>Львов</i>) — Происхождение названий повстанцев против феодалного гнета на Украине	113

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

РЕЦЕНЗИИ

П. П. Кожукало — Коммунисты Харьковщины во главе масс	119
А. Б. Слуцкий, В. Д. Уваров, П. У. Шатов — Решающий этап в коллективизации сельского хозяйства Украины	121
П. М. Попов, С. П. Шудрик — Мироззрение М. О. Максимовича	123
Е. С. Компан — Сборник статей о начале нового периода в истории России	125
В. А. Жебокрицкий — Документы об освободительной борьбе болгарского народа	129
И. С. Дзюбко — Ценный труд по истории Чехословакии	131

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

П. К., И. П. — Новые книги о пребывании В. И. Ленина в эмиграции	132
З. М. Громова — В коммунистическое завтра	133
М. В. Коваль — Рассказы о героической эпопее	135
И. М. Скрыпкин — Опыт преподавания истории	136
Е. И. Натлажан (<i>Станислав</i>) — Пособие по новой истории стран Востока	138

НАШ КАЛЕНДАРЬ

И. А. Багмут — Гениальное произведение марксизма (К 90-летию издания «Капитала» Карла Маркса на русском языке)	139
Ф. А. Ястребов — Великий друг украинского народа (К 150-летию со дня рождения А. И. Герцена)	140
П. С. Сохаць — Выдающийся борец за мир, демократию, коммунизм (К 80-летию со дня рождения Г. М. Димитрова)	141
М. Н. Иванецкий — Антонио Грамши (К 25-летию со дня гибели в фашистских застенках)	143

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

М. И. Миколаенко — Собрание, посвященное 20-летию Польской рабочей партии	145
Л. Д. Мрищук — Памяти М. А. Скрыпника	146
И. И. Слинко — Борьба за Крым в Великой Отечественной войне	—
С. М. Шановал — Координация исследования истории рабочего класса Украины	148
В. Г. Бойко (<i>Львов</i>) — Конференция по вопросам вспомогательных исторических дисциплин	—
Р. А. Юра — Защита докторской диссертации	149
И. Ш., О. Щ. — Защита кандидатских диссертаций	150
Г. П. Кравченко — Научные связи Института истории АН УССР с зарубежными странами	153
П. И. Жевахов, Г. М. Курий — Научно-читательская конференция по обсуждению II тома «Истории Кисва»	154
А. Е. Кучер (<i>Харьков</i>) — Конференция читателей «Українського історичного журналу» в Харькове	155
К созыву научной сессии, посвященной 50-летию нового революционного подъема в России	157
Первый диафильм из истории Украинской ССР	—
Павел Наумович Надинский	—
Павел Константинович Федоренко	158